

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND
ÉS BALASSA JÓZSEF FOLYÓIRATA

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG :

BEKE ÖDÖN, PROHÁSZKA JÁNOS, RUBINYI MÓZES

FELELŐS SZERKESZTŐ

BEKE ÖDÖN

LXXI. ÉVFOLYAM

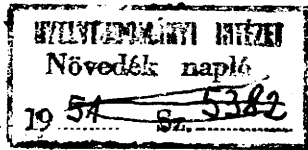
SZIKRA BUDAPEST 1947

A Magyar Nyelvőr dolgozótársai 1947-ben

Balassa Iván
Beck Salamon
Beke Ödön
Csaba József
Csatkai Endre
Csefkó Gyula
Csiba Lajos
Fégh Linda
Dénes Szilárd
Fényes Mór
Gáldi László
Gyárfás Imre

Hajdú Péter
Hegedüs Lajos
Hontvári Gyula
Karinthy Ferenc
Katona Imre
Kilián Zoltán
Lengyel Dénes
Marót Károly
Molnár Vilmos
Moór Elemér
Mosonyi Albert
P. L.

Prohászka János
Rubinyi Mózes
Scheiber Sándor
Sebeok A. Tamás
Szabolcsi Miklós
Tamás Lajos
Timár Magda
Trócsányi Zoltán
Vincze László
Völly István
Zsirai Miklós
Zsoldos Jenő.

Felelős kiadó: Beke Ödön.

SZIKRA IRODALMI ÉS LAPKIADÓ VÁLLALAT, NYOMDAI RT.

Felelős vezető: Nedeczky László.

Lelt.
1980.

Lelt. no
1965

Tartalomjegyzék

<i>Beck Salamon</i> : Contradictorius — szóváltó	28
<i>Beke Ödön</i> : Tájszavaink történetéhez	10, 54
— A népnyelv mondattanához	97
— Névutóink történetéhez	148
— Nyelvtörténeti adatok	14, 60, 106
— Magyarázatok	18, 65, 114, 168
— Pótlások	24, 119
— A határozatlan névmás történetéhez	116
— Ragoz ige főnévi használata	124
<i>Csaba József</i> : Népies madárnevek	32
— Tájszók	127
<i>Csatkai Endre</i> : Szólások és közmondások Széchenyi György leveleiben	8
<i>Csefkó Gyula</i> : Szavaink történetéhez és magyarázatához	35, 93
— Az őrségi babkává	64
— Kárókatona	109
— Kítették a szűrét	110
— Fülvásár. Kubikus	111
— Osztriga	168
<i>Csiba Lajos</i> : A vízi életre vonatkozó tájszavak. Mária-nyugottabukor	79
<i>Dégh Linda</i> : Népmese és ponyva	4, 43, 88
<i>Dénes Szilárd</i> : Apró megfigyelések a nyelv életéből	163
<i>Fényes Mór</i> : Hajnalhasadás	72, 166
— Hivatalos magyartalanságok	73
— Különböztető nyelvösztön	125
— Pusztában kiáltó hang	166
— Botránykó. Halál fia	167
<i>Gáldi László</i> : A román nyelv magyar elemeinek története időrendjéhez	157
<i>Gyúrfás Imre</i> : Mándruc és mándruckó. Egyeztetés a népnyelvben	168
<i>Hajdú Péter</i> : Nyelvtudományi munkásság a Szovjetunióban	138
<i>Hegedüs Lajos</i> : Bukovinai csángó népnyelvi gyűjtés	189
<i>Hontvári Gyula</i> : A fog segédige használata múlt időben	114
<i>Karinthy Ferenc</i> : Bandita	73
— Osztriga	114
<i>Katona Imre</i> : Természetmagyarázó hagyományok	31
<i>Kilián Zoltán</i> : A rádióműsor műszavai	160
<i>Molnár Vilmos</i> : XVI. századi betegségnevek	1, 49
<i>Moór Elemér</i> : A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai	39, 85, 151
<i>Mosonyi Albert</i> : Tájszók	128

P. L.: Nyelvjáráskutatás	80
Prohászka János: Új divatú célhatározók	74
— A nyomósított jelzők stilisztikai szerepe a népmesékben ..	82
— Mándruc és mándruckó	112
Rubinyi Mózes: A nyelvtudomány mai feladatai	32
— Szól a kakas már, A demizson magyar neve	167
Scheiber Sándor: Könnyű, mint Habakuk	63
Sebeok A. Tamás: Szűzanyameztelen	167
Tamás Lajos: Az erdélyi román népnyelv magyar eleméhez	46
Timár Magda: Nagy Lajos íróművészete	154
Trócsányi Zoltán: Motuz Mihály bajóti paraszt nyelve	142
Zsirai Miklós: Nyelvrokonaink a Szovjetunióban	129

Könyvekről

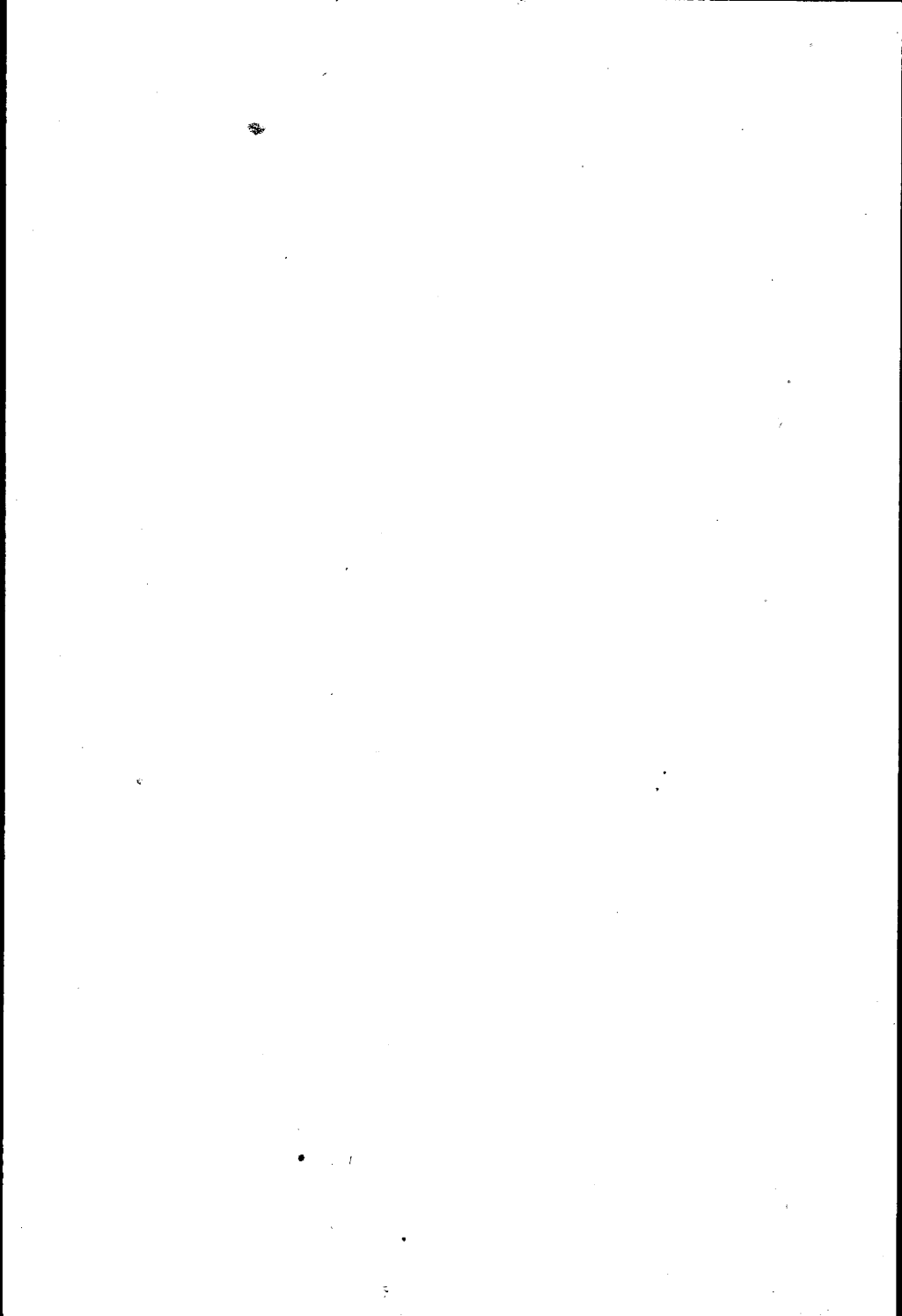
Varjas Béla: Balassa-kódex (Prohászka János)	28
Turóczi-Trostler József: A magyar irodalom európaizálódása (Szabolcsi Miklós)	67
— Realizmus és irodalomtörténet (Zsoldos Jenő)	187
Laziczius Gyula: Fonétika (Hajdú Péter)	77
Kresz Mária: Találós kérdések könyve (Beke Ödön)	126
Vajthó László: Bessenyei (Zsoldos Jenő)	175
Szücs Sándor: Pusztai krónika (Balassa Iván)	177
Rubinyi Mózes: Én láttam őket (Prohászka János)	178
Homeros: <i>Odysseia</i> : Ford.: Devecseri Gábor (Szabolcsi Miklós) ..	180
Görög versek, Ford.: Devecseri Gábor és Trencsényi-Wadapfel Imre (Marót Károly)	181
Szende Aladár: Süss föl nap! (Lengyel Dénes)	183
Szikra: Kis Könyvtár (Prohászka János)	185
Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok (Volly István)	184
Szentpál Olga—Volly István: Parádé	185
Makarenko: Az új ember kovácsa (Vincze László)	188

Szómutató

- Agyag 42
 Agyar 42
 Alkalmazva 14
 Alpári 36
 Anyaszűzmezten 125,
 167
 Aprócseprő 14
 Arany 40
 Avató, -ás 123
 Az 97
 Azérthogy 103
 Ág 121
 Ágens 35
 Ágrólszakadt 66
 Aj 54
 Áldozócsütörtök 60
 Ámber 36
 Árdrágiás 73
 Ásít 87
 Átás 123
 Átlépett a kerékvá-
 gáson 68, 172
- Babkává** 64, 66
 Bagdád/t 36
 Bagó 24
 Bagoly 158
 Baldagány 36
 Ballábbal kelt fel 68
 Bandita 36, 73
 Barátgaras 70
 Baráttánc 60
 Barokk 72
 Baromhús 94
 Bá 116
 Bárányhimlő 15
 Bemondó 160
 Beszökik 60
 Békúr 12
 Bélpoklos 37
 Biztonságtű 73
 Boglya 158
 Bognár 60
 Bolthajtás 47
 Borsószik a háta 116
 Borz 87
 Bosonyica 37
 Bospor 171
 Boránykő 167
 Bölcső 86
 Bősény 37
 Búcsú 86
- Bújosócsillag 169
 Bú-e vagy bá 116
 Búdöskő 118
- Cigánybolha 66
 Cigányútra ment 117
 Címer 106
 Cókómók 37, 60
 -csa cse 174
 Csakis 24, 122
 Csakugyan 24
 Csekély 86
 Cserdül 86
 Cserény 86
 Csér 86
 Csillog 86
 Csin, csíny 164
 Csiricsaré 37
 Csiszlik 47
 Csősz-ökör 68
 Csüngő 47
 Csúnik 86
- Demizson** 167
 Deres 66, 119
 Dér 121
 Disznó nyúlja 119
 Dögrováson van 117
 Dől, dúl 18
 Dupé 37
 Duttján 37
 Duz 118
- Eddig** 72
 Elarul 164
 Elébe 148
 Elejét állja 72
 Ellen 71, 119
 Elpatkol 169
 Elrejt 119
 Enyveskező 171
 Eszemiszom ember 117
 Ez 97
 Életér 25
 Éljen a barátság! 174
 Ér 26, 119
 Érdekében 74
 Érdemes 164
 Étet 70
- Facsar** 85
 Fagyal 42
- Fagyöngy 61
 Fecske 85
 Feldúzni az orrát 118
 Feles-felelen 123
 Felkel 122
 Fészek 40
 Filkó 174
 Firkál 15
 Fog (ige) 114
 Foga fehérje 125
 Fogas 47
 Folyás 158
 Fongás 48
 Forr 120
 Fölibe 149
 Fönnálló 54
 Fúrulyuk 67
 Fuss vagy fizess 169
 Fülbenvalógyűrű 60
 Fülence 123
 Fülenc 119
 Fülvásár 111
 Fűrészmolnár 60
- Gamfa** 54
 Gantáron fekszik 118
 Golyahepp 170
 Görög 25
 Gözü 87
 Grapsa 15
 Guzsalyhét 70
Gyalogháló 60
 Gyöngy 61
 Gyöngy(v)ér 19
 Gyöngyeres 18
 Gyujtovány 14
 Gyülés 47
 Gyümölcs 86
- Ha** 103, 105
 Hajnalhasadás 72, 166
 Hajó 120
 Halastó 157
 Halál fia 167
 Halháj 25, 118
 Halhéjra szed 118
 Harang 69
 Haszon 41
 Háji-báji 73
 Hátibőr 54
 Hegyébe 149
 Helyben, -beli 74

- Hencidátul Borcidáig 118
Hét 40
Hétrőfős 10
Himlő 109
Hinta, hintó 124
Hipp-hopp 55
Hol 118
Holtrészeg 61
Hordókötél 62
Hornyak 61
Hová 116
Höcsönszakállú 10
Hupikék 114
Húshagyó 171
Husnyán(tag) 10
- Irkál-firkál 15, 38
Írkillis 71
Izgága 115
- Járkel 25
Játszik 73
- Kalabala 11
Kancsó 18
Kankalékos 11
Kantár 11, 38
Kap'a 47
Karakámság 38
Karamzsal 15
Karcú 85
Kard 159
Karótő 11
Kaszakacs 172
Kán(kanna) 18
Kántor(szerda) 61
Kápránfavirág 70
Kármentő 47
Kárókatona 109
Kávé 66
Kecre áll 71
Kenderátó 123
Kerekes 174
Kereszül-kasul 61
Kerékvágás 68, 172
Keserű 85
Kék 67
Készakartva 14
Készség 46, 158
Kétágú 119
Ki 116
Kicsiny 86
Kilás föld 12
- Kimpics 67
Kindruc 113
Kirántják alóla a gyékényt 69
Kitették a szűrét 16, 110, 123
Kitolókása 172
Kiviggyan 121
Klabodán 93
Kolop 174
Komatisz'élet 189
Komor bika 172
Kosárüveg 167
Kotródik 62
Kő 62
Köblös föld 12
Könnyű, mint Habakuk 63
Kör, kör 12
Kötött hordó 62
Közébe 149
Krumpli 93
Kubikus 111
Kumszöm 71
Kúp 106
Kur'ulá(s)z 61
Kuss! 38
Külön kenyéren 121
- Lassú 85
Lágy 42
Láz 16
Leágazik 121
Leforráz 127
Les 85
Levelezőlap 73
Lezajlik 164
Légy 42
Lészka 55
Lopóhideg 14
- Macáz 71
Majszol 62
Mama 106
Marhahús 93
Maricskol 12
Mar(j) 16
Mándruc(kő) 112, 168
Márc 20
Márcadó 21
Márianyugottabukor 79
Még 101
- Megelégszik 69
Meghazudtol 164
Mégint 101
Mégüti a dér 121
Meg vagyok veled elégedve 69
Mende-monda 17
Merja 130
Mert 103
Mezőtúr 169
Méh 41
Méhe anyja 106
Mézadó 21
Micsoda 116
Mi feslet? 121
Mindéig 72
Mindíg 72
Miszkál 93
Monda-monda 17
Mos 86
Mögibe 150
Muroma 130
Mustra 19
- Nagyubb 115
Nagyujj 174
Nap ágai 121
Napraforgó 173
Nádméz 71
Nebojsza 21
Negédes 62
Nyelvkötél 106
Nyövik 12
Nyözget 13
Nyúl 119
- Óbégat 67
Ólálkodik 94, 115
Olcsó 86
Osztriga 114, 168
Óvakodik 115
Őcs 85
Ölyv, ölyű 157
Óregháló 60
Ős 85
Őzcimer 106
Őzön 87
- Paplanos ve'és 68
Papmacska 108
Papzsák 68
Paripaszzerben 106
Pá! 94
Pálinka 94

Pecka, peckás 13
 Pezseg 120
 Pilis 13
 Piseget, pisogat 170
 Pokolból 173
 Pokolidómalma 107
 Porváz 13
 Pozsgo 120
 Pösz 173
 Prücski 170
 P(trütü) 17, 171
 Puflag(ol) 13
 Püflegel 13
 Pusztában kiáltó hang
 166
 Quisling 80
 Radina 189
 Romlandó cserép 26
 Rossz idő malma 107
 Rő(ke) 56
 Ruca 95
 Rudas 56
 Rúdravaló, rúdi
 lepedő 56
 Savanyú 39
 Senyved 107
 Sillabikál 107
 Sing 10
 Sinkofál 95
 Siritőfa 95
 Sódar 26
 Sodor 95
 Sodrófa 95
 Solyom 157
 Sor 87
 Sovány 39
 Subafa 56
 Sublót 22
 Süt 121
 Szakállasfarkas 22
 Szárazfa 107
 Száz 152
 Szedetí-vedett 14
 Szel 87
 Szem 87
 Szem-, szentperc 57
 Szemtelen 122
 Szenved 87
 Szentje napja 26
 Szentje pohara 26
 Szerdek 115
 Szerkovács 58
 Szédít 96
 Székely 87
 Székső 58
 Szél 107
 Szép 81
 Szét 116
 Szól a kakas már 167
 Szóváltó, -ásos 28
 Szó 87
 Szőr 87
 Szőrösmacska 108
 Szűcs 87
 Szül 87
 Szúzanyameztelen 125,
 167
 Szűzkorona 58
 Találka 58
 Tapsi 58
 Tá'árjárás 108
 Temető(kert) 27, 96
 Teténke 59
 Tégéláz 122
 Tér 59
 Tér (fér) 96
 Tíz 41
 Tollasmező 59
 Tolvajhideg 14, 122
 Tőkfülkő, -kolop 173
 Töpörtyű 108
 Tudományos 59
 Tulipiros 168
 Túr 169
 Tücsök 170
 Tütkül 71
 Tüsszent 170
 Tüsző 46
 Tütü 87
 Űjdonatúj 27, 122
 Űr 41
 Űrán 124
 Űtánoz 164
 Vadít 49
 Vadon 27
 Ványoló malom 60
 Vas 86
 Vasorrú banya 123
 Váz 16
 Veres 109
 Verébnyelv 108
 Verődisznó, malac,
 -marha 27
 Végett 74
 Vérbe fagyva 122
 Vérkő 109
 Vicsog 121
 Vigyorog 121
 Világos 71
 Visszanevet a nap 121
 Viszon'hallásra 73
 Vizgége 68
 Vörös 109

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND és BALASSA JÓZSEF FOLYÓIRATA
AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

Előfizetési ár:	SZERKESZTŐBIZOTTSÁG :	Ezévben négyszer
egész évre 15 Ft	BEKE ÖDÖN, PROHÁSZKA JÁNOS,	jelenik meg
egyes szám ára 4 Ft	RUBINYI MÓZES	összesen 10 iven

KIADJA: SZIKRA, BUDAPEST, VI., RÓZSA FERENC-U. 111. T.: 120-710, 126-630

XVI. SZÁZADI BETEGSÉGNEVEK

Írta: Molnár Vilmos.

Régi orvosi könyv került kezembe, Varjas Bélának, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban őrzött Emberi Testnek betegségeiről való orvosságok c. kódexről 1943-ban Kolozsvárt XVI. századi magyar orvosi könyv címen kiadott másolatát. Az orvostörténeti emlékek között nem hivatkozik senki erre a kódexre, pedig több, mint ezer lap terjedelmével, s azzal, hogy az orvostudomány minden akkor ismert ágát felöleli, méltán érdemel figyelmet. Mivel orvos írta, az egyes betegségek közt sokkal pontosabb különbséget tesz, mint pl. a nép és a legtöbb esetben az egyes betegségek latin és görög elnevezését is közli, s ez megkönnyíti a régi és ma már alig használt betegségnevek pontosabb értelmezését.

A régi betegségneveket az orvos szemével nézem, ezért arra törekedtem, hogy a régi nevek mai értelemben vett jelentését tisztázzam, a szavak nyelvi alakjait és eredetét magyarázni a nyelvtudósok feladata.

A közölt betegségnevekből megtudhatjuk, melyeket használtak már orvosaink negyedfél századdal ezelőtt. Bizonyára van különbség e betegségnevek és a később, főleg nem orvosoktól vett nevek jelentése közt. Ebben az esetben az elsőség kódexünket illeti meg.

A betegségneveket két főcsoportra osztottam. Az első azokat a szavakat és kifejezéseket tartalmazza, melyek többé-kevésbé ma is ugyanazt a betegséget jelentik, tehát amelyekről pontosan meg tudjuk állapítani, hogy mely betegségek megjelölésére használták. A második csoportba azokat soroztam, amelyekről nem lehet pontosan megállapítani, hogy mely betegséget értették rajtuk.

I/a. A nevek ma is ugyanazt a betegséget jelölik:

- Árpa (Hordeolum): Szömnek héján való árpa (I 61b).
 Béka (Ranula): Az Nyelv alatt, tudni az Nyelvnek kötelén...
 dagadás leszen (I 91a).
 Belpoklosság (I 309b): lepra.
 Fognak fájása (Dentis dolor I 82b): odontalgia.
 Fuladás (Strangulatio I 99b): suffocatio.
 Gelyva (Struma IV 9a): golyva.
 Giliszták a belekben (Lumbrici I 191b).
 Görcs (Spasmus I 39a).
 Gutaütés (Apoplexia I 33b): agyvérzés. Fél gutaütés (Hemiplexia I 35a): haemiplegia.
 Hagymáz. Régen a typhus exanthematicus, ma a typhus abdominalis.
 Hajelhullás (Defluvium pilorum II 4b): hajhullás.
 Hályag, Szömnek Hályaga (Leucoma, Crassa albugo I 50b). Így nevez'ek különféle szaruhártyahomályokat is.
 Hasmonés, Hasnak monése (Coelaca, Lientaria I 181b): Diarrhoea.
 Hideglelés, forró betegség (Febris III 1a): láz.
 Hólyagban levő kő (I 217b): hólyagkő (Calculosis vesicae urinaria).
 Kelés (Furunculus). Egy gabomb mony dagadás (IV 5b): kelés.
 Kólíka (Colica). Hasnak nem mehetése (I 174b): bélgörcs hasmenés nélkül.
 Kopaszság (Alopecia). Főnek kopaszága (II 1a).
 Korpás fő. Koszos fő (II 28a).
 Körömmérög (I 306a): panaritium.
 Kőszvény (Podagra I 290b): Arthritis urica. Idesoroztak minden izületi fájdalmat, tehát az izületi gyulladásokat is.
 Lapostetű (II 28).
 Májnak kemény dagadása (Schirrus I 151a). Főként a máj-cirrrosisok tar'oztak ide.
 Meddőség (Sterilitas I 266a).
 Nátha (Gravedo). Orrban csorgó Nátha (I 76b): catarrhus, destillatio.
 Orbáncz, Szent Antal Tüze (Erysipelas, Sacer ignis IV 13a).
 Pokolvar (Carbunculus, Anthrax, Ignis Persicus IV 4b).
 Rüh (Scabies II 25b).
 Siketség (Surditas I 66b).
 Szömérom testnek viszketése (Pruritus I 235a).
 Szömölcs (Verruca II 22a).
 Szeplő (Phacos, Lentigo II 15b): ephelides. A lentigo tkp. lencse, tehát valószínűleg az arcon a nagyobb bőrelszíneződést is szeplőnek nevezték.
 Szülés (I 277b): partus.
 Testön levő jegyök (Naevus II 25a): anyajegy.
 Vadhús (V 15b): caro luxurians.
 Vérhas, hasnak vérrel való monése (Dysenteria I 186b).
 Vérnek vizellése (Mictio cruenta I 228a): haematuria.
 Vesékben való fővény és kő (I 324b): nephrolithiasis.
 Viszketeg (II 26b): viszketés (pruritus).

I/b. A belegnévek régen is ugyanazt a betegséget jelölték, mint ma:

Alfélben levő genyedség (I 196b): végbélkörüli tályog (abscessus periproctalis).

Alfélnek likának hasadozása (Ragades I 197a).

Alfélnek likában termett csomók (Condyloma), Süly (I 198b).

Az Alfélből való eleven vérfolyás is Süly (Hemorrhoides I 200b): aranyér.

Alfélnek megtüzesülése. tüzes dagadás (Inflammatio I 196a): gyulladás.

Alfélnek Remesének kifordulása (Paralysis ani I 203b): végbél-előesés (prolapsus ani).

Alfélnek megtörődése (I 197a), pl. lovaglás után.

Álkapczának megnyülése, leesése (V 22a): állkapocsficamodás. A megnyülés félficamodás, mikor a csontvég nem mozdul ki teljesen, a leesés teljes kimozdulás.

Állnak kapczájának gutaütése és görcse (I 92a): szájjár.

Belek nyavalyái: megrekedés (Obstructio I 173a); — megszorítás (Astrictio I 174a), amikor a beleket kívülről zárja el valami, pl. daganat, kizárt sérv, stb.; — megtüzesülés (Inflammatio I 174a); — kelevény (Abscessus I 174b).

Bél körül való hórtjának megszakadása (Peritonium, Siphac I 215a).

Csontnak törése (V 18b): fractura.

Csöcsben Tejnek megaluvása és megkövezése (I 129a).

Csömör (Tormina). Van tekerő és hideg csömör (I 146b): gynomorhurut.

Dühös búsult bolondság (Mania, Furor I 20a).

Égésnek sebe (Ambustum IV 23a): combustio.

Éjjel-nappal nagy aluvó betegség (Coma, Sopor I 23a), pl. részegség után.

Emlékezetnek eltávozása (Memoria abolita I 21a): esztelenség (amentia).

Erőtlenység, nehéz hasmenés, hasnak nyálas menése (Tensio I 190b): székelő inger hasmenés nélkül.

Fejér genyetséges folyás, asszonyállat Nádra folyása (Fluor muliebris I 257a): fehér folyás.

Fejér vér, Nyerseséggel való Hasnak mőnése (Lientaria, Intestinorum livor I 182b). Magyarai—Kossa szerint vérbetegség, chlorosis.

Fekete sártul lött esztelenség (Melancholia I 17a). Volt sárga és fekete sár (azaz: epe).

Fene, Fenének étele (Cancer, Carcinoma IV 10a): rák.

Fosás. Hasnak híg mőnése (Diarrhoea I 183b).

Franczu (I 313b): vérhaj, syphilis.

Fülben való kelevény (Phlegmon, Inflammatio I 63b): furunculus a fülben.

Fülnek csengése és zúgása (Syrismus, Tinnitus I 68a).

Genyetséges pőkés (Empyema I 116a): gennyes mellhártyagyulladás. Gennyet csak akkor köp a beteg, ha a tüdő felé tör magának utat.

Gyermökvesztés (I 274b): vetelés, abortus.

(Folytatjuk)

NÉPMESE ÉS PONYVA

Irta Dégh Linda

(Harmadik közlemény.)

IV. Gonides vándorlásai és kalandjai, s mi lett végre belőle.

„Hagyjuk most el a másik két testvért, majd később ismét felkeressük őket“ — így kezdi a könyv. Ezt a tipikusan olcsó regénybeli szólamot kedveltek meg újabban a mesemondók, hogy ma csaknem minden bonyolultabb szerkezetű mese eszerint módosul olvasás hatására, ily módon bonyolódik egyszerre több szálról a cselekmény.

G. 3 kalandon megy keresztül. Párducot, királyt, sárkányt öl, de csak a sárkányölés mesei motívum. „9 napig barangolt az erdőbe folyvást vad gyümölcssel élve“, amíg elér a kalandok színhelyére. Egy földműves elmeséli a bajokat, melyek nyomán a hős bebizonyíthatja tudományát: „Ezt vas birodalomnak nevezik, mert itt igen sok vas terem... de most két nagy csapás van rajtunk... a király igen nagy zsarnok, a ki minden évben minden faluból 12 családos embert hajt le a vasbányába dolgozni...“ a másik csapás a pusztító párduc, akit út közben már G. meg is ölt. A hőst virággal fogadják a faluban. A király megharagszik, sereget küld ellene, de G. mindenkit megöl. „Gonides bűvös kardjával rémületesen ritkította az ellenség sorát, míg neki semmi ellenség nem ártott.“

Lássuk, mit mond a mese! Akár minden mesehős, „Pali vette egy rengeteg erdőnek az uttyát. Alig ért bé a közepibe, hát ott egy kicsi lámpavilágot látott...“ Ez a közvetlen, ismerős mesei hang, ami egyszersmind mesei atmoszférát is varázsol. A mesei hősök mindig rengeteg erdőben bolyonganak, ott történnek a csudálatos dolgok. Mintha az erdő sűrűje lenne a jelképe a mesehős vergődéseinek. Nem utaznak a hősök tengeren, sivatagban, pusztán, városon keresztül, ho'ott a mesélők régóta nem élnek már abban a világban, ahol rengeteg erdőkön keresztül lóháton jártak az emberek. Sokkal realisabb lehetne az olvasásból ismert városi vagy exotikus tájak elképzelése, de a mese világa nem lehet olyan! A mesei erdő mindig „kerek“ és mindig a „közepében“ történik valami. Mintha ez az epizód a Rablővőlegény-típushoz kapaszkodna (A—Th 995). A kis kunyhónál a hős „alig ért az ajtóhoz, meglássa hogy két legén fel van az ajtó előtt akasztva a fa ágára“... A fiú *illendőkép* beköszön, ahogy mesében való: „Jó estét öregapám, Miféle lakadalom vót itt? Násznagyokat künn szellőztetik a faágon s a menyasszony itt hever a padláson. Csak ne csúfokoggyá fíjatal legén, met még te

se éred meg a reggelt, met ezt az erdőt zsványok lakják“. Erész teljesen új. A mesélő elhagyta a nem szervesen mesébevaló szintelen részeket s helyébe ültette e hősi kalandhoz il'ő epizódot, amelyben teljesen elszabadul fegyelmélettsége, mely az irott emlékhöz tapad. Mint szokás ilyenkor, a hőst jól tartják. „A öreg kivett egy darab pimpós kenyeret, elévett az ágy a'ól fekete fazokat, abba vót valami kocsonya abból tett neki egy tálcakával“. De a mesélő még nem mondta ki, hogy mi történt, ilyen reális beszéddel odázza el a lényegét, hadd izgu'jon, aki hallgatja. Most megmondja: A két fiú talált a *tengernarton* egy *arany kősziklát* és nem árulták el a zsványoknak, hogy hol van. E fantasztikus kaland ellensúlyozására (amely nem is mesei) ily reálisan folytatja a szót: „Vót egy kicsi pénzünk, facipőből szerzettük.“ Jó van öreg, én az összes zsványt kardomra húzom! „Ó fiam, ammé meg beszédnek se jó, met ők annyijan vannak, hovy neked még hajad szála sincs annyi“. Ez meg már szinte mesei közhely.

Most aztán Ali baba rablói jönnek: „A zsván csak megnyomintott egy gombot a kőszikla oldalába és ekkor úgy jöttek ki, mint a küpüből a méhek“. A zsványok leverése (a zsvánv szó maga egy régebbi nyelvállapotot fejez ki. Erősebb városi hatásra rabló, bandita, sőt gengszter is divik már) vezet át a következő epizódba, ami már megvan a könyvben is: A szörnyeteg leverése: „Azt mongya ekkor a legnagyobbik vezér, amejiknek a pávatoll a kalapjába vót tűzve (Figyeliük a vizuális elevenséget!): No te hires vitéz, véllünk el tuttál bänni, de innen nem messze tartózkodik egy háromfejű krokodil, ha azzal el tuc bänni, akkor mondhatod, hogy vitéz vagy“. A mese szerkezetébe ez szépen illeszkedik bele mint fokozás, hasonlítás és persze az ilyen beszéd ingerli fel a hőst a tette. A „háromfejű krokodil“ sárkányszerű, meseibb a könyvbéli párdúcnál, bár olvasmányból kerü'hetett ide az is. Most jö a király, mint a hármaskaland befejezője. „Ebbe az országba van egy uzsorás kiráj, aki öli meg ököz az adóval. És aki nem fizeti, azoknak karóba huzassa a fejét...“ (ez a mesei alaposág; nem lassú halál, nem sanyargatás, aminek a következménye kétséges, hanem a biztos, gyors kegyetlen végrehajtás). A hős igazságérzetén megindulva üzen hadat a gonosznak, nem pedig a király nek, amire nem is lenne alapos oka. „Pali kitüzte a harcteret egy mezőbe és mikor kigyúlt a sok katona, kardra hánta az egészét.“ Ebben benne van az egész háború szemlélete, a harctér naiv elképzelése. A király élet-halál ura, joga van az adó miatt (a nép legérezhetőbb terhe) bármit tenni. Nincs bányáról szó itt, a mesélő csak abból formálhat mesét, amit meg tud érteni, magáévá tud tenni hallgatósága is, ami idegen marad, azt egyszerűen kihagyja.

Most elérkeztünk arra a pontra, amikor végre valaminek történnie kell: a mesélő betoldja a sárkányölő-mesét (A—Th 300) úgy, ahogy van. Így van a könyvben is. Az eltérés első pillantásra lényegtelen, valójában azonban döntő. A mese szerkezetébe szervesen illeszkedik e rész, a mesélő tudatosan elkészítette a cselekményt, míg az eredetiben nem érezzük a belső logikát. Szembetűnő az időbeli eltérés. A mesében igen lényeges az idő múlásának érzékeltetése, a nap mely időszakában játszódnak le a kalandok, mennyi idő telik el a vándorlás, a hőstettek elvégzése alatt. A könyv, amelyet nem köt semmiféle hagyományos logika, ezzel nem törődik. A mesében a vitéz megérkezése utáni reggelen (és mindig reggel) történik a viadal. Előzmény nincs, a királykisasszony előzőleg nem találkozott a hőssel. Spontán, látszólag nincs benne semmi tervszerűség. A könyv bő elbeszélő, a mese mindig szükséztel, hogy a párharc, a főepizód domborodjék ki legerősebben. A hetedik napon jön csak a sárkány a leányért. Addig vesztegel ok nélkül és nem történik semmi. Dél felé jön a sárkány, „páncélos farkával akkorát sujt a kapura, hogy az beszakad... a teste három öl hosszú lehetett, erős ződszínű páccéllal fedve. Nyolc lába erős karmokkal volt fegyverkezve. Kilenc feje volt hegyes, erős fogakkal“. Hasonlít ez a mesei sárkányhoz?

A mese a drámaiságig szükséztel. Szintere nem oly feszélyezett, a szereplők elevenebbek. A király egyszerűen megmondja, hogy „Hónap reggel a vaskerbe lesz a viadal“. „Anyi nép gyűlt oda, zsuffolásig vót a kiráji udvar. Eccer gyön a sárkán, kénköves tüzet futt ki és úgy cikkáztak ki a villámok a szájából, hogy lehetlenség vót mekközéltetni.“ Most jön a párhaj. A fiú rendretasítja a paraszti illemnek nem engedelmstetű sárkányt: „Hej komám, miféle legén vagy te, hogy nem is köszönsz... Nem ojan könnyű házasodni, mint eddig csírýít d...“ A viadal ham r véget ér: „Pali egyet huzintott és két feje leesett. A második huzintás levágta a harmadik fejét es. De nem jött vér sehonet. Levágta az utossó darabot és akkor patak módra fojt a vér...“ A könyvben: „Miután a sárkány néhány pillanatig bámult G-re, végre feléje rohant. G. ki akarta tüntetni magát s oly erővel csapott, hogy mindjárt az első vágásra a sárkánynak a jobb oldalán való négy fejét levágta. Nem sokára már nyolc fejét kaszabolta le. Az azonban igen feltűnt G-nek, hogy még eddig egy csepp vér sem jött ki a sárkányból... Kénköves tüzet fújt a hős felé, hogy elszedítse... De G. baltenyerét orrára szorította, hogy valamiképp be ne lehelje a halálos füstöt... az utolsó nyakból toronymagasságig föllövelt a sárkány vére, maga a test pedig dögölve rogyott a földre“. Ennyi összvetés is elegendő ahhoz, hogy a népi mesemondás alap stílussajátságait felismerjük. Mit jegyzett meg ebből a

regényes leírásból a mesemondó? A mesét ismerte, de hatott rá az olvasmány is. Kiváltképpen az, ami csak itt fordul elő, a sárkány vérének kiömlése az utolsó fejjel. Aki ismeri parasztságunk szenzációéhségét, megérti, hogy ez miért ragadta meg. A mérges füstöt fúvó szörnyeteg azonban nem kelt föl érdeklődést, minthogy a sárkány kialakult, közismert figura a mesében, inkább gonosz ember, mint állat, ami abból is kitűnik, hogy a hős beszédébe elegyedik a „leánykérőbe“ jövő szörnyeteggel.

A továbbiakban a könyv nem ír a királylányról, teljesen passzív szereplő marad, mint a korabeli előkelő dámák, kik csak eszközök, hogy a romantika hős kalandjait előbbrevigyék. A mesebeli hősnőből azonban emberi örömök törnek elő: „De úgy megörvendett a kirájléjén, hogy a fekete gyászruhát letépte magáról. Alig tudta megfogni a kiráj és kirájnét, hogy örömbibe le nem szökött a kastéjból. Ekkor megfogták a barátnéi, de kiszökött a kezükből és úgy szökött le a lépcsőn, hogy hatot szökött eccere. Mikor kiért a szabadba, nekirohant Palinak. Csókolták egyyik a mást...“

A fondorlat úgy történik (a könyvben), hogy Revelles gróf, a szép Izidóra régi szerelmese e'mondja G.-nek, hogy felesége szeretőt tart. A védekező ártatlan asszony nyúl a kardhoz s ezzel vége minden dicsőségnek. A mesében Revelles = hercegfii, Izidóna = királykisasszony. A hercegfii inasnak áll és elmondja, hogy „a kiráji fejérnép guzajjosokat tart magánál“. Ezt a részt, bár nem teljesen mesei és eléggé bonyolult, mégis átvette a mese, talán mert sok hasonlóság van benne az Imogen-typushoz, amelyek variánsai igen kedveltek ebben a faluban. (Folytatjuk.)

Milyen állást foglal el a **Magyar Kommunista Párt** az ország

*politikai,
gazdasági,
kulturális*

és egyéb sorskérdéseiben? Erre válaszol a

TÁRSADALMI SZEMLE

A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT TUDCMÁNYOS FOLYÓIRATA

Negyedévi előfizetési ára **7-50** forint
16975 sz. csekkzámla

TÁRSADALMI SZEMLE
KIADÓHIVATALA
BUDAPEST VI., RÓZSA F. U. 111

SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK SZÉCHÉNYI GYÖRGY LEVELEIBEN.

Írta: Csátkai Endre.

Széchenyi György gróf (1656—1732) nevét hiába keressük nagyobb lexikonokban. A család történetében annyiból ismeretes, hogy ő szerezte meg a grófi címet 1695-ben. Leveleit vejéhez, Ebergényi László tábornokhoz, 1929-ben adta ki Bártfai Szabó László. A két testes kötet magánnyomtatványként jelent meg, s csak kiváltságos könyvtárak kapták meg a tudomány nagy kárára. Mindkét kötet ugyanis telve van néprajzi, nyelvészeti, történeti, általában művelődéstörténeti vonatkozásokkal. Széchenyi György zamatos, humorral teli nyelven írta leveleit és ebben igazi fia Sopron megyének, melynek földrajzi képe, a mosolygós, dombszegélyezte síkság, e vidék szólásaiban benne tükröződik.

Széchenyi minduntalan szólással, közmondással él. Lehet, hogy maga találta ki a javát, de nem egynél rá lehet mutatni, hogy az ő korában vagy általánosan ismert volt, vagy meg is jelent valamely közmondásgyűjteményben. Ime közreadunk belőle egy csokrot, a zömének eredetét tessék kibogozni!

Rossz puskás az, az ki üdőnek előtte az rókaszőrt az szőcsnek eladja. Bár ő k(e)g(yel)me se mel(l)esztené a madarat, míg meg nem fogja (22, 1700).

Ha bőven borsolt, bőven is fizessen, ha van miből (75, 1700).

Szakácsom, szolgálóm, szolgálóim mind gantáron feküsznek, egyedül még Juliska leányom s fiam kerültek el az nyavalát, meg az szakálatlan pap is az cinteremet ingerlette (125, 1903). A kiadó szerint gantáron feküdni: nagy betegnek lenni.

Ha ő oly okosnak tartja magát, mint az szamosközi tarvarjú, nem oly Suliman módon köll vala velem bálni (225, 1710).

Uráért a vislát is megszokták böcsülleni (uo.). — Dugonicsnál: Űrért a kutyát is megbecsülik.

Az ki annyi, mint 9 medvének 3 vad körtvél (230, 1710). — Erdélyinél: Kilenc medvének egy vad körte. Kevés hat körtvély kilenc medvének.

Lássá az, ki két ajtó közé tette úját, miképen ránthatja ki, hogy oda ne csikorítottassék (259, 1711). — Pázmánynál: Ajtó közé nem teszem az ujjamat. Rozsnyainál: Tudom, két ajtó közé teszem ujjamat (Hor. Turc. 89. mese). Dugonicsnál: Az okos nem tartja két ajtó között az ujját.

Kiadott rajta, mint az pattai szűrön (292, 1712). — Dugonicsnál: Kiadtak rajta, mint a pataiak a szűrön.

Vonják meg mindketten az bagariát, s addig nyújtóznak, míg az lepel ér (293, 1712). — Pázmánynál: Megvonja a bagariát. — Erdélyi szerint a m. Erőltetett okoskodással él; hazudik.

Bagoly is bíró barlangjában (295, 1712). — Dugonicsnál is. Az farára rakatá a semfia gerendákat (297, 1712).

Hogyha esze léssen mindkettőnek, nem sokat tátják az harmatra föl szájukat hanem pökik körmüket és hozzálátnak az favágáshoz (301, 1712).

Sokan nem érdemlik az kenyér héját (357, 1713).

Idején indulj s idején szállj! (411, 1713).

Az hol malacot ígérnek, zsákkal forgolódjék az ember (429, 1713). — Molnár Albertnél: Ahcl malatztot ígérnek, sákod legyen hozzá.

Az kemenesaljai gyermekeket az sírástúl hogy lecsendesíték, az tokorcsi bort emlegették, innyi adnak belőie, úgy féltekben csendesedtek meg (431, 1713). Tokorcs vasmegyei helység. Vö. Tokorcsra mentek ecetet örölni (Tokorcs-on vad gyümölcsből ecetet csináltak, s azt búzáért cserétek) Dugonics.

Nem hiszem, az idej mustokat az kecske farkára tőtenék, meg ne rivadna bele (uo.).

Az hercegnél levő restans interesem... marokban tartatik, úgy járok utánna, mint az utcákon kiáltó koldús, vetnek az mit vetnek, azt is nagy haraggal (454, 1713).

Kicsin az fazék, hamar fölforr (477, 1714). Ballaginál.

Ha egyszer csendes üdőre fordulhatna, ma ugyan immár az cigányok patronusának napja: szent Benedek belépett az kikeletli jellel (493, 1714 márc. 21).

Had ugassanak az ebek, nem hallik menyországban (502, 1714). — Kisviczaynál: Ebugatás nem hallik a mennyországba.

Márta asszonynak többül nem udvarlok, nem érdemli, hogy noha szegény, de csak öreg atyja lévén, ha orrával ütötte is meg az eget, elszenvedjem (546, 1715: fennhéjázó).

Inkább földben bújnám elevenen, ... mint én evvel az emberrel csak egy holnapig is lennék beszédes (550, 1716).

Eb látta egy foltját is semmi nemű keresményének, se atyai se anyai jószágának, az kibül azon 500 frt-nak... köllenék kitelni (560, 1716).

Orcám van, nem pofám (566, 1716).

Elöl tűz, hátul víz körülöttem, nem tudom, mely felé kapjak (655, 1718). Kisviczaynál is.

Itten olyan üdők vadnak, immár hétfütül fogvást, hogy minden nap egynehány emberem hányja az ajtónk, kapuink elöl az havat az nagy fergeteges üdőkben, csak annak köllenék ki-menni, az ki készakartva meg akarná magát fagyaltatni; nem

hogy emberéit, de marháját sem lehet veszedelem nélkül útra ereszteni (668, 1718).

Se ételhez se italhoz nincsen jó appetitusom, álmom éppen nincsen, csak bujdosom egész éjszaka mint az éjjeli varjú, gondolkodom s virasztok (675, 1718).

Akkor igazán az gyors hamis az röst igazat megcsalhatta (846, 1719).

Vak az, ki rostán által nem lát (888, 1720). — Faludinál is.

Az mely fazék sokszor az tűzhelyre tételük, ha csak kevés üressége hagyatik is, hogy nem forrhat egyaránt az víz benne, megreped, s utóljára sok felé dűledezik, s öszve szedik az cserepet, s minthogy egyben nem forraszthatják, végtére az szemétre hányják (898, 1721).

E jövő pénteken estvéli hálás kedv'jért rajta szálunk meg, azért az macskákat elűzze az konyháról s hal bőven legyen s jól is tartson bennünket, másképen az pölöskeiekként nyársra húzzuk az fráteriéért, megsüttetvén, magunk gazdá'kodunk (982, 1721).

TÁJSZAVAINK TÖRTÉNETÉHEZ

Írta: **Beke Ödön**

Höcsönszakállú. A MTsz közli göcseji tájszóul ,hosszúszakállú' jelentéssel. A szó egy mesében fordul elő (Nyr 2:370), s már Szilády Áron rámutatott (MNY 1:411), hogy a *höcsön* itt a m. ,hét singnyi' (vö. még Simonyi Nyr 44:135, 45:38, Beke 63:30). A *sing* szó g-je járulékhang, a *höcsön*-ben. tehát az eredeti *sín* alak rejlik. A *singvas* is váltakozik a *sínvas*-sal (SchlSz. Ok'Sz). A NySz szerint a PPB-féle kiadásban a *sing* is előfordul 'ín alakban. A *sing* régi hossz mérték volt, s azonos a röffel. Már most egy kopácsi (Baranya m.) mesében a szóban forgó mesebeli alaknak *Hétrőfős* a neve: Beköszönt a Hétyhen-törgető komához égy őszakállú kis embörke, de ojan hosszú szakála vót, hét rőf hosszú vót. Esz nevezsték *Hétrőfősnek* (Katona I. gyűjt. Államtud. Int. Táj- és Népkut. Oszt. 39. sz. 2:20). A *hét rőf szakállú* eltűnt, nem láttá sönki (21). A mese egy másik barányamegyei változatában *hétöle* szakállu a törpe (Kákics, Berze Nagy J. 2:60), mint a göcsejiben (Nyr 2:371). Nem idézték eddig még a palóc *Hétsínyű*, *Hétsínyű szakállú* változatot (Istvánffy: Palóc mesék a fonóból 20, 21, 23).

Husnyán'tag. Tiszadobról közölték a köv. kifejezésben: *husnyán'tagon* van ásva az árok, ha a fala lejtős, nem meredek (Nyr 27:44). Változa'a a MTszban: *hústántag* ,rézsút' (Csongrád m. Mindszent), Ónodon *husnyánt* (Nyr 40:383), Kaszai a Hegyaljáról közölte: *husnyánn*, *husnyásann* ,harántékosan, rézsút'. Eszerint a *husnyántagon* azonos a *husnyán*-nal, a -t fölös lokativusrag, az -ag járulékelem. A *husnyásan*-ból kikövetkeztethető a *husnyás*, s talán a *husnya* alapszó, de többet aztán nem tudunk. Kívánatos volna minél több vidékről minél több adat erről a ritka szóról, talán akkor közelebb jutunk megfajtásához.

Kalabala. Csüry Szamosiháti Szótárából: *kalabala* „tűkos írás”, de csak egyszer hallotta egy embertől. Az adat hitelességét megerősíti Luby Margit Bábalelte babona c. könyve, melynek anyagát legnagyobb részét Szatmármegyében gyűjtötte. Itt a féreg (patkány) elrontása a háztól c. fejezetben ez áll: „De ha kilencszer visszafelé azt irom le, hogy „Kala, bala, Nikolaemus”, ettől elmegy a patkány“ (19). Valószínűleg ez az újhéber *kabbala* szó elferdítése. Hogy összefügg-e evvel a szatmármegyei Nagybányáról közölt *kala-bala* „semmisség, haszontalanság, zúrzavar, veszekedés, láрма” (pl. Ugyancsak nagy *kalabalát* csinált Nyr 10:93), azt egyelőre nem tudom megállapítani.

Kankalékos. A sibói bölény c. regényben a püspök *kankalékos* pástorbotja van említve (I. 115). A szó jelentése itt nyilván „görbe, kúmpós”. Erre a szóra csak egy adatunk van Szegedről: *kankalékos*, „görbe” (MTsz). Úgy látszik, Erdélyben ma is használják ezt a szót, a pápavidéki nyelvjárásban *kankalikus* (út) „görbe, csavargós” (NyF 17: 44). Ugyanez a szó van a *kankalékos kút* nevében (Nyr 65:10).

Kantár. Egy pócshalvai mesében (Kiskükülő mel.) olvassuk a köv. részletet: Ahogy a likhoz érkeztek, ültette János a rézléjánt a *kantárba*, amejlikén ő is lejött vót, s ahajt megrántá a kötelet. Felhúzták a szépséges rézléjánt a társak. Hanem amikor János hejett egy csudaszép léjánt láttak kiszállni a *kantárból*, szinte egymás szemit kaparták ki, hogy mejjiké legyen a (Nyr 37:370). A *kantár* itt, valamint e mesében még többször is, nyilván azt jelenti „háló v. hálóformájú fonadék” (Vö. Nyr 68:48; az itt felsorolt helyeken kívül használta os Zentán is, 37:42). Egy hevesmegyei mesében is ez a jelentése: Másnap viszi a *kantárba* az ura sz ételt (Besenyőtelek MNGy 9:526). Nagy Sándor szerint Igriciben is *kantár* az „edényhordozó madzagháló”, mellyel a pajkos gyerekeket még is szokták verni, s ebben a jelentésben használja Arany János is egyik levelében: nagyanyám... a *kantárral* szinte elő akart fogni... „de látván, hogy véres vagyok, nem bántott” (MNY 5:334). Pap Gyula Palóc népköltémények (1865) egyik meséjében is előfordul: Aztán a begrét *kantárba* kötöte, és úgy küldte ki férjének a mezőre (122). A MTsz Gömör megyéből, Tokajból és Nagybányáról közli.

Karótó. A MTsz Király Pál följegyzéséből közli ezt a szót „kartó, hónaljtóve a ruhának” jelentéssel. Jó ez a ruha, jó; de a karótóje igen vág (Abaúj m. Szikszó). A MTsz szerkesztője az adat után odatette: „[tréf. ?]”, s Csüry Bálint is azt írja a Szamosiháti Szótár bevezetésében: „A *karótó* szót a gyűjtő Király Pál helyesen értelmezte ugyan, de a MTsz megalkotója nem hjába kérdőjelezte meg..., mert hibás közlés e helyett: *kar-öltő*, kiejtve: *kar-öütőü*, az a hely, ahol a ruha ujjá a kabáthoz van varrva, s ruha hónaljja” (11). Azonban az adat hitelességét már Viski kimutatta, aki szerint a szó ugyanezzel a jelentéssel s ugyanebben az alakban Tordán is megvan (NyF 32:51). Az azonban kétségtelen, hogy elhomályosult alakokkal állunk szemben, s a szó eredetileg valóban *karótó*-nek hangzott, mert ebben a változatban ugyancsak Viski jegyezte föl Szalontán (NyF 69:27), de kimutatták Heves, Bihar és Szilágy megyéből is (MNY 4:482).

Köblös föld, kilás föld (Nyr 67:39, 130). Hajdúnánáson 1600, Bűdszentmihályon 1200, Hajdúdorogon 1000 négyszögöl *egy köblös föld* (Nyr 27:140). Szalontán *négy köblös föld*, amelyikbe 4 köből gabona vethető (NyF 69:30). Hatvan vidékén az öregebbeknél a kila 2 véka, 30 icce; kétszerese a köből. *Kilás föld*: ennyi vagy ennyi kila gabonát kell bele elvetni (Nyr 33:175). Egy szovátai mesében: Meg is szánthatjuk, be is vethetjük a *tizenkét köbőlre való földet* (MNGy 7:465). Egy bátorligeti mondában (Szabolcs m.): Én itt fogok három ezret. Még akkor *köblösrül* beszéltek (Ortutay, Fedics Mihály mesél 380).

Kör, kür. A MTSz szerint Beregben *bekür*: beáll (ökor a járomba). A moldvai csángóknál *kür, békür*, einjochen, in das Joch spannen (Wichmann), *ki-, be-kürök* ki-, be-fogom (az ökröt), pl. *kikürtin ez ökrekét* (Rubinyi Nyr 31:84). A szó már Bessenyei-nél megvan: Olyan mint az ökor, Megfognak a fülét és a jármába *kör* (idézi Horger Nyr 30:239). A Debreceni Grammatikában: *ker, kör helyre*. Borsod m. Bánfalván: *kör-be te!* Borsodban és Abaujban: *kör! kör ne! kör no!* Abauj m. Pusztafaluban: *tür-be!* Udvarszékben: *tür mellé!* (Vadr, Tolnai Nyr. 33:293). Erre a ritka iglére újabb adatokat közölhetünk Kovács Ágnes Ketesden gyűjtött Kalotaszegi népmeséiből (UMNGy V—VI): Ha megészét, té *kürsz béi* a járomba. Té is *béikürsz* (I 197). Az egyik ökor csak *kikürt* (194). Egyed, legelláb té *kürsz béi* hejette. Mэгette az egygük ökröt, de ahogy megette, béi is kellett *kürjön* röktön (II. 96). A MTSz közli az igének művelt alakját is (Mármaros megyéből: *bekörtet*: beteret (ökröt a járomba).

Maricskol. Kovács Ágnes Kalotaszegi népmesék c. gyűjteményében olvassuk: Az ajtóu mellétt is vóút éty kád, *belémaricskolt* a kis kokás (II 109, UMNGy VI). Szedik a pínzt, *maricskójják* (127). A MTSz a *maricskol* (*maricskúj*). *összemaricskol* igét csak az ország másik részéből, a Csallóközből idézi, *marcolász*, *marokkal vájkál* (vízben, lisztben, fővényben, gabonában); *összemarkol*, *összeszed* jelentéssel. A szó régiségét bizonyítja, hogy megvan már a Balassi Menyhért arulataásáról szóló komédiában (1569): *Kapia az maroc vezzét és egyben mariczkoluan az tűzre veti* (NySz). Csallóközben *maricskál* változata is van, a Palócságban pedig *maricskáz*, *összefogdos*, *megtapogat* (MTsz). Mint a Nyr 63:115 alatt kimutattam, az ige a marék szó származéka, s hangátvetéssel keletkezett *-csol* (*-csál*) képzővel.

Nyövik. Ismeretes, hogy több igénk visszaható alakja csak ikes ragozása által különbözik a tárgyas alaktól, amely iktelen, mint pl. *török*: *tör*, *hallik*: *hall*, stb. (Simonyi: Az ikes ragozás története, NyF 28:7). Ezek közé tartozik a *nyü*, *nyő* ige, melynek szintén van *nyüvik*, *nyövik* alakja. Már a NySz közli a DebrKből: Mikoron a zoer imoeg meg *nyoewikh uala* raita, azzonionk Maria oennoen maga meg *varia uala*. A mai népnyelvben is: Én nyomára gyöttem mindénnek: mére járnak? ... hun *nyövik el* a sok cipe?! (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:387). Nem tudhatom, hun *nyövik el*, mábe *nyüvik el* (a cipe). Maj memmongya ő, hun *nyövik el* ac cipe (NyF 16:55).

Nyözget. Egy hevesmegyei mesében olvassuk: De az ördögök kerülőji nem hatta ám ezba az incsellkédést, csak bizgatta, csak *nyözgette*, ugy hogy a bojtár csak elménj vele (Besenyőtelek MNGy 9:103). A *nyözget* itt nyilván azt jelenti: 'unszol', s kétségkívül összefügg az Esztergom vidékéről közölt *nyösztet* 'sürgét, unszol' igével (MTsz). Mivel egyik szóra sincs több adatunk, kívánatos volna, ha olvasóink érdeklődnének e szócsallád iránt, s adataikat beküldenék.

Peckás, pecka. Csüry Szamosháti szótára szerint *peckás* 'kazánfűtő és gépészegéd a csép'ögépnél', Tokajban és Beregrákos vidékén a MTsz szerint 'szolgagyerek, kályhafűtő'. Törös Beregszászi nyelvjárása szerint 'kályhafűtő' (64). Az alapszót szótáraink nem közlik, de megvan egy lácai mesében (Zemplén m.): Jaj, édes uram, tökdő a *peckán*, magúd a deszkán (mer tetszik tudni, a spórba vót, ő meg mán meghót) (Földy Istvánné gyűjt. 82:1). Tehát a *pecka* a. m. 'spór, takaróktűzhely'. A szó nyilván szláv eredetű, kics'nyitóképzős alakja a cseh-szlovák *pec*, lengyel *piec*, felsőszerb *pjes*, poláb *pic*, szerb *peč*, szlovén, fehérorosz *peč*, kisorosz *пѣч*, orosz *печа* 'kemence' szónak, pl. szlovák *piecka*, orosz *пѣчка*.

Pilis. A MTsz szerint a *pilis* l. a kenyér megszegésekor levágott darab; 2. kis szelet; 3. gyürke (a kenyérnek sülés közben kihaladt és kiduzzadt részt). A szónak Szegeden és Hajdu m. Földesen *pilis*, Debrecenben *píllis* változata van, s ez arra vall, hogy -ás és -képzős deverbális főnévvel van dolgunk (vö. Nyr 58:16, 66:98, ahol régi adatokat is közlök). Ezt a megállapítást igazolja a Zemplén m. Lácán előforduló *píllés* alak: Vette a kenyeret és szépen a *píllését* levágta. Mikor levágta a *píllését*, a bélését kiszette a hajából mind tisztára. (Földy Istvánné gyűjt. 67:2).

Porváz. A régi Tsz közli 'pirongat' jelentéssel hely nélkül. A szó előfordul egy jutai mesében (Somogy m.): Jól *mögporvázta* a vén anyját, hogy mér vágta le valamennyinek a bajszát (MNGy 6:366, vö. Mögin mögpironjatta a anyját 367). A szó megvan Tolnában *porvál*, és Veszprém m. Csetényben *pérványi* alakban (MTsz).

Püflegel. Egy egrí mesében fordul elő 'ütlegel' jelentéssel (MNGy 9:494). A szót a MTsz mélyhangú alakban közli ugyanacsak Heves megyéből: *puflagol*, sőt alapszavát is: *puflag* 'ütleg' (1840-ből). Szatmár vidékén és Csík megyében a *püföl*-nek is van *pufol* változata (MTsz. CzF). Simonyi szerint a *püflegel* a *püföl* és *ütlegel* keveredése (Nyr 42:367). Kérdés, nincs-e *püfleg* alak, mert a *puflagol* mindenestre a *puflag* származéka, ez pedig valószínűleg a *puff* hangutánzóból keletkezett az *ütleg* mintájára. A *püff* származékai: *puffog*, *pufog* (pl. verés alatt szinte *pufogott* a háta), *puffog(t)at*, *pufogat*: pufogatják a hátát (CzF). Származékai magashangú alakban: *püff*, *püffen*, *püffent*, *püfög*, *püföl* (Csüry).

(Folytatjuk.)

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Akartva. A NySz a régi nyelvből több példát idéz az *akarva* határozó igenév *akartva* változatára, mely a tagadó *nem akartva* és az összetett *kész-akartva* alakban is használatos. (Pl. Széchenyi Györgynél: Csak arhák köllének kimenni, az ki *készakarva* meg akarná magát fagylaltatni, 1718-ból, 668. l.) Simonyi, NyK 17:52. mozzanatos képzőt lát a t-ben. Az EtSz ezt a feltevést valószínűtlennek tartja, de nem talál rá más magyarázatot. A kérdést eldönti az a körülmény, hogy a *készakarva* mellett a régi nyelvben van *készakarton* alak is, ahol a t képző világos deverbális névszóképző (vö. *nyugton*, *bizton*, *folyton*, *menten*, *rögtön*, *léptenyomon* Simonyi TMNy 482). Széchenyi György leveleiben találtam ezt az adatot: Mit csinál, ha magát elrontja *készakarton* (1721, 940). Csak véletlen, hogy a NySz nem közöl rá példát, mert kétségkívül ennek analógiájára került a *készakarva* alakba a t, ahol tk. nincs helye.

Apró-cseprő. MA még ezt írja: *Apróczoeuae*: Minutias, quisquillae, res viliculae. *Mind apróstól czoepoestoel*: Ne sanione quidem domi relicto. Dacínél azonban: *Mind apróstól czeeproestoel*. Az előbbi változatot használja Széchenyi György: Innsbd mind az én unokáim *apróstúl*, *csöpüstúl* valamennyien vadnak... ajánlják kgteknek alázatos szolgálatjukat (1722, 1079). Van az ikerszónak *apró-tópró*, *apróstúl tópróstúl* változata is. Mészöly, MNy 7:248, szerint ennek második tagja a törpe hangátvételése változata, s az *apró-csöprő* az *apró-tópró*-ból származott. Azonban az *apró-csepi* alakból is kéleakezhetett, úgy hogy az összetétel második tagjának a vége az első tag hatása alatt annak alakját vette fel, mint az *izzé-porrá*, *tódoz-fódoz*, *szedett-*

vedett ikerszavakban (vö. Nyr 54:155). Különösen érdekes az utóbbi, melynek a NySz *szedő-vedő*, *szedés-vedés* alakját idézi. Vö. még: Úgyis az úr Isten tudja, hol *szedem-vedem* föl néha búban magamat (Széchenyi György lev. 1713, 385). Alig *szedem-vedem* tagjaimat az nagy kín és fájdalom miatt (1718, 654). *Felszedvén-vedvén* gyermekimet (1704, 142). Viszont a 2. tag alakja hat az elsőre: Addig is, míg össze *szehetem-vehetem* azokat (1719, 777).

Gyujtovány. A hideglelés régi neve. *Gyujtovány-hideg* összetételben a népnyelv ma is használja. A NySz az Ér:Kből *gyujtokvany* (*goytokwan*) alakját idézi, s a LevT 2:43 alatt 1586-ból között levélben előforduló *gyerekvany hideg* is így olvasandó. Melius Herbariumában (1578) is *gyuytokuan hideg* van (NySz) valamint a Varjas Béla kiadta 16. sz. 2. felelből való orvosi könyvben: *Gwytokwan hydeglelesreol* (492). A PeerKben *gyutokmány* (*gyutokman*) változata van (Nyr 29:572). Már most ezt a ritka alakot olvashatjuk a 18. sz. elejéről való levelekben is: Az kis Eszedlit tegnap az *gyujtokván lopó hideg*¹

¹ A *lopó hideg* magában is előfordul: Még teljességgel ki nem gyógyult, hanem olykor-olykor még az *lopó hideg* háborgatja (1716, 577). Az ősznek kezdetitől fogvást majd minden Isten adta nap bizonyos *lopó hideglölés* forma alteratiók, kik immár 8 órakor reggel környékeznek meg és 6—7 óráig gyötrennek és minden erőmet fogyasztják (1720, 876). Váli Mihály 1797-ben megjelent Házi orvos szótárcskájában *lopó* vagy *tolvaj hideg* fordul elő (8). Magyary-Kossa, Magyar Orvosi Emlékek 2:302 szerint a *lopóhideg* „febris clandestina s. larvata“.

kilölte, valóban nagy forráságban volt (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 1713, 403). Én is arra nézve hozattam be magamat, hogy nyavavaláimat doctor Hortung uram eleiben terjesztvén terithessen valami környebbséget rajtam, ki is noha szorgalmatosan lát hozzám, de ötödnapi curája után is még semmi jelenséget nem vehettem eszemben azon *gyűjtök-ván hidegteleésnek*, ki minden nap rajtam, valamit terített volna (1720, 880). Vö. *hajtokvány* „malomkerék körülete“ (Tisza mell. MT:z).

Bárányhimlő. Szótárainkban nem fordul elő. Széchényi György leveleiben is csak *bárányhimlözés* van: Esztedli unokám is immár jobban fölveszi magát az *bárány hümlözés* után, inkább írhatnám az kalastromban sován tartása után (1719, 855).

Irkál-firkál. Az EtSz csak Kresznericsből idézi, de Széchényi György leveleiben már 1715-ben előfordul: Én immár eluntam az sok jó szót neá vesztegetni, az felesége ri, sír, szüntelen *irkál-firkál*, izenget (541). A NySz ezt az ikerszót nem közli, de magára a *firkál* igére már 1639-ből van adata, a beöle képzett *firkálás*-ra szintén több adat van a 16. sz. ből, tehát igaza van az EtSznak, hogy nem fogadja el azt a feltevést, mely szerint az *irkál-firkál* az *irkál* ikerítése, s ebből vált ki a *firkál*. MA közöl *Firkalni*: Fricare, Radere; *Firkalt*: Rasmus, Frictus igét is, melynek létében azonban az EtSz kételkedik, mivel szövegben nincs rá adatunk. Amennyiben a szó mégis meg lehetett, elfogadja azt a magyarázatot, hogy a latin *fricare* „vékar, dörzsol, simít, ken“ ige átvétele. PPB szerint a *firkál* német jelentése: „kratzen, schaben“. Ha tekintetbe vesszük, hogy a rossz írást tréfásan *macskakaparás*-nak mondjuk, nagyon könnyen lehet-

séges, hogy az iskolai nyelvben a latin *frico* igét *firkál*-ra magyarosították.

Karamzsál és grapsa. A NySz *karamsál* alakban közli az igét Pázmányból „scribillo; kritzeln, schmieren“, vagyis „firkál“ jelentésben. Ez a ritka szó előfordul Széchényi György leveleiben is: Ezt (t. i. a levelet) is alig *karamsálhattam* ki (1714, 538). A NySz utal a *körömszél* „unguibus laedero, frico, laedo; krallen, mit den Krallen verletzen“ szóra, amely a *köröm* származéka a *körömcsel*, *körmécsel* igével együtt, éppúgy, mint a *köröm* „unguibus ferio, laedo; kratzen“. Az utalás bizonyára azon a régi felfogásról alapul, hogy a *karom* a *köröm* mélyhangú alakja, holott ez a nyelvújítás elvonása a *karmol* igéből, de erre is csak 1792-ből van adatunk, a régi nyelvben nyoma sincs. Érthetetlen azonban, hogy a NySz szerkesztői nem gondoltak a *karamzsál*-nak a *kramsál* (*kramzsál*?) és *krabsál*, *krapsál* igékkel való kapcsolatára, melyet már MA-ból, Pázmányból és Pósháziból kimutatnak, tehát a *karamzsálnál* régebből. Wertner Mór Nyr 44:229 szerint a *karamzsál* a népnyelvben is használatos Pozsony m. Szencen „kapar“ jelentésben, pl. *k. vmi a torkomban*. MA-nél a *krabsál*, *kramsál* jelentése „scribiturare, scribillare“, tehát szintén „firkál“. Wertner Mór ezekkel az igékkel kapcsolatba hozza a ritka *grapsa* szót, melyet Ballagi szótározó először Teljes szótárában „elavult irat“ jelentésben és Csokonaiból idéz: És több efféle korpájú *grapsákat* se hagyjon megtekintetlen. Simonyi-Balassa német szótára is közli a szót, s Wertner idézi a Gyógyászati c. folyóiratból (1862:750). A *grapsa* jelentéséhez és magyarázatához Adám Imre is hozzá szól (valószínűnek tartom, hogy ez is Simonyi egyik álneve), de bár

közel jár a megfejtéshez, még sem találja el (281). A legfontosabb Wertnernek az a megjegyzése, hogy a *grapsa* „a *krabsálás*, *karamzsálás* leszármazottja: irka-firka, firkálás, Geschreibsel“. Wertner nem nyelvész volt, hanem vidéki orvos, de kiváló történelmbúvár és sok becses nyelv-történeti adat közlője. Nem fejtette ki tehát szabatosan, amit gondolt. Mit akart azzal mondani, hogy egy rövidebb szó a hosszabbnak a leszármazottja? A nyelvészek ismerik ezt a nyelvi jelenséget, s elvonásnak, visszaképzésnek, visszakövetkeztetésnek nevezik. Tehát a *grapsa* a *krapsál*, *krabsál* igéből van elvonva, kikövetkeztetve. A *karamzsál* e szerint a *kramzsál* bővült alakja, s mint két mássalhangzóval kezdődő szó, elárulja idegen eredetét. Adám Imre a *grapsára* mondja, hogy „görögös hangzása a *grafó* igét, vagy az igének valamelyik származékszavát juttatja eszünkbe“. A *grapsa* azonban maga nem lehet azonos a görög *grafó* igével, sem ennek származékszavával, mert hiszen, mint láttuk, elvonás a sokkal régebből kimutatott *gransál*-ból. Hason az a *grapsál*, *grabsál* nem más, mint a görög *grafó* ige magyar képzős alakja (vö. *roncsol*, *törsöl*, *törsöl*, *dörzsöl*, *horzsol*, *kencsel-fencsel*, *szürcsöl*, *lépcsöl*, *szökcsel*, *lépcsél*, *rágcsál*, *faragcsál*, *vakarcsál* NvH). Ballasi szerint a *grapsa* trifaszó, ez is bizonyítja elvonás útján való keletkezését. Érdekes *karamzsál* népnyelvi „kapar“ jelentése. A szónak eredetibb u. i. a „firkál“, mint a „kapar“ jelentése, holott éppen a fordítottját várnánk, mint pl. a *macskakaparat*, *macskakarmolás* „rút, olvasztatlan írás“ (Szamosház, Csűry) szóban.

Kítették a szürét. Kertész, Szókásmondások 63, szerint szólásunk eredetileg a leánykérés alkalmával kapott visszautasítást je-

lentette, Csefkó, Nyr 70 132, azonban annak a gyanújának ad kifejezést, hogy ősi soron a pástorkodás köréből származik, s eredetileg azt jelentette, hogy elbocsátották a szolgálatból, felmondtak neki. Egy 1714-ben kelt levél itt közölt részlete teljesen igazolja Csefkó föltevését: Annál inkább örvendezni fogom, ha azon rossz embernek szürít kiteheti *kgd* az *jósággból*, úgy más alkalmatlan embereket is kirekeszthet belőle (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 476). Ugyanebben a levelezésben: Ez iránt mit jóval *kgd*, hogy elkövessék, ... *kitegyem szürét annak az nekem régen alkalmatlankodó és bosszúságot szerző* imilyen-amolyan rosszúl és kevélyen nevelkedni hagyott *cselédnek* (533).

Láz. A régi Tsz Vas megyéből közli a *váz*, madárijesztő *láz* alakját, Kassai Hegyaljáról idézi ezt a változatot. A MTsz szerint a Székelyföldön is ott honos: Oan sőtán mind egy *madárijesztő láz*. A régi nyelvből csak Baróti Szabóból volt adatunk: Föltöm fölt. olyan mint a *láz*, koldus romgyba öltöztette a szegénység (MVir. 1803). Van azonban ennél régebbi adatunk is 1700-ból, a sopronmezei Széchényi György leveleiben: De az kis Ilust az minden-napi hideg löli, úgy annyira elzaklatta már, hogy semmi ereje nincsen, csak olyan szegény mint az kis *láz*, ugyan megesis az szíve az embernek, midőn látja szegénykét, mi volt s mivé lett (82).

Marj, mar. A ló, szarvasmarha nyakizma. A régi Tsz szerint *mar* (Tisza mell.), Csűry szerint *már* (Szamosház) a szó eredeti alakja, a többi adatban a 3. sz. birtokrag -j-je került a szó végére: *marj* (Székelyföld), *morj* (Székelyföld, Csallóköz), *marja* (Kecskemét, Szeged, Tokaj, Szatmár vid.), *margya* (Sopron m.), *morja* (Csallóköz, Csik m.) MTsz. Ezt a

már Budenztól, majd Wichmann-tól és Munkácsitól finnugor eredetűnek bizonyított szót a régi szótárak nem idézik. A szóra tehát legrégebbi adatunk egy 1714-ben kelt levélből való: Sok ökör, ló dül ki az hámbúl és földhöz veri magát. . . . egynehány emberemnek az marhája az szántáshán csak földhöz verte magát: eovbúl az pára mindiárt kiment. Fölbontatván, tele volt métellyel az mara. az földjeje pedig szór férreggel (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 493).

Mende-monda. A NvSz csak Wagner Phraseológiájából (1750) és Faludiból (1787) idézi a szó mai alakját, de még nála is gyakoribb a régebbi *monda-monda*. Idézhetem azonban már 1720-ból, Széchényi György egyik leveléből: Azonban sok az *mende-monda* (894). A MNY 35:135 szerint a *monda* ezekben a tárgyias ragozású elbeszélő mult egyes 3. személyű alakja lehet, tehát eredetileg *mondá-mondá*-nak hangzott, s tárgyragos használatából vonódott el a rövid véghangzós alanyeset. Bárczi MSzSz szerint ilyen változat nincs kimutatva. De ott van a *temonda* szó, amely a kimutatott *te-mondád*-ból vonódott el. Valószínű szerintem, hogy a *monda-monda* is ilyen 2. személyű *mondád-mondád* igealakból való elvonás.

P(ü)ritü. Széchényi György leveleiben olvassuk: Bezzeg Isten úgy tartson, hogy *prütü* leszen az bor. Az kemenesöljai gyermekeket az sírástúl hogy lecsendesítsék az tokorcsi bort emlegették, inmyi adnak belüle, úgy féltékben csendesedtek meg. De nem hiszem, az ideí mustokat az kecske farkára tötének, meg ne rivadna bele. Mindazon által bízhatunk még az jó üdöhhöz, míg ez hó leesik, mert még hátra van mindszent nyara, szent Márton nyara, karcsony nyara, az három nyár kifözheti még (1713, 431). Én megköszönöm, ha minden majorságom, dézsmám, hegyvámom ebben az Fölső Vidékben csak 100 ökó leszen is. Isternek hálát adok, bárcsak 50 akó legyem. Azért ezen az mi földünkön csak *ptrütü* leszen az bor, s az is csak az síró gyermekek ijesztésére való ízü leszen (1716 584). Egy másik levélben is így ír a rossz borról: Az jó ür-mös borban immár nem ihatom, az minemüket csináltak pedig számomra, csak síró gyermekeket fenyegetni valók (1724, 1147). Nyilvánvaló, hogy rossz, savanyú borról van itt szó. Baróti Szabó Dávid a Magyarság Virághoz csatolt Tóldalékában (1803) *ptrütü* ,viz v. ital'. A gyermeknyelvi szók közt van felsorolva, s Kassai Szókönyvében is *prütü*, *trütü*, *tütü* ,potus infantium' (4:156). A szó származására nézve vö. Kelemen, MNY 39:217. Beke Ödön

<p>A tudományos szocializmus megalapítóinak műveiből közül szemelvényeket a</p> <p>Marx-Engels</p> <p>Művészet - Irodalom</p> <p>című gyűjtemény</p> <p>Lukács György bevezetésével.</p> <p>Ára 10.— forint</p>	<p>Az utóbbi 25 év magyar szellemi élete kerül mérlegre</p> <p>Lukács György</p> <p>Írástudók felelőssége</p> <p>című tanulmányában.</p> <p>Ára 3.— forint</p>	<p>A XIX. század orosz realista regényíróit, - Dobroljubovot, Csernisevskijt, Tolstojt, Dosztojevskijt, Gorkijt tárgyalja marxista szempontból</p> <p>Lukács György</p> <p>Nagy orosz realisták</p> <p>című művében.</p> <p>Ára 8.— forint</p>
S Z I K R A K I A D Á S		

MAGYARÁZATOK

Döl, düll. Budenz, MUSz 258, finnugor eredetű szavaink közé sorolja, azonban azok az ígék, melyekkel egyeztetni, nem lehetnek a magyar szó megfelelői. Gombocz nem fogadva el Budenz egyeztetését bolgár-török jövevényszavaink közé sorolja, s a köztörök *tűs-* (oszmán *düs-*, kazáni-tatár *tös-*) „fallen hinfallen; sich herablassen, herabsteigen” igével egyezteteti. A Melich—Gombocz M. Etymológiai Szótár, mely hozzájuk teszi még a kirg. szag. kojb. *tüs-* adatot s a kazáni tatár szót „fallen, umfallen, herabfallen; herabsteigen” jelen őrésel idézi, a magyar szó megfelelőjének egy bolgár-török **dül* alakot következtet ki. Az egyeztetés, ha megállná helyét nemcsak a magyar, hanem a török nyelvek szempontjából is nagy jelentőségű volna, mert a bolgár-magyar lamdacizmusra eddig csak egy biztos esetünk volt, a magyar *dél* ~ török *tüs*, mongol *düli*. Gombocz nem tartja származtatásért; véglegesen elintéztéknek, Szerényen ezt írja: „Az hiszem, hogy bolgár-magyar lamdacizmus eseteit egy biztos vagy legalább valószínű példával szaporíthatom is... Sajnos, a közt. *tüs*-megfelelője sem a csuvasból (csuv. *tzar* < kaz. tat. *tzör*), sem a mongolból nincs kimutalva s így egyelőre nincs módunkban a származtatás helyességét közvetlenül ellenőrizni”. Az ETSz, Bárczi Szófejtő szótára, Ligeti, A magyarság őstörténete 43, ennek ellenére teljesen biztos egyeztetésnek tekintik. Pedig Gombocz BTL-jében nemcsak hogy nem szerepel ez az egyeztetés, hanem a *gyül* ige tárgyalásánál a *döl* is azok közül a szavak között szerepel, melyeknek művelhető alakjukhoz való viszonyukat bizonyos tekintetben homályosnak tartja, mert *-t > -jt* hangváltozást különben nyelvünkben nem lehet kimutatni. Ezek

az ígék: *gyujt* ~ *gyül*, *gyüjt* ~ *gyül*, *nyujt* ~ *nyül*, *fojt*, *fujt* ~ *fül*, *füt*, *füjt* ~ *fül*. Azonban, mint Nyr 54:138 alatt kimutattam, ezek visszaható alakjaik az *-l* már képző, s nem tartoznak a szótóhoz, a műveltető alakok tehát közvetlenül magánhangzós tövekből képződtek. A török eredetű *gyül* igét sem a török reflexív képzős alakkal kell egyeztetni hanem ennek alapszavával. A szóvégi *-l* visszaható képző ugyan, de magyar és nem török képző.¹

Gyöngyeres. Márton Gyula a szolnokdobokai Ördöngösfüzes helynevei közül sorolja föl ezt a nevet (ErdMúz 49:235). Az első adat a névre 1715-ből való, s szülő neve: In Promontorio *Gyöngyeres* dicto. Így van írva 1835-ben, 1870-ben (ekkor határrész mevekén!) 1899-ben és egy év nélküli adatban. *Gyöngyeres*-nek írják 1769-ben, 1864-ben, ma pedig *Gyöngyeres*-nek ejtik, s erdőrésznév. Márton szerint „névét valószínűleg fűszia, kellemes vizű forrásától kapta. A NySz szerint *gyöngy* szavunknak „kellemes, angenehm” jelerőése is volt a régiségben”. A NySzban azonban csak a szó *gyöngyös* származékának van meg ez a jelentése egyetlenegy adatban. A név

¹ Hasonlóan kísért még a kancsó török eredete, pedig ezt a csak a csagatájából idézett adaton alapuló egyeztetést már Gombocz (BTL 89) is kérdőjellel vette át Vámbérytól, s Bárczi is vitatott eredetűnek jelzi. A szó azonban kétségkívül a német *Kanne* régi és népnyelvi kán átvételének kicsinyítő-képzős alakja. A kán „cantharus” már Molnár Albert szótárában előfordul (Vö. Nyr 59:143). Helyesen mondja Knieza (A magyarság őstört. 184): „Mivel a nyelvészeti megállapítások további feltevések alapjául szolgálhatnak, a nyelvészek a lehető leghigorúbban kell egy-egy szóra vonatkozó véleményüket megokolni... Téves etymológiákból evont következtetések semmiesetre sem lehetnek helytállóak. Helytelen szömagyarázatok már sok kiváló történész és etnográfus vezettek félre.”

előfordul Ugocsamegyében is, Akli pedig későbbi népetimológia (Tolnai MNy 15:28).¹

faluban: *Gyöngier szőlő* (1690), *Gyengyer* (1703). Szabó István szerint a *Gyöngyer* személynév, s ezután nevezték el a szőlőt (Ugocsa-megye 274). A jobbágynevek között valóban szerepel *Geünger* (1567), *Geuungyr* (1572), *Göngier* (1574), *Gönger* (1575), *Gieongier* (1592), *Gyonguir*, *Gonguir* (1570), *Geöngywer* (1617), melyek részben *Gyöngyér*-nek, részben *Gyöngyér*-nek olvasandók. A *gyöngyér* az Alföldön, a *gyöngyvér* pedig a Bodroghközben egy lúd fajta madárnak, a kisliliknek (Anser albifrons) a neve (Nomenclator avium regni Hungariae, Magyar Ornithológiai Központ, 1898). Ez a madárnév nagyon régi, már régi szójegyzékeinkben és szótárainkban előfordul, sajnos megbízhatatlan értelmezéssel. A legrégebbi adat a névre a Besztercei Szójegyzékben található: Olor — *gengyer*. E szerint tehát a *gyöngyér* hattyú. Temesvári Pelbártnál valami meszeszerű madár: Barli^{es} vulgo Berneskas siue Bernekas: anod nos *Gyencier* nominatur (Szilády Aron: Pelbárt élete 68—69). Molnár Albert Magyarországi szóára a NySz szerint a *gyöngyvér*-nek vadlúd, anser silvaticus jelentését közli. En ezt nem találom, az 1621-i kiadás latin-magyar részében azonban ez áll: Anseres marini siue Scotini, ex putrescentibus in mari lignis nasci creduntur. Vocantur a quibusdam Brantae, & Berniciae. Talám ez Magyarul az *Gyongyér*, *Gyöngyvér*, *Gyöngyemadar*. Ardea pulla, vel cinerea, *Szurke Gém*, vagy *Gyöngyver Gyöngyemadar*. Pápai Páriznál (1708) az utóbbi értelmezése: *Vas gém*, *Gyöngyvér*. Az 1749-ben Pozsonyban megjelenő Királyi beszédekben *Fejér gém*, *Gyöngyver*: ein kleiner weisser reither (NySz). A szó régi alakjai arra vallanak, hogy *gyöngyér* volt a régebbi alak, a *gyöngyvér*

Mustra. Vannak ú. n. nemzetközi szavak, melyek úgyszólván minden európai nyelvben megvannak. Ezek végső forrása természetesen csak egy lehet, de az egyes nyelvek nem mindig ebből a közös forrásból merülnek, hanem már az átvevő nyelvek valamelyikéből, s ilyen esetben éppen annak a kimutatása nehéz, hogy melyik volt a közvetlen átvadó nyelv. Ilyen szó a *mustra* is. Első adánk a szóra Calepinus (1585): recensio — *Mustra*; recensio — *Mustra meg zamlakas* (megszámolás); diribitorium — *Lo mustralo hely*. Molnár Albert szótára innen vetje át: *Mustra*; Recensio, Recensio, Armilustrium; *Mustralohely*; Diribitorium. A latin-magyar részben Recensio: *Előszámlálás, mustra*; Recensio: meg-

¹ Néhány megjegyzés a cikkben tárgyalt helynevekre: Kovászáj Márton szerint vagy egy Kovászáj nevű német ember nevéből származik (román neve Gropa nautsului 'német gödre'), vagy a köves és az új szó összetétele, előreható illeszkedéssel (239). Nézetem szerint az összetétel előtagja a kova kovás származéka, s itt azt jelenti 'köveces'. A kavics (alakv. kavacs Palócság, kavács Gömör m., kavacs Kunszentmiklós, Kalotaszeg Zsobok MTsz, Kolozs m. Keled Kovács Ágnes, Kalotaszegi népmesék II 89, kavacs Csúzi, kouats Heltai NySz) is a kova származéka. Otrókozinál van kava változata is. Bárczi Szófejtő szótára szerint (két kérdőjellel) a kova előszó a Sermones Dominicalesban fordul elő: aculeum dimittit (kouaiat fwlak). Azonban mind a latin aculeus, mind a fulák szó kétségtelenül teszi, hogy ez a szó a 'fulánk' jelentésű kova, amely kova, koha változatban ma is megvan az Ormánságban (vö. Beke, Régi és ritka szavak Dunántúl 14). — Monosses fundulja, 1866: Monosses, 1856: Monos Antal. Az utolsó változat szerint a mónos, molnos 'malmos' névvel van dolgunk (vö. món, moln 'malom' OklSz, NySz).

számlálás, mustralás; Armilus-trium: *Mustralpatás, Népec fegyverében megvizsgálása*; Armilustrum: *Mustralo hely*; Diribitorium: *Mustrálo hely, fizető hely*; Logisterium: *Olly hely, az hol az vizező nép meg mustraltatik, és kifizettetik*. Pápai Páriznál *mustora* változat is van: *Mustora posztó*; *Frustum praecidaneum, Praesegmen*; *Mustoralni*: *Exercitum recensere, lustrare*. A NySz Medgyesi Pál 1650-ben megjelenő Dialogusából idézi már a *mustorál* változatot, Illyés András 1696-ban megjelenő prédikációjából pedig a *mostrál* alakot. Mármost ami a szó eredetét illeti CzF szerint „közvetlenül a német *Muster* vagy olasz *mostra*, közveőleg a latin *monstro* után alakult idegen eredetű szó”. Szarvas Gábor is német jövevényszavaink közé sorolja (Nyr 26:19), olasz eredetűnek vallja ellenben Simonyi (Bpesi Szemle 42:295), Kőrösi (Nyr 15:551), Asbóth (26:113), és legutóbb Bárczi (SzSz). Melich a szlávból származtatja, Nagyszigei (Szily) Kálmán pedig a középlatinból (Nyr 18:329). Szily szerint az olasz származtatásnak ellene mond a magyar szó jelentése,¹ azonkívül a Molnár Albertnél előforduló *Munstralni*: *Lustrare, Munstralas*: *Armilustrium* változat. Szily még nem idézhette a NySz-ból ennek *monstra* (Tinódi, Göröcsönyi), *monstrál* (Heljai) alakját, a NySz pedig nem vett tudomást a MA-nél található változatról. A *monstra* valóban pontos megfelelője a középlatin *monstra* „das Sehenlassen, Zeigen, Probe, Muster, prüfende Heerbesichtigung, beweisende Urkunde” szónak, mely

elvonás a latin *monstro* „mutat” igéből; ennek a középlatinban „Soldaten prüfend besichtigen” jelenlése is van. A középlatin *monstra* átvétele a német *munster* „Münzstempel” (1396), *munster*, *munster* „Musterung, Heerschau” (1440 körül), alnémet *munster*, németalföldi *monster* „Muster”; francia *montre* „Zeigen”; *Muster*, *Musterkarte*, *Probe*; Aushängeschild; ausgelegte, -hängte Waren, Schaukästchen, Schaufenster; Schein; Pferdeschau, -markt; (rég) Truppenmusterung mit Soldzahlumg; olasz *mostra* „Zeigen, Probe, Probestück, Vorbild, Musterung des Heeres”. Az olaszból való a német *Muster* „Zeige-, Probestück; Vorbild; Bild, Zeichnung in Zeug, Band usw. gewebt, darauf gedruckt”, ebben az alakban már 1494-ben „äusseres Aussehen, Gestalt” jelentéssel; a XV. században *mustre* „Probe” (Weigand). A magyar *mustra*, *mustora* nem fejlődhetett a *monstra* szóból (**munstra* alakra nincs is adatunk), s Szarvasnak kell igazat adnunk; tehát a *mustra* eredetije a német *mustre*, *Muster*, s a magyar szó végső magánhangzóját nyelvünkben keletkezett járulékhagnak kell tekintenünk, mint számos más esetben is. A *monstra* alak, mint említettük, Szily szerint a középlatin *monstra* átvétele. Ha azonban a *mustra* eredetije a német *Muster*, a *monstra*, **munstra* is lehet a német *munster*, *munster* átvétele. Tehát azzal az esettel állunk szemben, amikor egyazon szó két különböző forrásból került nyelvünkbe.

Márc. Jelentése „méhsőr, mézsőr”. A MTsz adatai Baján kívül mind a Dunántúlról szólnak. Ezenkívül Kresznerics idézi Sopron megyéből, s én is megszerezhetem Komáromból, ahol gyerekkoromban a mézesbábosok árulták különösen búcsú, májális alkalmával. A NySz csak PPB latin-magyar

¹ Ez tévedés, mert az olasz *mostra* jelentése nemcsak „mutató, bol kirakat, katonák hajtókája”, hanem „Zeigen, Weisen, Vorzeigen, Aufweisen”; *Musterung*; *Schein*, *Anschein*; *Muster*, *Probe von Zeugen*; *Anschan*, *zur Ansicht*, *zur Schau ausgelegte Waren*; *Zifferblatt*; *Taschenuhr*; *Aufschlag*, *Klappe am Kleide*; (im Scherz) *Ge-spenst*.

szótárából idézi, az OklSz adata 1683-ból való, de márc-adó össze-tételben már 1240-ben megvan. A márc-ot Bárczi az ófrancia mars, marc 'törek' szó átvételének tartja (MNY 26:391, MSZófejtőSz). Vannak a szónak más magyaráza-tai is, s véleményem szerint vissza kell térnünk Melich szöfejtéséhez, aki a német Malzbier előtagjából származtatja szavunkat (Nyr 24: 347)). Ezt támogatja elsősorban a vas megyei málc változat is. A Márcadó helynév is.¹ Igy Csánki (II 627) szerint Somogy megyében. Adatai 1234—70-ből, 1268-ból, 1403-ból, 1443 és 1453-ból valók. Ma is megvan Mácadó alakban pusztá-névül. A Héderváry-család oklevél-tárában 1443-ból, 1467-ből, 1471-ből vannak rá adatainak Marczado, 1504-ből Mácadó (Franciscu de Macadonya I. 500), 1445-ből Maiczado alakban (I 210, 321, 365; 216). Véleményem szerint a mác és majc változat is csak a málc-ból magyarázható.

Nebojsza. Vajdahunyad egyik toronyának a neve Nebojsza, ami annyit jelent, mint: „ne félj!” Ugyanez a szó Nándorfehérvár egyik toronyának a neve, melyet azonban a szerbek Nebojsza-nak ejtenek. Melich (MNY 6:246) sze-rint így kellett hangoznia eredeti-leg a vajdahunyadi toronynak is,

1 A helynév jelentésével vö. a Mézadó helyneveket: Mezado (1356), Mezado (1368), Meezadaw (1374) OklSz., Mezdow (1405), Meezdo (1422), Mizdo (1476) Csánki II 775; ma két helynévben, mindkettő Vas megyében van, az egyik Nagymezdo (Noghmeza-dou 1340, Naghmezadow 1343), a másik Sárfimizdo (Sarmeuzadou 1340 Csánki II 775; Sarfeumezadou 1353, Sarfeumezadaw 1353 OklSz., Sarfewmezado 1405, Sarfewmezdo 1419, Zarfeu Mezado 1475, Sarfeu Mezedo 1476, Sarfeu Mezedo al. nom. Mezdo 1516 Csánki). Tehát eredetileg Sárfomézadó. Kivü-lök volt még Vámosmezadó (Vamusmezado OklSz.) és Kismézadó (Kysmezadow 1343, Kysmezado 1373).

mert ott csak szerb katonák lehet-tek, az elnevezés tőlük származ-hat. A Nebojsza azonban szlovák alak, már pedig ott szlovákok nem lakhatnak, sőt „a tót nyelv-ben (valamint a csehben is) nem járatos a nebojsza szó, a tótok lakta területen levő várak egyik tornyát sem hívják Nebojszának (olv. nyebojsza). Ugyszintén nincs meg e szó mint term. technicus Csehországban sem“. Azonban a magyarok a nándorfehérvári tor-nyot is Nebojszának ejtették, mint Csefkő Gyula (MNY 25:216) kimu-tatta. De Ugocsa megyében is volt Nyalábvárában egy torony, melyet 1639-ben Nyebojsza-nak ejtettek (Szabó István Ugocsa megye 384), de 1575-ben Naboyza-nak írtak. Ez Csefkő szerint csak Nabojssa-nak olvasható, és egy megelőző Ne-bojsza-ból hangrendi kiegyenlítő-dés útján jött létre. Azt látjuk te-hát, hogy magyar földön Nebojsza kiejtésnek nyoma sincs, sőt még a szerb területen levő Gaambóc vá-rának egyik tornyát is Nebojse-toronynak hívták maguk a szerbek még a XVII. században is. Tehát a „tótos ejtés“ Szerbiába is át-men, pedig ott a szerbes kiejtés is megvolt. De az sem áll, hogy a szlovák nyelvben nem járatos a Nebojsza név, ha nem is vár-torony nevéként, de mindenesetre helynévként. Pozsony m. galántai járásában van ugyanis egy Nemes-nebojsza helység, melynek szlovák neve egyszerűen Nebojsza. E névre a Héderváry-család oklevéltárában már régi adatok vannak. A legelső adat: possessionis Neboyza (I 193 kétszer, 191 kétszer), magyar szó-vegben: Neboiszan II 318, Neboi-száról 320, 1681-ből; Also-Neboyza (I 193, 1439-ből), Alsoneboyza (I 351, 1469-ből), Felseuneboyza (I 242 kétszer 1447-ből), Felseu-Neboyza, Felse-Neboyza (I 281, 1453-ból), Felseneboyza (I 350, 351). Mint az ugocsa megyei adatban, ennek is van előrelátható illeszkedéssel ala-kult Nabojssa változata: Naboyza

(I 343 1468-ból), *Nabojza*, *Also Nabojza* (II 203, 1586-ból), *Naboyza*, *Also et Feolseo Naboyza* (II 221—222 1619-ből). A helynévre számos adat van, a II. kötet végén levő névmutató alapján könnyen megtalálhatók.¹ Tehát a vajdahunyadi név is szlovák eredetű. Az már aztán más kérdés, hogy kerülhetett oda szlovák név.

Sublót. Ki gondolná, hogy ez a közismert szó nincs meg szótárainkban. Először a MTszban kerestem, aztán a NySzban, OkiSzban, CzFban, majd a német szótárakban, mint a Simonyi—Balassában, Ballagiban, Kelemenben; sehol. Nyilvánvaló, hogy a német *Schublade* átvétele. A nyelvjárásokban alakváltozatai is vannak a szónak, így a baranyamegyei Hídviden kiejtése *sublóud* (Hegedüs: Népi beszélgetések az Ormánságból 92, *sublódba* 93), Vajuban *sublóut* (177), Hont megyében *suplód*-nak ejlik: A menyasszony kelengyéje szokás szerint tulipános ládába van zárva, de újabban a módosabbak háromfiókos úgynevezett *suplód*-ban adják át (Hont m. monogr. 132). Göcszajben (Gönczi 427) és Somogykőhelyen *sublat* (sajál' föl), ugyanígy mondják Baranya m. Becéfán (Berze Nagy J. 2:555), Kopácson pedig *subláda*, amint egy meséből kijegezttem: Betette a *subláda-fiógba* (Katoná Imre gyűj. 68. sz. 10:7. Allamtud. Int. Táj- és Népkutató Oszt.) A MTsz közöl ugyan egy *suppelláda*, 'hajóácsok szerzőszámartó ládája' szó (Törökbecse Nyr 9:93), melyet a közlő s Melich (24:399) is a német *Schublade* (Sanders), erdélyi-szász *schuppeladen* (1748) szóval azonosít, de a MTsz szerint első tagja a *supër* (Komárom), *supper* (Hont m. 1843), 'hajóács' szó, tehát a *sublót*-hoz semmi köze.

¹ Előfordul Széchényi György Ebergényi Lászlóhoz írt leveleiben is (1929): Cifer nem messzi Hódihoz, *Nebojszá*-hoz (1724-ből, 1153. l.).

Szakállas farkas. Ismeretes Tompa költeménye a farkassal változó emberről, amely azonos a főkép Dunántúl ismert *csordás farkassal*, *küldött farkassal*. Fájbián József: Természeti tudomány a' köznépek (Veszprém, 1803) c. művében írja: „Néhol a magyarok között igen sokan emlegetlik a *szakállas farkasokat*. Azt mondják, hogy ezek bejárnak a faluba, ott az embereket megtámadják, megsebesítik, sőt meg is ölik“ (245). Grossinger *Universa Historia Physica regni Hungariae* stb. c. latin nyelvű műve 1793-ban megjelent I. kötetében azt mondja, hogy a tiszántúliak a vén és nagyon vad farkasokat *Szakallos Farkas*-nak nevezik annál a dőre hitnél fogva, hogy gonosz emberek farkasokká vagy kutyákká változnak át (411). Pintér Sándor A népmesékről XIII eredeti palóc-mesével c. műve egyik meséjének bevezetésében és befejezésében is szerepel: Az éoperenciás tengernee jis t'í, abba jaz országba, ja haún az oroszlyányok, mémég a *szakállas farkasok* teremnek, vaót éccér ék kirá (154). Sokájéé jeetek abba jaz országba, ja hún az oroszlyányok még a *szakallos farkasok* teremnek (162). Dégh Linda Zemplén m. Sárán jegyzett fel két történetet a *szakállas farkasról* és szives volt őket rendelkezésemre bocsátani. Az egyiket Berkó András 45 éves cipész beszélte el. A debreceni főispánnak a gyermekeit 2—3 hetes korukban mindig ellopták. Egy hortobágyi juhásznak volt egy híres, okos kutyája, melyet egy diák emberből változtatott kutyává. Ezt megvette a főispán a juhásztól. A főispánnéknak megint gyermeke született, s a kutya mindig a főispánné ágya alatt feküdt. A gyermek születése után másfél hétre egy éjszaka 12 óra felé nyílik az ajtó, s az ajtón egy hosszú „szakállas ember“ jött be. Bezárja az

ajjtót lassan, az ágyhoz megy, nyúl a kisbabáért, már az ölébe vette, s megfordul, hogy elviszi. Akkor a kutya kilép az ágy alól, átfogja a karját. Az ember elkezd jajgatni, de nem emberi hangon, hanem csak dűnyögni. A kutya elordítja magát, felgyújtják a villanyt (!), jön a főispán, az inasa meg többen is. Látják, hogy ki viszi a gyereket. Irtó nagy szakálla volt, ujjai nem voltak a talpa olyan volt, mint egy állaté. Elveték tőle a gyermekeket, ő nem akarta engedni, de a kutya mindjé jobban szoritotta s mondták neki, hogy hozza elő a másik két gyermeket is. Erre elkezdte mormogni, hogy menjenek vele, visszaadja. A város másik végén egy szétrombolt épülethez vezette őket. Egy lyukon keresztül bementek a barlangjába, s ott volt a két kis gyermek, az egyik fiú, a másik leány, az egyik már hat éves volt, a másik négy, és egy másik szakállasforma biztosan az volt a nőstény, aki játszadozott a két mezítelen kis gyermekkel. A gyermekeket nem akarták kiadni. Akkor a kutya nekik ugrott az egyiket megfojtotta, a másik mezejedt, s mindjárt toltta a gyermekeket. A kutya kitolta őket a lyukon, aztán megragadta a nőstényt, s azt is kihúzta magával. Majd visszament azért, amelyiket mefojtotta, s kihúzta. Aztán vizsgálta őket hogy milyen állat lehet, s valami nagyon szakállas farkasnak állapították meg őket. Aztán valami múzeumba tették őket. A gyermekek nem tudtak beszélni, csak dűnyögték, s meg kellett őket tanítani beszélni.

A másik történetet Halász János 76 éves sárai halász mesélte

1 Az elbeszélésnek ez a része nem világos Szó szerint így hangzik: „Egy osz emezt is valami ballangba tették ezt a nőstényt valami múzjombá”. Nem derül ki, hogy a mezőt hímre vették-e a múzeumba, vagy az életben hagyott nőstényt, s melyiket miféle barlangba tették.

el. A kettő nyilván ugyanannak a történetnek két változata. Egy debreceni diák itt is kutyaává varázsolt a szeretője férjét. A kutya a Hortobágyon egyszer 25 farkast megölt, s ennek a híre eljutott a megyei főispán füléhez is Rákócra. A főispán feleségének már két gyermekét elvitte a szakállas farkas, s már várta a harmadikat. A főispán a kutyát elkérte gazdájától, egy hortobágyi juhásztól, s Rákócra vitte. A főispánné ágya alatt készítették neki helyet. A főispán megnyugtatta feleségét: „Isten után bizzunk benne, ez meg fogja fogni azt a szakálos férget.” A kislő megszületése után harmadnapra bejön a szobába — meséli a kutya — varázsolt ember — „egy tarkabarka magamforma nagy álat és én már akkor résen álltam. Az asztal alatt ültem. Odauerottam, megragadtam a nyakát éles fogaimmal. Azt mondja nekem: Barátom, ne őj meg, mert te nagyon erős vagy, sokkal erősebb, mint én. — Nem, megfojtalak, mert már ez a harmadikat akarod elvinni. Te vitted el az első kettőt is. — Ne őj meg, mind a kettőt visszahozom. Élnek mind a kettő, még reggére mind a kettőt visszahozzuk. — Jól van, szavadnál foglak. Hát gyerünk, én is menni akarok veled. — Mentünk jó trabba. Kivezetett két hegy közé. Egyszer egy barlang előtt megáll. — No jér be, azt monygya, utánam! — Mikor bementünk, én is, mert nem tudott elmenekülni, mert én a farkát fogtam. Két fiúgyermek felugrott a möhából készült ágyrúl és kesztek visítózni. Ez a szakálos farkas asz monygya: Ne ijeggyetek meg, ez a mi rokonunk jött látogatni. És mostan kéjatek fel, és mi is elmennyünk nálok látogatóba — Nagy körmeik vótak a gyermekeknék és nagy haja, mesztelen. És monygya nekik a szakálos farkas, hogy te az én hátamra fel fogol ülni, és a másik a ro-

konunk hátára. S megindultunk, ahogy csak mehattunk a két fíjval. Aszt monygya, hátra fordul: Gyerünk sebesen, mert nekem elmúlik az időm, 3 óra alatt ott kell lenni. Mikor odaértünk, ő ment elől, kinyílt neki az ajtó, és én is bementem utána. Vót ott egy gyermekágy a szobába, mind a két gyermeket ő hejeszte az ágyba és „most alugyatok!” monygya neki. „Majd minygyán érte-tek gyüvök, csak most pihennye-tek!” Má lött, ahogy készülöbe van, nyakon csiptem, esszeropantoltam a farkát. Kétszer a főtőhöz vágtam és odateltem a bejárati ajtó-küszöphöz. Mikor korán reggel jött a szülésznő, és mör a méltóságos úr is, halára ijettek, mikor meglátták a szakálos farkast az ajtóba fekünni. En felugrottam és mentem feléje mint kutya hízelgve, vnyngyva. Szólani nem tuttam, hogy mi történt. Bejöttek aszlán a szobába. A két idegen gyermek félriatt és visítva az ablaknak ugrottak, de én tuttam velek beszélni, az én szavam értették.

— Ne ijeggyetek meg, gyermekek, ne féjjetek, mert most vagytok igazán idehaza.“

A kutyát azután a juhász viszszaviszi, de ő hazaszökik az aranylánccal a nyakában, amit a főispántól kapott. A deák ráismer, s hogy az aranyláncot megszerezze, madárrá változtatja. Ő madáralakban a leánya kezét csipkedi, s az haragjában rácsap a diák varázspálcájával, mire visszanyeri emberi alakját. Most elveszi a pálcát és a diákat meg a feleségét számarcsódórré megkancává varázsolja, kiveri őket az utcára, ahol az éppen épülő nagytemplom munkálataihoz befogják követ hordani. — A történetnek a Dunántúl is van változata, a somogymegyei Szentmártonban jegyezte föl Vikár Béla A Bundás kurt címen (MNGY 6:307). Itt egy nagy kígyó vitte el a gyerekeket.

BEKE ÖDÖN

PÓTLÁSOK

1. **Bagó.** Ismeretes, hogy a *bagoly* madárnévvel azonos (EtSz Nyr 44:24, 45:258, 61:18). Egy hódmezővásárhelyi szólás is erre mutat: *Itt a disznó, hun a bagoly?* csúfolják a bagózó embert. (Nyr 5:417).

2. **Csakugyan.** Jelentése „igazán, valóban”. Simonyi MKöt. 1:233 szerint az összetétel második tagja nem azonos az *ügy, ugyan* modhatározószóval, amely az az névmás származéka, mint az *igy, ilyen* az ez-é s a *hogy, hogyan, a hol, honnan, hova* alapszaváé. A *csakugyan*-ban levő *ugyan* Budenz szerint azonos az *ugyanaz* első tagjával s szerinte a finn *toic-* (nom. tosi) „igaz” megfelelője. Bár az EtSz hivatkozik a Simonyi—Budenz-féle magyarázatra, mégsem fogadhatjuk el. Azonban véleményem szerint is az *ugyanaz, ugyanaz* stb. első tagja azonos a *csakugyan* második tagjával. A Nyr 70:107 alatt rámutattam már, hogy az említett névmásokban levő *ugyan* eredeti jelentése „szintén, megint” volt. Hogy a *csakugyan* második tagja szintén ezt jelentette eredetileg, bizonyítja, hogy a népnyelv helyette *csakis* határozószót is használ, pl.: *Ahugyan a sárkány möggyütt, csakis* lévákta mind a hét fejét (Baranya m. Káikis, Berze Nagy J. 2:61). Má *csakis* mögnézöm, mi löhet odalénn! (412). Nagyon mérges lött, elüvötte a fejszét, oszt *csakis* kivákta (Nagyváty, 422). Aszt is mondd mög, apám, hogy hun, mörre vannak azok, merd én *csakis* fő akarom azokat keresni (uo. 159). A királkisasszony tartóztatta vóna is a királfit, hogy mast má maraggyon ott, de a királfi aszt monta, hogy an nem löhet, mer aptyának a zorvosságot *csakis* haza kő vinni (237). Mikor a királfi melleje akart feküdni, *csakis* léstött a rötérátba (Katádfa, 252). Ezek az adatok mind Baranya megyéből.

valók, de a Dunántúl bizonyára másutt is használatos a csakis hasonló jelentéssel, én legalább úgy emlékszem, hogy Pápán is hallottam.

3. **Életér** (Nyr 70 : 101). *HAL* aorta régi magyar neve Csokonai Karynóné c. vigjátékában is előfordul: Uram, hadd nézzek az úr tenyerébe — én próbált ember vagyok. Ez az életér, ez a szív ere; ez a szerelem ere (Harsányi—Gulyás kiadás 3 : 312). Vö. még: *éltőn* 'életér' (Székelyföld MTsz).

4. **Görög** (Nyr 70 : 152). A szó 'kereskedő' jelentését a NySz nem közli, pedig már a régi nyelvből kimutathatjuk. Széchényi György 1714 január 15-én kelt levelében olvassuk: Azon *görögtől* fölhozott ló igen megtetszett volna (480). A január 11-i levélből kitűnik, hogy a *görög* nem görög, hanem rác kereskedő volt: Akadék egy *kaproncai rác kereskedőre*... Hozott magával egy igen szép arabiai török monyas lovat (478). Kapronca Horvát-Szlavonországban, Belovar-Kőrös megyében fekszik, a Pallas-Lexikon szerint 5757 horvát-szerb lakossal; lakói élénk kereskedést folytattak, régen város volt.

5. **Halháj** (Nyr 59 : 97, 101. jegyz.). A régiségben a *háj* szónak pikely jelentése is volt (NySz). A 16. századi Szakácskönyvben van *hajas kövt hal és héjatlan kövi hal* (140). Széchényi György leveleiben is: apró *héjatlan grundlikat* (1712, 297, német *Grundel*, *Gründling* 'csik'). A MTsz a *halhát*-t csak Szolnok m. Tiszaroffról közli, Herman Ottónál *hal-háj* is van a Balaton mell., Komáromban pedig *hal haja*. A baranya-megyei Kopácson is *háj*: Éty szép arany *hájú* halacska (Katona Imre mesegyűjt. 39. sz. 1 : 20). Végyé ki a balodalombú éty szál *háját* (21). Eszibe jutott ú neki, hogy a halacska adott úneki éty *háját* (26). Mëggörbitötte a hal-

háját (uo.). Gondoskodott, hogy mit fog ú valamikor evvel a *hal-hájacska*val és tollacska^{val} csinálni (1 : 22). Vö. A *halhajacska*t eltette a tárcájába (39. sz. 1 : 21).

6. **Jár-kel**. Ennek a mellérendelő összetételnek mindkét tagját rendszeren külön ragozzák, pl. *Hol járt költ* (ÉrdyK.). *Járunk ke-lünk* (VirgK.). Vagy *járok, vagy kelek* (Czeglédi). *Járni-kelni* (Felvinczi). *Járnak kelnek* (Faludi) NySz.. Az Ormánságban más szók is elválaszthatják, pl. *Hő jársz te, hun kelsz?* Én azért *járok*, azért *kelek* (Drávacehi, Hegedűs: Népi beszélgetések az Ormánságból 61). Nagyszalontán viszont csak a második tagot ragozzák, pl. *Égyszér Szen Péter Krisztus urunkkal az alföldön jár-kelt* (MNGy 14 : 214). *Krisztus urunk Szen Péterrel a földön jár-kelt* (216). Veszprém m. Devecserben már valóságos összetétel: Mit *járkés* itt? (MTsz). Veszprémben mélyhangúan is ragozzák: *járkéllok* (Nyr 36 : 350). Igenévi alakja: *járkíló* 'zsvány, rabló' (Veszprém m. Torna MTsz), *járkiellúó* 'szegénylegény, zsvány' (Pápa vid. NyF 17 : 22, 34 : 80). A *kel* igének itt régi 'megy' jelentésével állunk szemben. A népnyelv ma már csak a felszólító mód 2. személyében használja, pl. *Kj csak innen!* *K jjetek* innen, m jön a szeker (Szamosháti, Csűry). *Kěj* elüllem (Bakony vid.). *Kējetelek* az ajtóbú! (Felső-Somogy, Marót pta). *Kējetelek* hát árébb! (Tolna m.). *Kěj* odább! (Csallóköz). Töphetném. *kelj* a töpöm utjából! (Székelyföld MTsz). A régi nyelvben a jelentő mód-ban is, pl. *Eleibe kelének* neki (MünchK.). Nagy sok nép *kele* eleikbe (JordK.). El álla a lova ezokaért gyalog *költ* (Heltai NySz). — Múveltető alakja azt jelenti: 1. szállít; 2. kiszed (kender-t az áztatóból). Pl. *Fát költetni* (Brassó m. Hétfalu). A kereskedők a disznyókat *kikölttették*

az tóból (Brassó m. Pürkerec MNGy 10:62); — Itt a látón (=minta), hónap lehet *köüteni* a kender. Megázott mán az a kender, *ki lehet asz má köüteni* (Szamoshat Csüry). *Kendert kött* (Fölsö-Csallóköz, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Csík m. MTSz).

7. **Romlandó cserép.** A Rákóczi-mótának ez a híres metaforája, mint Elek Oszkár és Vidor Pál kimutatja (Nyr 68:24—5, 96), vég-eredményben az Ó-Testamentumra vezethető vissza. A Zsol-tárók könyvében és Jeremiás Siralmaiban azonban *cserépedényhez, elroskadt edényhez, romlandó edényhez* is hasonlatos az emberi élet. Ime, hogy ír Széchenyi György is magáról: Ókmeik holnap be szándékoznak Sopronba menni az fazék vásárra, de én úgy is törött edény lévén, kéntelen vagyok bemenni az fazekashoz, hogy fótozza meg törött tagjaimat, de kiváltképen elromlott gyomromat. Nekem mindenem reszket, az fejem kiváltképen szüntelen szédeleg, gyomrom imajeg; mi lesszen vége, az jó Isten tudja. Nem vélem, sokáig tartson életem (1718, 743). Más helyütt megint: Legyen úgy, mint Istennek fog tetszeni, ő alkotott mint agyagot, *özve törhet mint megégett cserépet* (1721, 962).

8. **Sódar** (Nyr 70:104). A NySz a régi nyelvből csak „sonka” jelentését közölte, a népnyelv „lapocka” jelentését is használja a Dunántúl (MTSz). Ez a jelentése van a szónak Széchenyi György leveleinek köv. helyén: Én ki sem merek az szobából menni az fájdalmim miatt, kiváltképen karjaim, *sóderom* s nyakam fájdalmi miatt (1719, 772).

9. **Személynévünk történetéhez.** Az Orsz. Néptan. Egy. 1944. évi Évkönyvében rámutattam arra a jelenségre, hogy a 3. sz.-ű ő névmás v töve erdélyi nyelvjárásokban az is kötőszó előtt is mutatkozik *övis, üv* is alakban

(16. vö. még Nyr 70:34). Hasonló jelenséggel van dolgunk az 1. sz.-ű névmásnál. Baranya m. Jagónakon u. i. az én névmásnak is előtt en alakja van: *Enis tudok röpümi* (UMNGy 49, 50, kétszer, tehát nem lehet szó sajtóhibáról). Nyilván ez a névmás eredeti alakja, amit megerősít a tárgyragos *emgem* (a népnyelvben *éngem* is), továbbá az *énmen* (régén *enen* is), *enyém* (régén *eném* is) származék is.

10. **Szentje napja.** Régén a névnapot így nevezték. Az utóbbit a NyUSz csak Kármánból idézi (1794). A *szentje napja* sincs meg se a NySzban, se az OklSzban, de 1635-ből idéztem *szented napját* (Nyr 43:358). Most újabb adatokat tudok közölni régi levelekből: Minthogy *szentinapja* kegyelmednek közelget, kívánom, hogy azt számos esztendeig érhesse s mulathassa szerencsésen, szegény pusztia hazánknak boldogulásával mindnyájunk szerencséjére (1710. Gróf Széchenyi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz, 227). Julinka leányomat köszöntöm, úgy többi gyermekemet is Esztedlivel. Kívánom, hogy az úr Isten sok *szentinapját* engedje élni s mulatni jó egészségben. Bánom, hogy előbb nem jutott eszemben, találg *szentin poharán*¹ megmaradtam volna (1712, uo. 267). Látom, ő kmeim előttem is valamint kgd előtt az holnapi magam *szentinapja* kedvéért kér engedelmet (1712, 317). Holnap parolámát megtartván, köszönteni fogom leányomat és *szentin napján* üdvözlenem is (1713, 347). *Szentem napjára* való kgd szíves epraecatióját vészem kedvesen (1713, 372). Ők is *szen-*

¹ Én ma körösztlőben is, s *szentek poharán* is leszek Szentmiklóson az atyafiak közt (1713, 450). Bánom, hogy *azon szentipoharat* Széplakon együtt meg nem ihattam (1714, 516).

tem napjára hozzám szándékoskodnak jünni (1714, 501). *Szentem napjára kívánom üdvözetit kedvesen vettem* (502). Mivel pedig len az *holnapi szentnek nevét viselő* sok úri rendek száma között kgd is comprahendáltatván, kívántham ezen üdvözlő levelemnek cikkével vel atyai áldásomat compareálnom s egyszersmind kívánom, hogy az úr Isten engedje kgdnek számos esztendeig minden kigondolható szerencséinek folyamatával friss és állandó egészséggel maga *szeinti napját* ülleni s érni (1719, 822). Vö. *Szent patronusom napja* e jüvő plánteken incidálván, kérem nagy atyai szeretettel s bizodalmasan kgdet egy pár tikmonra . . . megjelenni és szegény házamat vigasztalni ne terheltessék (1722, 1027). Bizonytalan ajánlását jüvendő *szent patronusom napjára* leendő kedves személynék látására s szegény házamhoz való magalázására kétséggel vettem s értettem kgd válaszoló levélébül (1723, 1107). Tegnap körösztöltett meg (az új szülött), de kinek hiják, vagy micsoda nevet adtak neki, és *hány szentnek fogja viselni nevét*, még eddig előttem nem innotescált (1720, 893).

11. **Temetőkert** (Nyr 70:105, 161). Még egy régi adat: Jó lutránus ember volt, az külső *temető kertjében* az lutránusoknak éppen közepén egy szép filagóriát építvén magának alája bótot, ott kívánta magát temettetni, s ott nyugszik (1721, Széchényi György levelei 901). Még régibb adat: Az Padi Hegjen az *Temető kert* mellett (A gyalui vártart. urb. 173, 1666-ból).

12. **Újdonat-új** (Nyr 70:107, *vadonat* a.) Az *újdón-új* előfordul Széchényi György leveleiben is: Odabe az várbeli német compánia és gyalog koronaörző hajdúság is mind *újdón új liberia*-ban s mundúrben (1722, 1062). Van *újdón-újonand* is: Szegény atyám egyszer, én magam kétszer

újdón újonand, hogy az ellenség és történt tűz miatt az város elégett, mind ezen curiakat magunk pénzén fölépítettük (1721, Széchényi György lev. 903).

13. **Vadon** (Nyr 70:107, 161). Nemcsak az *erdő* szó jelzője lehet hanem erdős vidék nevéé is: Ezem az földön is hasonlóná lészen az *vadon bakonsághoz* (1705, Széchényi György lev. 182).

14. **Verődísznó, verőmalac, verőmarha**. A NySz és OklSz számos adatot közöl ezekre a kifejezésekre, melyeket sokáig nem tudtak megmagyarázni. A MNyben azután számos közlemény foglalkozik ezek magyarázatával, s megállapították, hogy magólni való állatot jelent, mert úgy verték le az állatot.¹ A következő régi adatok is bizonyítják ezt a magyarázatot: Im meg irtem hogj egy *disznót uerjenek*, chjnaltasd meg ides rokonom szip tisztan az belit egjetj se uessemek el benne, es felit mjnd aprolkanak, mjnd szalonnajanak küld oda ahun leszünk (Két vitez nemessúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről, 1593-ból, 41). (A disznók) bizony Igen koplalnak, mert csak azoknak adogatallok ennyk kiketh *megh* akarnik *ueretny*... most Jo husban uolnanak ha megh nem hituankoznak uala... Jo uolna addig *le ueretni* benne az kit akarna míg Jobban meg nem funemnek (erőre kapnak, 1589-ből, 86. l.). *Leveretett sertések* aprólékjált, fl. 2.46 (1685. I. Apafi Mihály fej. udvertartása I 465); száz *leveretett sertések* kövérség fonnyasztékját 23 fazékban (1688, uo. 580). Idetartozik a szlavóniai Rétfaluból és Kórogyból közölt *disznóveret* 'disznóölés' szó (Nyr 34:487, 45:43).

Beke Ödön

¹ A *verőmalacra* kevés adat van, azért megemlitem, hogy előfordul 1669-ben az Apafi-féle udvertartásban (I 114).

A MAGYAR JOGI MŰNYELVHEZ *

Contradictorius — szóváltó.

A bíróság kétféle módon intézhet el egy ügydarabot. Vagy úgy, hogy az egyik fél részéről benyújtott ügyirat (a bíróság előtt jegyzőkönyvbe mondott kérelem) alapján határoz anélkül, hogy a másik felet meghallgatná, vagy úgy, hogy intézkedése előtt a másik felet is meghallgatja. Az eljárásnak azt a nemét, amikor a bíróság mindkét fél meghallgatása után hozza meg határozatát, nevezi a jogi nyelv egy általában elterjedt latin kifejezéssel *contradictorius* eljárásnak. A kifejezés használata nemcsak a latin nyelv tekintélyén alapszik, hanem azon is, hogy a kifejezésnek egyenértékű magyar szava hiányzik. Perjogi irodalmunk „a kölcsönös meghallgatás elvé-ről” beszél, de ez a körülírás sem nyelvtanilag, sem értelmileg nem jó visszatükrözletéje a latin szónak. Nyelvtanilag a magyar kifejezés helytelen is, mert a meghallgatás a bíró ténykedésére utal és így a kölcsönösség szinte azt jelentené, hogy a bíró és a fél kölcsönösen hallgatják meg egymást, holott a kifejezés arra akar utalni, hogy a bíró a két felet hallgatja meg.

A Tripartitum akadémiai fordítása, amely 1844-ben jelent meg és amelyet jogász és törtélethettudós tagokon felül Vörösmarty Mihály mint „nyelvtudományosztályi rendes tag” is átnézett, a Prologus 15. címének fordításában teszi fel a kérdést:

* Szívesen közöljük a helyes ötletet azzal, hogy híven a Nyr. évtizedes hagyományaihoz, szívesen látnak a Nyr. ben más művelői (orvosi, kereskedelmi, ipari stb.) kérdésekre vonatkozó hozzászólásokat és ötleteket is.

A szerkesztőség.

„Vajjon a bíró szóváltólag előhozottak s behizonyítottak szerint tartozik ítélni vagy lelki-ösmeret szerinti?” *Szóváltólag* — azaz, hogy *contradictorie*. A „szóváltó” magyaros zamatú szó és az értelmet lökéletesen fedi. A váltás szó egyszerű cserét jelent. Egy váltás ruha, fehérnemű annyit jelent, hogy valakinek két rend ruhája van, amelyeket felváltva visel. Ebben a formában a váltás szóból még hiányzik a kölcsönösség érzetése. De már a levélváltás, golyóváltás és egyéb összetételekben a csere kölcsönössége bennrejlík. A szóváltás sem egyoldalú beszélgetés, a másik jelenlétéhez intézett monológ, hanem beszélgetés, amelyben mindkét fél szót ejt. Ma talán van a szóváltás szónak olyan mellékszöngéje, amely indulatosságkodást sejtet. „Heves, ingerült” jelzőt kap legtöbbször a szóváltás, de talán jelző nélkül is úgy használatos, hogy „subintelligitur” a hevesség. Ez azonban nem lehet akadálya annak, hogy jogi nyelvünk a *contradictorius* szó pótlásául *szóváltó* vagy *szóváltásos* eljárás néven illesse a *contradictorius* tárgyalási elvet — hiszen a pereskedés hozza magával, hogy a szóváltás, ha nem is ingerült, de legtöbbször heves. A golyóváltás szóban tartalmi okból reillik benne az ellenségeskedés, de már a levélváltásnak semmiképen nem eleme sem a hevesség, sem az ellenségeskedés. Ugy érezzük, hogy a magyar jogi műnyelv gazdagodását jelentené, ha a szóváltó, szóváltásos eljárás műszóként vonulna be a magyar jogi nyelv szótárába. Beck Salomon.

Nagyon szép illusztrációkkal elevenednek meg

A MAGYAR NÉP MESÉI

ezen a területen. A magyar nép közéletének gazdagsága, elbeszélő művészeté elevenedik meg.

CSALÓKA PÉTER

Eredeti népmesék a baranyai háromszögből. Első foljegyések ezen a területen. A magyar nép közéletének gazdagsága, elbeszélő művészeté elevenedik meg.

Katona Imre gyűjtése nyomán közlésesít. Békó Ödön.

Székra kiadás

Ara köve 15— Ft.

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

Balassa-kódex. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléseszi Varjas Béla, Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1944. I—XXXIV. + 380 lap.

Az a testes kötet, melyet az Akadémia a tенти címmel kezünkbe ad, az eddig Radvánszky- vagy Radványi-kódex néven ismert és Balassa Bálint költeményeit tartalmazó kéziratot kötet fénymásolatait adja közre. A könyv a kódex 1874. évben történt felfedezésének hetvédekik évfordulóján jelent meg és három részből áll. Az első részt Varjas Bélának a kódexre vonatkozó tanulmánya foglalja el, a második részben a kódex fénymásolatait találjuk, a harmadik rész pedig a fotokópiák betű szerint átirított szövegét tartalmazza.

A tetszetős külsejű, szép kiállítású kötet futólagos átlapozása is arról győz meg bennünket, hogy a kódex fénymásolatának közzététele — Varjas Béla gondos, betűszerinti átírásával, magyarázataival és szövegjavításaival megtoldva — nagy nyeresége tudományos irodalmunknak, elsősorban pedig alapvetően fontos forrás a magyar irodalomtörténeti kutatás számára.

A könyvet Eckhardt Sándor rövid előszava vezeti be. Ez a kiadás szükségességére mutat rá és irodalomtörténeti fontosságát méltatja. Az előszót Varjas Bélának magvas és sok értékes adatban bővelkedő tanulmánya követi (V—XXXIV. l.). Ez a kódexre vonatkozó adatokat öleli fel és a tudományos kutatás eredményeit ismerteti. Megtudjuk belőle, hogy Balassa költeményeinek négy másolatáról vannak adatok, de mind a négy elveszett. Az ötödik maradt fenn, ez a bizonyos 1874-ben előkerült Balassa-kódex. Varjas elmondja a kódex felfedezésének történetét, majd részletesen ismerteti Balassa költeményeinek

eddig két nagy kiadását: a Szilády Aronét (1879) és a Dézsi Lajosét (1923). Az előbbi kiadás csak részben betűszerinti, az utóbbi pedig modern helyesírással. Éppen ezért tudósaink már régóta sürgetik Balassa munkáinak betűszerinti kritikai kiadását. Eckhardt Sándor a Magyar Nyelv 39. kötetében a Balassa sajtókezű írásában ránk maradt levelek és emlékiratok segítségével a költő nyelvének és helyesírásának tanulmányozásába kezdve előrebocsátja, hogy teljes munkát nem végezhet, mert hiányzik a Radvánszky-kódex betűszerinti kiadása. Példákkal bizonyítja, hogy mennyire romlott szövegben maradtak ránk az első nagy magyar költő művei s azt a kívánságát fejezi ki, hogy „ha egyszer a Sajókazán hozzáférhetően lappangó kódexhez hozzájutunk, vagy legalább is fényképmásolatot kapunk róla, ezt a kódexet előbb a maga eredeti alakjában kell kiadnunk, mert a javítási hozzászólásoknak tág tere nyílik, s utána meg kell kísérelnünk az eredeti szöveg helyreállításának munkáját“ (96. l.). Eckhardtnek s vele együtt az irodalomtörténeti kutatóknak ezt a kívánságát teljesíti a Balassa-kódex jelen kiadása.

A hetven évvel ezelőtt felfedezett, de immár negyven éve hozzáférhetően kódexet csak öt tudós látta (Thaly, Toldy, Szilády, Erdélyi Pál és Dézsi). Közülük az ötödiknek az a szerencsés gondolata támadt, hogy 1904-ben Radvánszky Béla báró engedélyével fénymásolatot készített róla. A fotokópia a kódex eredeti méretei szerint (21,7 × 17,3 cm) készült s így hasonló kiadás céljaira alkalmas volt, de szintén ismeretlen helyen lappangott, míg 1943-ban Varjas a szegedi egyetemi könyvtárban a Dézsi-hagyatékban fel nem fedezte. Ily módon ez a kódex, amely egyes tudósok és in-

tézmények többszöri kísérletezése ellenére is megközelíthetetlen maradt és jelenleg állítólag a Radvánszky-család sajkózái könyvtárában van, az Akadémia jóvoltából a kutatók számára hozzáférhetővé vált.

Varjas a kódexben hat kéz írását különbözteti meg és részletesen kimutatja, hogy az egyes kezek a kódexben hol és mit másoltak. Tüzetes vizsgálat alapján megállapítja, hogy a kódex kétségkívül a XVII. században készült másolat. Az eredeti kézirat, „Balassa maga kezével írt könyve” elveszett. Ebből még a költő életében (1589–90. táján) készült az ő másolat, melyről 1635–1650 között négy kéz másolta a kódexünkbe Balassa és Rimai énekeit, majd 1651 után az ötödik kéz az üresen hagyott helyekre Zrínyi költeményeit és végül 1670–1680 táján a hatodik kéz a két utolsó cantiót másolta bele a kódexbe. A kódex ugyanis Balassa költeményein kívül Rimai, Zrínyi és a „mostani poéták” szerzeményeit is magában foglalja.

A kötetben a fénymásolatok 184 lapra terjednek s utánuk 193 lapon kapjuk a fotokópiák betűszerinti szövegét. A szöveg alatt helyezte el Varjas jegyzeteit. Ezekben adja a másolásra, a szövegjavításra és az eddig hibásan olvasott helyekre vonatkozó magyarázatait, megjegyzéseit, észrevételeit.

A nyelvész a kódex kiadásában elsősorban maga a szöveg, mint nyelvtörténeti adat érdekli. A ko-

dex írásmódjával, az egyes hangok jelölésével — mely a különböző kezek írásánál természetesen különböző, — Varjas is foglalkozik a bevezető részben (XII—XV. l.). Nyelvi szempontból legérdekesebb az, amire Eckhardt hívta fel a figyelmet fentebb említett tanulmányában: „Meglépő, hogy Balassa sajátkezű írásában sohasem használ *i-ző* alakokat, míg a kódex legtöbb darabjában *i-zes* uralkodik, amely némely darab hangzását és ritmusát teljesen meghamisítja (92. l.). — Balassa kriukai kiadásában tehát valamely *i-ző* alakot át kell írunk *i-s* alakra, mert az eredeti költeményekben ilyen formák sohasem voltak.” (93. l.)

Tüzetesebb vizsgálódás arról győző meg, hogy a kódex másoló egyéni nyelvi sajátságait érvényesítették az énekek másolásában. Azt is láthatjuk, hogy az *i-zes* csak az első kéz írásánál (a kódex 1—18, 29—45, 49—64, 141—162 lapjain) feltűnő, a többiekben sokkal ritkább. Varjas véleménye szerint „talán az első kéz sem szándékozott mindenütt *i-t* írni, ahol mi — *i*-hez hasonló *e-i* miatt — ma hajlandók vagyunk *i-t* olvasni”.

A kiadott szöveg nyelvi szempontból való tüzetesebb és behatóbb tanulmányozása hálás munkának látszik, mert használható nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok birtokába juttathat. Minden esetre nyereségnek könyvelhetjük el a kódex szép és gondos kiadását nemcsak az irodalomtörténet, hanem a nyelvészet szempontjából is.

Prohászka János.

Hogyan érvényesül az egyéniség a marxista alapon álló társadalomban? Erről írja meg tapasztalatait

Johnson: Egyéniség és marxizmus

című munkájában.

SZIKRA KIADÁS

Ára: 3— forint

NÉPNYELVI GYŰJTÉS

Természetmagyarázó hagyományok

I. Mékcsipő a Noét a légy. Az vót neki a parancsa, hogy a zösszes álatokat vigye be. De mivel a zösszes férög a bárkába benne vót: tetű, balha, aki csipkötötte má a Noét, és a zisten föl akarta Noét haragítani. Akkor terem-tötte mög a zuj rovar, a legyet, aki a Noénak a zóra likába és a fülibe izz bebutykat. Kiméhetét szegény Noé a béketúrésbú, tetű, balha, akkó még a légy is hozzá!

II. Jézus a Szent Péterrel a földön járt. Megéhesztog, beméntek éty paraszthol: aggyon nekik kényenét! Akkor még a búza fejje egésszen a tövétül föl a szára hégyéjig mindönüt magot hozott.

Habár a parasztnak vót kényere, lusta vót fölkeini, hogy éty karéjt vágjon a vándoroknak.

Jézus esztét úgy bosszúta még a paraszton, mikor kimént, asz-monta Szent Péternek, hocs csak égy ujnji kalászt hagyjon fönt, a többit pedig huzza lè a kezével, és ezután íty terömjön, csak negyedrésznyit a parasztnak, mint eddig amennyit termött.

Igy most néccör annyit földet kel neki bevetni, mind amennyit azelöl bevetött és néccör annyit dógozni.

III. Jézus mör a Pétör mikor a földön járt, hád bemént égy bálba, bálterömbe. Ot mulattak a zácslegények. S másik hejiség nem lévén, abba a hejiségbe teritöttek lè éty kis szalmát, ahol táncor-tak. Ot feküttek lè, Krisztus belü feküt, Pétör kivü.

Tánc közbe elkurjantotta ma-gát a zéggyik ácslegény, hoty: fíjúk! Rugdajjuk még azt a külső vendégöt éty kicsit! Tánc közbe asztán Pétört, aki szerü feküt, minden fordulóná jól ódalba ruk-ták. Kiméntek a másik szobába inni a tánc után.

Közben Péternek fájt a zódala. Gondóta magába: ütét is rugdáták, rugdájják még éty kicsit a

Jézust is. Fokta Jézust és kihuzta a zú hejére. Asz persze alutt. És ú belü feküt.

Ujra elkezdödött a tánc. Ujra fölkurjantott a zéggyik ácslegény, hoty: pajtárok! Mosmá rugdál-tuk a külsöt, mosmá rugdájjuk még a belsöt is! Tánc közbe újra Szent Pétert rugdáták. Réggelre csupa kék lett a zódala.

Erre asztán Szent Pétör asz kérte Jézust, hogy vasszegeket verjén a fenyőfába, hogyha a zácsok faragják, hocs csorbujjon ki a baltájuk. Hogy aszt növesz-szén, vasszegeked belenne.

De Jézus csak felére tejjesi-tötte Péternek a kérését, mive ú is félük hibás vót, hoty kéccör rugdálták meg ütét. Így léttek asztán, Jézus parancsára, ojan kemény bötykök a fenyőbe, amik lektöbb ácszekerőének is kicsor-bítták a zélit.

Baranya m. Kopács. Elmondta Baka János, 50 éves ref. bogvár. Följegyezte 1942. VI. 30. *Katonai Imre.*

Ormánysági tájszavak.

(A lapszámok Népi beszélgete-sek az Ormányságból c. mun-kámra vonatkoznak. Ismertetését l. Nyr 70:166).

dékárus: kormányzó. (Nem is in-tézó vót, halom dékárus, a kormányzó vó.) 142.

encökém: kicsikém, drágám (be-cézó szó; vö. *enc:* vékonyka, kicsiny CzF) 180.

hátanyereg: hátgerinc 60.

lépöküülü: kendertörő faszerkezet; lábball bíllögtek, ezért lépökü-küülü (vö. Kiss Géza: Ormányság 84, rajz és *dufa v. zupoló* a. 269) 172.

szúgya: vízbe, karók közé helye-zett kender 160.

kerek század: pótszázad 27. (Nem népetimológia *keretszázadból?* B. Ö.)

karóba átgyün: ügetve 165. (Mástól leginkább úgy hallottam: karéba.)

kutbaesözni: társasjáték (ki hány méter mélységbe esik a kútba, annyi csókot kap) 100.

Hegedüs Lajos

Népies madárnevek.

büdös madár, büdöske m. bubos banka (Upupa epops)

cicipá madár széncinege (Parus major)

dorongosfarkú cinege őszapó (Aegithalos caudatus)

favágittu királ ökörszem (Trogodytes t.)

feketé csuóka vetési varjú (Corvus frugilegus)

füles bagu erdei fülesbagoly (Asio otus)

halálmadár kuvik (Athene noctua)
höcs csuszka (Sitta europaea caesia)

lapumadár lappantyú (Caprimulgus europaeus)

léánficuka barázdabillegető (Motacilla alba)

macskafejú bagu macskabagoly (Strix aluco)

oromálu aranymálinkó (Oriolus o.)
particsuóka csóka (Coloeus monedula spermologus)

pityér bubos pacsirta (Galerida cristata)

sördin citromsármány (Emberiza citrinella)

vari dolmányos varjú (Corvus corone cornix)

Órihodos (Vas m.)

aranyállu aranymálinkó

bráznobillegetű barázdabillegető

csuóka vetési varjú

fosztos huputa bubos banka

huóttogatu bagu macskabagoly

kalánfarkú cinege őszapó

kiskiráal ökörszem

kümpics széncinege

málonfekvű lappantyú

naffejű bagu macskabagoly

pacsirta mezei p. (Alauda arvensis)

palakányo dolmányos varjú

pinyyűőke erdei pinty (Fringilla coelebs)

pipiske bubos pacsirta

sárgyuka citromsármány

zűődbákán szalakóta (Coracias garrulus)

Kámaháza (Zala m.)

csuóka vetési varjú

kiskányo csóka

palakányo dolmányos varjú

sárgyűőka citromsármány

sárikűllű zöldkűllő (Picus viridis)

karazsia ? (állítólagos pintyűőke)

nagyságű énekes madár

Radamos (Zala m.)

csuóka vetési varjú

palakányo dolmányos varjú

kiskányo csóka

Zalaszentbalázs (Zala m.)

Csaba József

TARTALOM:

	lap
Molnár Vilmos: XVI. századi betegségnévek. (I.)	1
Dégh Linda: Népese és ponyva. (III)	3
Csatai Endre: Szóások és közmondások Széchenyi György leveleiben	8
Beke Ödön: Tájszavaink történetéhez	10
Nyelvtörténeti adatok: Akartva. Apró-cseprő. Gyujtovány. Bárányhimlő. Irkál-firkál. Karamzsal és grapsa. Kitették a szűrét. Laz. Marj, mar. Mende-monda. P(t)rütü. (Beke Ö.)	14
Magyarzatok: Dől, dúl. Gyöngyeres. Mustra. Márc. Nebojsza. Sublót. Szakállas farkas. (Beke Ö.)	18
Pótlások: Bagó. Csakugyan. Eletér. Görög. Halháj. Jár-kei. Romlandó cserénp. Sódar. Személynévásaink történetéhez, Szentje napja. Temetőkert. Újdonat-új. Vadon. Verődísznő, -malac, -marha. (Beke Ö.)	25
A magyar jogi műnyelvhez: Contradictorius — szóváltó. (Beck S.)	28
Könyvekről: Balassa-kódex. (Prohászka János)	29
Néprvelvi gyűjtés: Természetmagyarázó hagyományok. (Katonai I.) Ormánysági tájzavak. (Hegedüs L.). Népies madárnevek. (Csaba J.)	31

Felelős szerkesztő és kiadó: Beke Ödön dr (XIV., Vorosilov-út 13/a.)

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND és BALASSA JÓZSEF FOLYÓIRATA
AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

Szerkesztőség: XIV., Vorosilov- út 18/a, II. 2.	SZERKESZTŐBIZOTTSÁG: BEKÉ ÖDÖN, PROHÁSZKA JÁNOS, RUBINYI MÓZES	Ezévben négyszer jelenik meg összesen 10 íven
---	--	---

KIADJA: SZIKRA, BUDAPEST, VI., RÓZSA FERENC-U. 111. T.: 120-710, 126-630

A NYELVTUDOMÁNY MAI FELADATAI

Írta: Rubinyi Mózés

Kemény Gábor szerkesztésében testes (437 lapnyi) kötet jelent meg 1947-ben, *Továbbképzés és demokrácia* címmel. A kötet, melyhez Keresztury Dezső írt előszót, megjelöli azokat az utakat, amelyeken a pedagógusvilág átképzésének, illetve továbbképzésének megindulnia és haladnia kell. A nevelésügy, a filozófia, a lélektan, a magyar nyelv és irodalom, történet, szociológia, közgazdaságtan, természettudomány, földrajz és művészet területein való átképzés irányait külön-külön szakemberek fejtik ki, nem egyforma készséggel, nem is egyforma sikerrel. Egyik-másik „irányjelző” nem ismeri vagy nem akarja ismerni a kérdés magyar és külföldi értékes irodalmát, pozitív szakismeretek alkalmazása helyett üres általánosságokat nyújt. De a teljes körültekintéssel szerkesztett kötetnek igen értékes részei is vannak s ezek közt is kiemelkedik Bárczi Géza tanulmánya: *A nyelvtudomány mai feladatai* (146—158. l.).

E tanulmányában Bárczi Géza jelzi a magyar nyelv-történet új feladatait: az elavult összefoglalások felfrissítését, ami különben már a Magyar Etimológiai szótárral, de különösen éppen Bárczi Géza lényeglátó Magyar Szófejtő Szótárával meg is indult. Meg kell újítani a Nyelvtörténeti Szótárt, kibővíteni az Oklevél-Szótárt, fel kell dolgozni monografikus formában nyelvemlékeinket korszerű nyelvészeti és helyesírástörténeti módszerrel. Ez a módszer lényegében nyelvtörténeti ugyan, amely a multszázad végén az újgrammatikai iskolából sarjadt, de ennek merevségéből Simonyi és Gombocz munkássága által kibontakozott és fejlődőképesnek bizonyult.

Régi nyelvemlékeink kiadása mellett a legfontosabb új feladatnak Bárczi Géza a korszerű népnyelvkutatás újjászülését kívánja. Utal a debreceni Magyar Népnyelvkutató Intézet jelentőségére, ezt teljes joggal az újabb idők nyelvtudományi élete egyik legfontosabb eseményének jelöli meg. Rámutat a magyar népnyelv feltárásának munkájában újabb gyűjtők nevelésének fontosságára, s itt ő is, mint azt annak idején Simonyi Zsigmond is tette, tehetséges fiataloknak e célra való kiképzését és kiküldését ajánlja, azzal az új szemponttal, hogy még a középiskolák felső osztályainak tanulóit is befogná a nagy cél érdekében. Nem feledkezik meg Bárczi a falusi népnyelv mellett a városi népnyelvről sem, amely a vidékivel azonos néplélektani funkciók eredménye, tehát a deszkriptív és történelmi nyelvtudománynak minden mással egyenlő jogú anyaga.

Rámutat a magyar nyelv atlasz megalkotásának fontosságára, tehát a nyelvtudományban a földrajzi módszer jelentőségére, régen érzett szükségességére. (L. a negyven esztendővel ezelőtt megjelent Általános Nyelvtudomány című könyvem 15—16. lapjait, ahol idézve van a Bárczitól említett Gilliéron—Edmond-féle francia nyelv atlasz, az Atlas linguistique de la France, sőt Gilliéron-nak Étude de Géographie Linguistique, Páris, 1905 című munkája, amelyben a „fűrészelés“ különféle szavainak földrajzi elterjedését adja már színezett térképpel). A fellendülő népnyelvi gyűjtés alapján lesz módunkban tudományos módszerrel felkutatni a társadalmi szervezet és a nyelv belső, eddig rejtett összefüggéseit.

Helyesen figyelmeztet Bárczi Géza ama komoly feladatokra is, amelyek a minden nyelvre érvényes törvények kutatása, az általános nyelvtudomány tekintetében a mi nyelvtudományunkra várnak. Többönk ilyen irányú kísérletei (l. Balassa József és Gombocz Zoltán műveit, stb.) az egyoldalú pozitivisták irányú kutatás téglafalain sokáig alig bírtak áthatalni. Itt a meglevő eredmények ismertetése és magyar adatokkal való megtöltése a fontos teendő.

Szabatosan, világosan, de teljes alaposággal ismertetni kellene az általános nyelvtudomány még nálunk jórészt ismeretlen új irányait: Trubeckoj, Bühler, a svájci, a csehszlovák iskola és mindenekelőtt a hatalmasan fellendült orosz nyelvtudomány eredményeit.

Természetesen a munkát folytatni kell a hangtan, az alaktan, a mondattan speciális területein, és nyelvünk kerekein kilépve, az összehasonlító finn-ugor nyelvtudomány terein

is, amelyeken éppen magyar nyelvtudományi munkások fejlesztették tovább új, hatalmas eredményekkel és közlésekkel ezt az egész világon becsült nyelvtudományi irányt. De ki kell egészíteni Bárczi egyébként körültekintő tervezetét az irodalmi és köznyelv, a szépprózai és költői nyelv módszeres búvárlásával, nevezzük azt akár nyelvesztétikának, akár nyelvtudományi stilisztikának. Az egyéni nyelv búvárlása pozitívista (szótározás) és ideálista (esztétika, lélektani) mérlegelés szempontjából egyként jelentős és gyümölcsöző feladat.

A népnyelvi gyűjtésnél fel kell hívni külön gyűjtőink figyelmét a hangutánzó anyag pontos és teljes felvételére, mert ennek közelebről nyelvtörténeti, távolabbról nyelveredeztetési szempontból lesz nagy jelentősége. Itt az állathangleíró feljegyzéseknek pontos gyűjtése igen jelentős távlatokat nyit.

Részletkutatások még sok értékes anyagot hozhatnak össze továbbá a magyar nyelvtudomány történetének megalkotásához, ami szintén a magyar nyelvtudomány kiegyenlítettlen tartozásai közé tartozik.

Ha Bárczi Géza szép terve kiegészül a fentiekkel s még néhány feladattal, amelyek majd munka közben vetődnek fel s ha ezek megvalósítására is sor kerül, akkor a magyar nyelvtudomány dicső multjához méltó jövőnek néz elébe.

SZAVAINK TÖRTÉNETÉHEZ ÉS MAGYARAZATAHOZ

Írta Csefkó Gyula

Igaza van Bekének Nyr. 70:45, nem ismerjük eléggé sem mai nyelvünket, sem a régít. Őseink nyelvének ismerete azonban nemcsak azért fölöttébb hiányos, mert a NySz. természetesen nem dolgozhatta fel a megjelenése óta előkerült régi könyvek szóanyagát (sajnos, forrásai jórészének feldolgozása sem volt alapos munka), az OklSz. pedig a kiadatlan okleveleket, hanem még azért is, mert pl. a Tört. Tárbán, Mon. Írókban, Erd. Orsz. Gyül. Eml.-ben, GazdtörtSz.-ben és számos más, ezekhez hasonló tartalmú kiadványban közrebocsátott nagybecsű nyelvi anyag, noha sokan és jelentős haszonnal merítették már belőle, máig sincs olyan mértékben kiaknázva, ahogy nyelvtörténeti szempontból kívánatos volna. Az alábbi kis szójegyzék is (csepp a tengerből!), melynek adandó alkalommal folytatása következik, igazolhatja állításunkat.

Ágens. Az EtSz. szerint első adat Márt. 1803., pedig már a XVII. század első felének diplomáciai nyelvében gyakori, pl. 1644.: Az mely embert Velenczébe küldtem volt, galliai király és királyné levelével

megjött, mi válesszal az velencei gallus *agenstúl*, arról nagyságodat tudósítja Bisterfeldius uram (Szilágyi S.: A két Rákóczi Gy. cs. lev. 223.)... fejét kötette a vezér előtt az gallus *agens* (Beke-Barabás: I. Rákóczi Gy. és a porta, 723.)... ez új híreket az gallus és hollandus *agenssel* is communicáltatta (uo. 730). 1636: hivatván az passa az német *ágensét* (TörtTár 1894, 492). 1633: ez német *ágens*t is melléje vevén (uo. 1883, 701). 1632: az német *agensnek* is *audientia* ígértetvén (Beke-Barabás i. m. 43).

Alpári. Az EtSz. egy Dugonicsból való kétes adatra utal, az első biztosat Kassa-ból (1833) idézi, erre hivatkozik Bárczi SzófSz.-a is. Hadd idézzek egy korábbi és kétségtelen hitelűt Gvadányiból: A' mostan folyó török háború stb, 1790, 135: Az ő Vezérjek formálja ez ilyen Truppokat holmi *alpári* lovászköből.

Amber. Szótárainkban nem találok ezt a szót, pedig hogy a XVII. században, ha csak ideig-óráig is, de megvolt nyelvünkben valószínűleg oszmánli-török jövevényül (oda talán az arabból került), azt Teleki M. lev. 3: 441 egy adata bizonyítja. Naláczy István írja Teleki-nek 1665 március 25-én: Lándorfejérvárról írja nekem Baló uram, az török császár micsonda ajándékot küld az római császárnak ő felségének. Az ajándékok ezek rendszerint: ...Egy emberfőny vagy annál is nagyobb *ámbert*, mely vétetett tizenhatezer talléron, tiszta arany az *szakál* füstelő.

Baldagány. Radvánszky Béla Udvar. és számadáskönyvek c. munkájának (130—1) Bethlen G. külföldi vásárlásai jegyzékeit közlő részében olvassuk: Tavaly expedialta:ott volt Zeller Márton Velenczében, érkezett meg 1626 circa 17 Januarii hozván ez vásárlásokat: ...100 sing arany fonál rojtot az hintóhoz 15 frt. 40 sing arany fonál széles rojtot az hintó fedelére 16 frt. 12 arany fonál rojtot az *baldagányhoz*, az alja zöld selyemből lévén, fizettem tőle 4 frt. 80 dr. Bizonyos, hogy a *baldagány* a hintó alkatrésze volt: 'fedele, sátor, menyeyzete', és az is bizonyos, hogy eredetét illetőleg az olasz *baldacchino* magyar alakja. Az EtSz. szerint ebből az olaez szóból lett a német-magyar *baláachin*, viszont a *baldacchino* az arab *Bagdad* városnévből származott. Ez utóbbi köznéviül is szerepelt XVII. századi nyelvünkben: *bagdad*-*bagdát* 'bagdadi selyemszövet' jelentéssel, pl.: kérdé azt is: az kocsik micsondások? s fedelek micsondás? Megmondók, hogy jó erős kocsik s az fedelek posztós és *bagdátos*. Arról azt mondá kegyelmes urunk, hogy ...zaia szerrel (igy!) ez mineműből az uraknak, fejedelmeknek való kaftánt csinálják, olyanból csináltassuk fedelét egyiknek, és kamukával béleltessük meg... És az másikat igen jó posztóval, ennek is vagy kamuka, vagy *bagdad* legyen a béllése... az posztót *bagdattal* béleltettük meg... ez sziliktár passáét *bagdassal* béleltük meg volt neki (1636. MonTME. Okmt. 4: 368). A *bagdas* bizonyára tollhiba vagy hibás olvasat.

Bandita. Az EtSz. erre a szóra az első adatot (a SzófSz. sem ismer régibbet) 1659-ből idézi Wertner Mórnek Nyr. 42: 264 olvasható közlése nyomán, melyet a közlő a TörtTár 1907, 195. lapjáról írt ki. Wertner figyelmét azonban elkerülte egy ennél régibb adat, mely a TörtTár 1904, 198. lapján Csáky Lászlónak Esterházy László nádorhoz 1642 május 31-én Bécsből keltezett levelében olvasható: úgy is tudja: vaiakit (itt tegereg vala egy, lengyel *bandita* úrfi) küldtek Lengyelországba.

Bélpoklos. A SzófSz. úgy látszik félreértésből akként tünteti fel a dolgot, mintha a *bélpoklos* szó a *bőrpoklos*-nak alakváltozata volna, vagyis, mintha az előbbi az utóbbiból származnék. Horger MNY 20:31 és MSzavak 26 teljesen elfogadható magyarázata szerint *bőrpokol*-nak azt a betegséget nevezték, melynek fekélyes kiütései a *bőr felszínén* támadtak, *bélpokol*-nak pedig azt, melynél a *test belsejében*, a *bőr* alatt keletkezett kemény daganatok kifekedései következtek lettek fekélyek a bőrön. A *bélpokol* összetétel előtagjának tehát nem 'Derm. viscus', hanem 'belső' a jelentése, vagyis a *bélpoklosság* a. m. 'belső, bőralelti poklosság'. Horger magyarázatát támogatják Haller János: Pays 1682, 453 következő sorai: több Szent Atyák-is: Chrisostomus, Apollinarius, Béda, meg-eggyeztek azon, hogy Sz. Jóbon egy-néhány-féle nyavalyák voltak, minden-féle gonosz kelevények, közönséges és *bőr-alatt járó poklosságok*.

Bozonyica (vö. MNY. 36:200). Eredetibb alakja *bozsenyica* és ez megvan Gvadányi FalNót-ának (1790) 9. részében, a tabáni rác bíró temetésének leírásában: Ma estve háznál fogják lenni torát, Láttam, vittek oda sok ezer proszkurát, *Bozsenicát* azaz *kecskebak sódarát*. A lap alján bővebben, de Mátyushoz hasonlóan magyarázza a költő: *Bozsenyitza* az örmények és rácok kedves étele; napon aszott fiatal kecskebakok lapoczkái (OK. 107—9, 81).

Bősény. Ennek az állat háshártyája' (MNY. 15:98), 'disznó-hőlyag, juhböndő' (uo. 16:35) jelentésű szónak Techert József (uo. 36:200) szerint Földi János Természeti Históriajában (1789/1801, 41) *bozsény* változata van. Ez a *bozsény* azonban nem alakváltozat, hanem csak sajtóhiba, i. a kötet végén. Az elhibáztak és az elmaradtak között kijevítva így: 41. old. 29. lin. pedig böndője *bosény* [a szövegben *bozsény* van] olv. Nagy böndője, *bősény*. Ennek az eléggé ritka tájszónak addigi értelmezéseiből nem látom egészen világosan megállapíthatónak, hogy eredeti neve volt-e bizonyos állati hártýáknak, vagy pedig csak akkor kapta a *bősény* nevet, mikor már ablakra, lámpára alkalmazták üveg helyett. Kíváncsú volna több adatot ismerni reá, akkor talán származását is meg lehetne fejteni. Vö. *böhény*, *bönye* EtSz. és Simonyi Nyr. 45:73.

Cókmók. Az EtSz. szerint először MVirTold.-ban 1803., a *csókmók* változat pedig csak Kálmány Szeged népe 2:243. Az utóbbi azonban megtalálható már a 18. század közepén is MonIrók 36:498: Fátyola pók-hálós, ejesztő taréja, Náj módli, sok *csók-mók* (így!) rojtos pántlikája.

Csircsáré. Erre a nyilvánvalóan hangfestő szóra az EtSz. első adata 1794-ből való. Előfordul azonban már jóval korábban is Amade László (1703—64) egyik versében: *Csiri, csáré, lá, la*. (OK. kiad. 283).

Dupé. Az EtSz. csak egyetlen egy adatot tud idézni erre a 'podex, anus, der After, der Hintere' jelentésű szóra, mégpedig Gyarmathi Affnitasából (1799). Megvan már néhány évtizeddel előbb Amade egyik versének következő helyén: Mert ha nem csülekszem, léssen mit szenvednem, Az első *dupéját* fordítja [az asszony] ellenem (OK. kiad. 389). Amade bizonyára azért tette eléje a különben egészen fölösleges *első* jelzőt, mert ismerte és olvasóiról is föltette, hogy ismerik a *dupé* hangsornak (< német < francia *toupet* EtSz.) 'Haarwulst am Vorderkopf' jelentését is.

Duttyán. Szeged vidékén ma is élő tájszó. Az arab nyelvből került az oszmánliba s onnan szerb közvetítéssel jutott el hozzánk. Az EtSz. Dugonicsból és Tömörkényből idézi és jelentését így állapítja

meg: 'sátorféle, csilsátor'.¹ Megtalálhatjuk Móra Ferenc műveiben is. Legújabbban Móríz Zsigmond említi többször Rózsa Sándor a lovát ugratja c. regényében (145): Persze, hogy legjobban a Kibir ángyó *duttyánjában* tudták, hiszen ott tanyáztak a város negyfejtő urai... Alsóvárosi templom mellett van a *duttyán*... Búcsúkor szokott mindenfelé „*duttyánt*“ rakni a polgár... *Duttyán leveles szín, amelyben bort mérnek és hurkát, kolbászt, semmi mást.* Kibir ángyó azonban egész évben *duttyánt* tart. Mindig megvan az udvarán a leveles szín. — Ismeri régi nyelvünk is. Thököly Imre leveleskönyvében olvassuk (1694. MonÍrók 23:332): A szerdár Visniczén az ottan megtelepedett hadak, tiszték és magunk szükségére 13 házat *szakasztott, az csorgó felől szélrűl; a mint a törökök *duttyáni* vadnak, Visniczén az határ. Legkorábbi adatom 1646-ból való. Szalánczi István írja (Beke-Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta 803) egy török diadalünnepek alkalmából: rettentés nagy örömben vannak, késő vacsorakor üdőtől fogva csaknem mind virradtig tartott az öreg lövő szerszámokkal való lövöldözés, ma az *duttyánokat* [a török kereskedők *sétreit*] mind felöltöztették [=feldíszítették] az egész városon.

Irkál-firkál. A SzófSz. Kresznerics szótárára hivatkozva a XVIII. sz. közepére teszi ennek az ikerszónak első előfordulását, azonban Teleki M. lev. 3:478 szerint megvan már 1665-ben is: Hiszem, kegyelmes Asszonyom, ha csak abban állana az köteleesség, én is *irkálhatnék*. *firkálhatnék* emez amaz temondádot. Ez a korábbi adat mára valamivel valószínűbbé teszi ezt a föltevést, hogy a 17. század első feléből kimutatott *firkál* elvonás az *irkál-firkál*-ból.

Kantár. A régi nyelvben súlymértéket is jelentett és ebben a jelentésében Pekel Nyr. 70:49 magyarázta meg eredetét. Egykori erdélyi használatáról tanulmányoznak a NySz. két adatán kívül még a következő példák is: 1620: Egy Masa avagy egy *Kantár* borstul [a vám] 2 fr. (Jakab E.: Kolozsvár tört. Okmt. 2:246). 1625: 2 *kantár* id est oka kenat [vöttem] (Radv. Udvart. 120. Konstantinápolyi vásárlás). 1680: Havasföldre háromszáz lovat vetettek s ezer *kantár* vasat, s egy *kantárban*... negyvenöt okát mondanak (ErdOrszGyülEml. 17:119) 1691—2: egy néhány *kantár* port... kívánok... és vagy két *kantárral* vasat is (MonÍrók 34:119). 1692: négy *kantárral* tufekben való port s négygyel tarackokban valót (uo. 139). Valószínűnek tartom, hogy ennélgy közvetlen oszmán-török átvétel, mint a *drám*, oka. *mitskál* súlymértéknevek, vagy a *kila* mensura frumentii; Kübel' (NySz.). Csak úgy mellékesen említtem meg, hogy van a *kan'tár* szónak egy köznyelvi tréfás jelentése is: 'férfiak kocsmái, kávéházi gyűlékezete', azaz *kan+tar*. Ismertem magam is olyan asztaltársaságot, melynek ez volt a neve.

Karakánság. Első adata a SzófSz. szerint 1838-ból (Tzs.) való. Azonban már Dugonics is tud róla Példabeszédeinek 2. kötetében (1820, 193) A' részének szava járattya c. szakaszban: No még egygyet lgyunk *karakánságból*.

Kuss! Franciából német közvetítéssel került hozzánk; *kussol* (ma *kussol*) származéka megvan már Gvadányi Rontó Páljában (1807), de az alapszó a SzófSz. szerint csak Dankovszky szótárában (1835) található meg legkorábban. En már Amade egyik verséből idézhetem: Mint ebnek mondja: *kuss!* (OK, kiad. 202). (Folytatjuk.)

¹ Ezt a szót hibásan magyaráztam Szállóigék, szólásmódok 131; szerintem helyesen magyarázza Bátky Zs.: MNY. 34:172.

A MAGYAR NYELVTÖRTÉNET ÖSTÖRTÉNETÉNEK VONATKOZÁSAI

Irta Moór Elemér

2. A finnugor sziszegő hangok és affrikáták magyar nyelvi fejleményei.

Az ugor nyelvekben a többi fgr. nyelvvel ellentétben a fgr. sziszegő hangok (úgy mint *s*, *š* és *s'*) közül szókezdő helyzetben mind a fgr. *s*-nek, mind a fgr. *š*-nek ugyanazok a hangok felelnek meg, t. i. a m.-ban *o*, a vog.-ban *t*, az osztjákban *l*, *Δ*, *t*, *z*. Ebből az következik, hogy *s* és *š* a legnagyobb valószínűség szerint már az ugorkorban egybeesett.⁴ Mivel pedig bizonyos megfelelési rendellenességekből és egyéb adatokból megállapítható, hogy a *s* és *s'* hang az egyes ugor nyelvek különletében még megvolt, az ugorkorban nyilván nem *s* > *š*, hanem *š* > *s* hangváltozás következett be.

Az obi ugor nyelveknek azok a szavai, amelyekben szókezdetben a fgr. *s* rendellenes megfeleléseivel találkozunk, a Szinnyei-féle NyH. nyomán a következők:

1. vog. *säi sai* 'genyedtség' [~ m. *ev, év* R. N. ua. | osztj. *löi, aöi, tsi, iöi* ua. | cser. *šü, s'üi* | md. *sij, si* ua.]. —

2. vog. *sät, sät* '7' [~ m. (h)ét | osztj. *lät, tät* stb. ua.]. —

3. osztj. *süs, söyas, seuas, ösz'* [~ m. *ösz* ~ vog. | *teys, tüks* votj. *sz'ul* | cser. *šäa* | md. *söks'* | f. *sykysy* R.]. —

4. osztj. *söras* 'arasz' [~ m. *arasz* | vog. *tör's* | cser. *šorž*]. —

5. osztj. *sas, sös* 'szárad, elszárad' [~ m. *aszik* | vog. *tös*]. —

A megfelelési rendellenesség abban mutatkozik, hogy a felsorolt vogul és osztják szavakban nem a fgr. *s*, hanem a fgr. *s'* folytatásával találkozunk. Ennek azonban okát is tudjuk adni. Az első három esetben azért szabálytalan a megfelelés, mert az e szavakban felteendő fgr. *s*-a vogul, illetve osztják nyelv k ü l ö n -

⁴ A fgr. *š*-nek a m. *sovány* és *savanyú* szavakban bizonyos közkeletű feltevések szerint a m.-ban nem *o*, hanem *š* felelne meg. Csakhogy *sovány* szavunkban a *š* mindenesetre fgr. *tš*-ből származott, amely hangnak mordvin nyelvbeli megfeleléseire (*šva, tšova*) ez az egyetlen példa (egybeesett a fgr. *š* sel). — Ha pedig a *savanyú* *s'ó* vogul és osztják megfelelései valóban összetartoznának azokkal a rokonnyelvi szavakkal, amelyekkel egybeállítani szokták, akkor e szó ugor őslakjában a lapp nyelv *š* > *tš* hangfejlődéséhez hasonló sporadikus *š* > *tš* hangváltozás teendő fel (hasonló elihez a sporadikus magyar *sz* > *c* hangváltozás is); az összes idevont ugornyelvi szóalakokban ugyanis a fgr. **tš* megfeleléssel találkozunk. E szavak összetartozása azonban már csak azért is szerfelett kétes, mert a *savanyú* szó állítólagos osztják és vogul megfelelőiben (osztj. *šög* ~ vog. *šəβ-, säβ-*) *u*-t és *β*-t találunk a fgr. **p*-helyén a várható *p* helyett. S erre a megfelelésre ez volna az egyetlen példa. Ha ezek a magyar és obi ugor nyelvi szavak csakugyan összetartoznak, akkor ugor őslaknak **tšög-* (< fgr. **tšök-*) teendő fel.) Újabbban a *savanyú*-t a *só* származékának tartják (Techert MNy 27:112, Beke Nyr 69:57.)

életében az eredeti *s* után következő palatális magánhangzó hatása alatt jésült. Semmi kétségünk abban a tekintetben nem lehet, hogy mindhárom szó eredetileg is magashangú volt. Hasonló sporadikus jésülésre pedig mindazon finnugor nyelvek magasangú szavainak sorában található példa, amelyekben a *s* és *s'* egymás mellett ma is megvannak, vagy pedig a multban megvoltak. Egész rendszeresen bekövetkezett ez a jésülés a csere-misz nyelv malmyzi dialektusában (vö. Wichmann, FUF 6: 18/19). — Ellenben a fenti utolsó két megfelelési szabálytalanság regresszív távolsági asszimilációval magyarázandó: $s - s' > s' - s'$, mint pl. ősarja **svaš'uras* > óind *š'vaš'uras* esetében az óind szókezdő *š'*. Lehetséges, hogy az osztják *šüs* 'ősz' szóban (fenti 3. sz.) a távolsági asszimiláció is közrejátszott a palatalizáció mellett a felteendő $s - > š$ -hangváltozás létrejöttében.

Hogy időszámításunk kezdetén — az alánok Keleteurópába való bevándorlásának korában — az ősmagyarban és az ősvogulban a *s* hang még megvolt, azt alán eredetű *arany* szavunk tanúsítja. A m. *arany* szó t. i. a felteendő alán szókezdő *z*-nek (v. ö. osszét *suγ-zarin'e* «szinarany») *s*-szel való helyettesítésével került át nyelvünkbe, úgyhogy *e* hangnak ma szabályszerűen *O* felel meg. Ezzel a szóval, valószínűleg ősmagyar közvetítés révén, megismerkedtek a vogulok is: ősm. **sariñ(e)* > vog. *táriñ*.

Az ősm. *s*- valószínűleg *h*-n keresztül tűnt el. — A *hét* számnévben pedig csak azért maradt meg ez a hang, mert az ősmagyarban számlálás közben hasonult az előtte lévő *hat* számnév eredeti szókezdő χ hangjához; majd pedig ebből a másodlagos χ -ból szabályszerűen *h* fejlődött. — Úgy látszik az *s*-ből fejlődött *h* szókezdetben a $\chi - > h$ -hangváltozással közel egyidőben tűnt el nyelvünkéből; ezért írják pl. az idetartozó *ér* szót az emlékekben 1250-ig feltűnően gyakran *h*-val, de pl. a török eredetű *árok* szót sohasem.

A fgr. *s'*-nek mindhárom ugor nyelvben szóbelsei helyzetben ugyanaz a hang felel meg, mint szókezdetben; ebből az következik, hogy ez a hang az ő sugarban a tenuisokkal ellentétben magánhangzóközi helyzetben sem vált zöngéssé. Ha pedig ez így van, akkor már eleve is valószínűtlen, hogy az *š*-szel ellentétben a *s* magánhangzóközi helyzetben az ő sugarban zöngéssé vált volna. Az obi-ugor nyelvekben szóbelsejében mindenestre ugyanazt a megfelelést találjuk a *s*-nél is, mint szókezdetben. A m. *fészek* szó azonban azt tanúsítaná, hogy a magyarban a fgr. *s* tekintetében szóbelsejében más megfelelést lehetne várnunk, mint szókezdetben, t. i. *O* helyett *sz*-t. Ez a feltevés azonban csupán ennek az

egyetlen példának téves értelmezéséből, illetve nem-értelmezéséből származik. A *feszek* szóbeli rendellenes megfelelés ugyanis szorosán összetartozik a fenti első három szókezdeti megfelelési rendellenességgel, amelyeknek okát az obi-ugor nyelvek különéletében bekövetkezett jésülésben ismertük fel. Ugyanígy jésült azonban a *feszek* szó előzője az ősmagyarban is; az obi ugor nyelvekben t. i. e szó megfeleléiben a fgr. *s* szabályszerű vogul és osztyák fejleményeivel találkozunk: osztyj. *pu-*, *pál-* ~ vog. *pu'i*, *p-t'*⁶.

Ha tehát a fgr. *s*-nek a magyarban szóbeliséjében hiány felel meg a *-ks-* hangkapcsolat esetében [*má(i)*, *í(j)*], akkor az egyáltalán nem valami helyzetbeli különlegesség következménye, hanem szabályszerű megfelelés.

A fgr. *-kš-* hangkapcsolatban a *k* ből talán már az ugor $\xi > s$ hangváltozás előtt χ fejlődött (mint az egyik cseremiszi nyj.-ban: *müχš* «méh»), úgyhogy ma χ -ből lett *h* felel meg a fgr. *-kš-* nek a m. *méh* szóban, bár az sem lehetetlen, hogy a *-h-* hiátustöltő hangból (*mehes*, *méhész*) származott.

Hogy az ugor *s*-nek (< fgr. *s* és ξ) magánhangzóközi helyzetben is hiány felel meg a magyarban, az két nevezetes jövevényszavunkkal igazolható is. Az egyik az *úr*, a másik a *tíz* szó.

Az *úr* a következő rokonnyelvi szavakkal tartozik együvé: mord. *azoro* «úr» ~ zürj.-votj. *ozyr* «gazdag» ~ vog. *ätér*, *ötér* «úr». E szócsalád ősráni (!) **osuro* szóalakból⁷ származott (v. ő av. *ahura* «úr» ~ óind *asura* «Beiname von Göttern, hauptsächlichlich von Varunna»). Tekintettel az ő-m. *o > u* hangváltozásra (v. ő. tör. *bor > óm. bur*) e szó ősmagyar alakjaként **usuru > *uhuru* teendő fel, amelynek az óm. *uuru* [v. ő. (*Vrs*)*uuru* An.] szabályszerűen megfelel.

A *tizenegy* stb. kifejezéseknek csak akkor van értelmük, ha a *tíz* eredeti jelentése «dekas» volt. A magyar kifejezéshez hasonló az egyházi szláv *rdinъ na desъte* «11» kifejezése is, amelyben a *desъ* «10» eredeti jelentése szintén «dekas» volt,

⁶ Erdékes, hogy e szónál a vogulban is bekövetkezett a jésülés; csak-hogy már a vogul *s > t* hangváltozás befejeződése után. Ha előbb következett volna be, akkor e szóban a vogulban sem *t'*, hanem a *s'* ből származott *s* felel meg a magyar *sz*-nek. — Ellenben *haszon* szavunk -z-ét már tévesen származtatják fgr. *-s-* ből, kapcsolatba hozva e szót md. *kašo-*, *kas-* 'wachsen' ~ f. *kasva-* u. a. igével. Jelentése tehát 'növedék' vagy 'n', ami bizony nagyon kettőskönyvvitel-izű feltételezés. Őseink gondolkodása konkrétabb jellegű volt, s ezért *haszon* szavunk bizonyára zürj. *kožim* 'hochzeitgeschenk, geschenk' ~ votj. *kužim* 'geschenk, gabe' stb. (v. ő. L-hisalo, Mém. LV:II. 130) szavakkal egyeztetendő, amelyeknek alakilag is tökéletesen megfelel. Az *-sz-* tehát e szavunkban fgr. *-s'*-ből származik.

⁷ E szóalakra v. ő. Jakobsohn: *Arier und Ugrofinnen*. 1922, 50, 51.

amellyel értelmileg a m. *tucat* szó hasonlítható össze. A szláv *deseti* (~ óind *dasati-s'*) ősiráni (l) alakja az újabb felfogás szerint (v. ö. Jakobsohn i. h.) **dosoti* va y **doswi* volt. Ebből származott az ősm. **tosodi* vagy **tosudi* > **tuhuzi* > **tuhzi* (Horger-féle hangtörvény!) > **tüzi* (hangrendi átcapással, illetve illeszkedés-sel) > **tüz* > *tiz* > *tíz*.

Mivel török jöv.-szavainkban a török *s*-nek már sohasem felel meg hiány, nyilvánvaló, hogy a felteendő *s* > *h* hangváltozás a törökséggel való érintkezés kezdetéig, ami körülbelül a 7. század közepére teendő⁸, már teljesen lezárult a magyarban. Ezek szerint ez a hangváltozás nyelvünkben 100–650 között Kr. után folyhatott le.

Tehát azoknak a rendellenességeknek megmagyarázására, amelyekkel a fgr.* *s* ugor nyelvekbeli megfeleléseiben találkozunk, egyáltalán nincs szükség annak feltevésére, hogy a fgr. őnyelvben szókezdetben lettek volna zöngés sziszegő hangok (Setälä) vagy hogy a *s* és *š* hangok az ősgorban bizonyos esetekben zöngésekké váltak volna (Setälä, Szinnyei). Ezek a tanítások annyira elhibáztak, hogy véleményünk szerint az elbádogtattak után az azokat támogatni látszó érveket cáfolgatni teljesen felesleges volna.

Semmi okunk sincs arra a feltevésre sem, hogy a *s* > *h* hangváltozással egyidőben és párhuzamosan a *s'* > *s* (= *sz*) hangváltozás is végbement volna nyelvünkben; sőt bizonyos hangtörténeti tények arra engednek a legnagyobb határozottsággal következtetni, hogy e második hangváltozás nyelvünknek egy jóval későbbi korszakából való és csak X. század közepe táján zárult le.

Mivel azonban a felteendő *s'* > *s* hangváltozás nyelvünkben bizonyos fokig kapcsolatos a *š* hang kifejlődésével és a fgr. affrikáták sorsával, először ezekről a kérdésekről kívánok megemlékezni.

A felteendő fgr.-kori affrikáták közül a *tš*-nek szókezdeti helyzetben *s* (= *š*) felel meg nyelvünkben, a *tš'*-nek vagy *tš*'-nek pedig *cs* és *s*. Szóbelsei helyzetben a felteendő fgr. *tš*-nek *gy* felel meg *agyag* szavunkban; a felteendő fgr. *tš'* affrikátának ugyancsak *gy* a *faqyal*, *agyar*, *légy* és *lány* szavainkban. Ez a *-gy-* nyilván *-dž-*-ből származott, s így arra mutat, hogy az affrikáták az ugor korban szóbelsei helyzetben és zöngés hangok környezetében épügy zöngésekké váltak, mint a fgr.-kori tenuisok. Az obi-ugor nyelvi megfelelések pedig arra mutatnak, hogy a vogulban és az osztjákbán a szóbelsei zöngés affrikáták az ugor kori mediákhoz hasonlóan szintén zöngétlenekké váltak.

⁸ Moór Elemér: A m. őstört. főprobl. 1943. 58–64.

NÉPMESE ÉS PONYVA

Írta: Dégh Linda

V. Mit csinált Belizár a varázssípval?

A könyv csak most jellemzi e hősét, holott a mese már megtette a kezdetén; mindenki olyan ajándékot kapott, ami illik neki. „Azt tudnunk kell, hogy Belizár k'issé szeles volt, de e mellett jókedvű, víg ficzkó, a ki igen szeretett tréfálózni mindenkivel, azonban éppen ez volt az, a mi vesztét okozta“... A mese sose mondja meg előre, hogy akiről beszél, pórul fog járni, tudja azt úgysis mindenki. Már mondtuk, hogy az élőbeszéd más előadást követel, mint az olvasmányos történet. A mesemondó nem mond kétszer semmit, inkább példával jellemez: „Káruj... mint egy bohóc járkált jobbra-balra, gondóta magába, hogy bár az a három farkas az én furujámra táncolnának...“ Egy kislánnyal is találkozik, azon is kipróbálja a furulya erejét. Maga a furulya a könyvbeli síp helyén lényeges változás. A síp értelmetlen a mesélő szemében, csak megfújni lehet, míg a furulya muzsikáló hangszer, ami régi ismerős a meseirodalomban, amely táncra perdít mindenkit. Itt a ragadó aranylúdhoz tapadó sokadalomra kell gondolnunk, amely ismeretes a nép számára s amelynek ez az egyetlen variánsa egy ponyvaolvasmány nyomán itt született meg.

A leánnyal való találkozás a könyvben mesterkéltnépieskedő hangú: „Beh szép szemeid vannak, kis galamb, nem adnál egy csókot? A leány B.-ra tekintett, azután mintegy varázshatalomtól vonzatra, csókra nyújtá piros kis ajkait... majd szégyenkezve haladt tovább...“ A mesében: „Gyere, csókolj meg. És a léján addig csókolta, míg piros lett mind a két órcája... Elég vót, most menny előlem... és a léjány felhagyott a csókolkodással és nagy pironkodva fojtatta az uttyát“.

A könyvbeli „vendéglő“ a mesében „csárda“ lett. E jelenet teljesen átfurmálódik. A könyvbeli hős bosszút áll, mert nem adnak neki helyet és csúfolják (aminek nincs értelme) és ezért a síp erejével parancsol, hogy „hozzatok enni, inniva'ót“; „daloljatok“, „táncoljatok“ stb. A mesében csak a nótászonak van varázsereje. A legény véletlenül téved a csárdába: „Gondóta, ő es bemegyen oda, ugyes száraz a toroka és kicsit megnedvesíti valami jófajta borral“. Mikor rágyujt a nótára „Esszer csak esszefogontozott az egész nép, ki kettősivel, ki hármásával, aki mit megfogott, avval táncolt. Egyiknek hézaért a keze az asztalhoz, az az asztalval kellett táncoljon, másik a szék karfáját fokta meg, az avval táncolt. A kocsmáros elszette a hordóbul a bort, egyik kezi-

vel fokta a hordót, másikkal a csapat, ammegint a hordóval táncolt. És addig futta a nótát Káruj, míg az ajtó, ablak kitörött vagy bétörött...”

A könyv e fejezetet moralizálással zárja: „Láthatjuk, hogy B. barátunk dicsősége ugyan nem igen hosszú ideig tartott“. Míg a mese: „Ekkor K. es békerült a koponyák közé, ott csilingezett a csontvázfákon. Haggyuk, hogy pihennyen ő es...”

VI. Rufus kalandjai.

A mesének ebben a részében, amely talán a legközelebb áll a valódi mesehős kalandjaihoz és ami a mesemondót is érthető mód legjobban érdekelte, talán a legtejjesebben bontakozik ki a különbség népmese és olvasmány között. A könyvben egyáltalán nem szereplő jelentős epizódok ékelődnek be és egy időre teljesen megfelelkezünk a forrásról. A mesei világ tipikus helyei még elevenebbek, mint eddig. Jankó megérkezik a *tengerpartra*, annak „kicsi szigettyére“ (analóg a „kerek erdő“ közepével) ott is egy faluba, ahol — mint ez egész bevezető rész is arra épül fel — a hős szépségét illusztrálja. A lányok „kartön fogták, hogy mennyen hézuk szálásba, mindegyik porlekedett a másikkal... egyes rég nem vót vendégünk. Harmadik a lábát fokta meg, negyedik a fülinél fogvást húzta, az ötödik a hajáta csipeszketedt belé“. De ő egy csárdába száll meg, a falusi ember szállására. Ott meg egy „80 esztendős vénasszony, kinek anyi ránc vót az órcáján, hogy messem lehetett vóna olvasni, még a szemeeji es hájogosak vótak, méges meglátta a fiatal legént“... „De abba a faluba annyi vót a léjánhalott, hogy el egy hétig mind léjányokat temettek...“ Ilyen szapora szóval eleveníti meg a fiú szépségét szemben a könyv rövid merevségével: „Igen meg voltak lepetve ezen ifjú szépsége által“... semmi több. Ez a szépség nem tünt azonnal szembe, mint a mesében, ahol a szereplők csak azért vonulnak fel, hogy még jobban kiemelődjék Jankó szépsége. A *favágó* a falusi ember, ki a tömegeket képviseli, így fogadja: „Nem te vagy az Isten fija? Ha pedig te vagy, jöjj el hézánk. Építettek az ő számára egy külön kalibát... Az Isten fija eljött hézak. Bárki bármit kívánnyon...“ Itt már elragadja a mesélőt a fantázia; ezt a gondolatot folytatni kell: „Egyik kért meleget, met sok rengye van a réten, másikkak egy kicsi esső kellejt vóna, met most vette el búzáját...“ A mese kelléktárából telik csak ez a falusi realizmus, amelyben a hősök még ha távol is állanak a falutól, döntő csatájuk más régiókban dől el, mindig az egyszerű néppel fűződik össze sorsuk s életmódjukkal kapcsolatos problémák nem marad-

hatnak el. A királyi hős mindig a vándorló mesterlegényt juttatja eszünkbe, kinek vándorolnia kell, mielőtt mesterré lehet. A királyi legény is csak tapasztalatok árán uralkodhatik. A könyvben az előzmények már a királyi városban történnek. Nem így a mesében!

Itt a mese ismét lényeges korrekciókat végzett, hogy a regényből népi mese lehessen. A mesei világ akármilyen hamar bejárható, akármilyen kerek és látszatra egyszerű képződmény, amelyben nyugodtan járkálhatunk, hiszen a végén minden kedvünkre dől majd el, nagyon reális világ. Határai vannak, érezhető távolságai, amelyeket nem lehet elsikkasztani. A hősnek messze kell mennie, messzebb jóval, mint elődei, át kell érnie a *tulsó világra*, ahol minden másképp történik, mint eddig: „Addig ment, míg elért egy nagy széles fojóhoz. És vagnak ott rossz, rozoga csónakok, egybe egy öregasszony ül. Egy vasfogú bába... akkora agyara vót, leért az ajkára...” Ismerjük ezt az epizódot még a görög mitológiából, de a népmeséből is, amely nagyon kedvelt egész Csikmegyében (Ágról szakított fiú), az öregasszony kérdéseket tesz fel, de a hős a harminkára csak kizsillás után felel, mert különben ő marad ott csónakosnak. Ezen a ponton érezzük igazán, hogy ebben az esetben ténylegesen átvett a népköltészet egy irodalmi formát, amely képes volt magában szólni a hagyományos mesekincsből jelentős részleteket.

A most következő rész teljesen fő borul. A könyvben: A királylány otthagya a vőlegényét és felfogadtatja a fiút az udvarba, persze „tanácsosnak” és nem kocsisnak, mint a mesétől várnók (a kocsiság nem alávaló mesterség!). Felhívhatja a „várba”, hogy „jelenjen meg” nála. A mesében most végre a hős megérkezik az „óriási fényes városba”. Hova szállna meg, mint a „nagy csárdába”. Már a 7-ik év vége felé járunk, de nem találja azt az „ezüsthajú léjánt” (nem pedig szőkehajú, feketeszemű). Ezután megy csak be a legény szétnézni a városban, mint a Sárkányöbönben. A királylány nem érdekes, csak amennyiben a hős cselekedeteit szabályozza. Amint belép a cselekménybe „Éppen mentek esküvőre egy hercegfijúval. Mikor elérkeztek a csárda elé, Jankó es kiállott...” A menet leírása a könyvben: „Elöl ment egy csapat katonaság fényes fegyverekkel, utána a zenészek következtek. Ezek után egy pár száz udvari hölgy arannyal kihímzett ruhákban... utána ment a királyi hírnök lóháton, azután pedig arany díszhintón a vőlegény és a menyasszony”. A mesében: „Elöl ment az őrség, utána a huszárság, azután a gyalogság... egy üveghintón a kiráji pár... a kirájléján szórta a szép rózsákat mindenki számára, azok nagy éjjenzést kiabáltak...” (Folytatjuk.)

AZ ERDÉLYI ROMÁN NÉPNYELV MAGYAR ELEMIEIHEZ.

Írta: Tamás Lajos

1. *chiság, chiság* „bőröv, tüsszö“. A „*kişyö*“ jelentésű *şarpe*-ből képzett *şerpar* és a török eredetű *chimir* mellett az erdélyi népnyelvben még a feni két változatban feljegyzett rokonértelmű szó is szerepel a román népviselet szókincsében (vö. A. Graur: Bulletin Linguistique 1934, 2: 137).

Többféleképpen magyarázták, de nem kielégítően. Weigand G. téves eredeztetését (< m. *tétség*) I. Popovici még 1909-ben megcáfolta a Nyr hasábjain, s „ölszerelés, szerszám, készlet“ jelentésű *késztség* szavunkat tartotta a *chiság, chiság* forrásának. Ez utóbbi szintén több nyelvjárásból mutatható ki (l. Dicţ. Lim. Rom.: *chişig, chisig, chiság, chisúg*, „outil, ustensiles, accessoires“, *chişiguri*, „scule, piese“ Krassó-Szörény m. L. Costin, Graiul bănăţean, II. 65; *t'isiguri* „unelte“ Scărişoara-Aranyostó, Torda m. Anuarul Arh. de Folk. 1939, 5:115, 175, *chisug* „aranjament, avere, economie“ Bănság. Costin, i. m. I. 79). Mivel azonban *késztség* szavunknak nincs szűkebb értelemben vett „bőröv“ jelentése, C. Lacea kifogásait Popovici származtatásával szemben (Dacoromania 1924, 3:742) megokoltaknak kell tartanunk. A román tudós, aki egyébként a Dicţ. Lim. Rom.: a román Nagyszótár munkatársa s több, nem mindig helyes magyar származtatás szerzője, ez esetben a török „pénzes-, dohányos zacskó“ jelentésű *kisé* szóban akarja megtalálni a helyes etimont. Ezt az ötletét — nyilván jelentéstanai nehézségek miatt — azonban éppen a Dicţ. Lim. Rom. veti el s felveti a cigány eredet („Țiganiii zic *chisáh*“) lehetőségét. Ezt a fonalat gombolyítja tovább Graur, utalva a cig. *kisî* „zacskó“ szóra (i. h.). Az „öv, tüsszö“ értelem szempontjából azonban ez a feltevés sem visz közelebb a megoldáshoz.

A tör. *kisé*-ből lett rom. *chisea* szót a mokányok csakugyan használják „széles bőröv, amelyben pénzt tartanak“ értelemben. Nyilván másodlagos és egészen szórványos jelentésbővülés történt, amely nem szorul bővebb magyarázatra. Az elsődleges jelentés azonban nézetünk szerint megokoltá teszi, hogy a *chiság, chiság* magyarázatát a *tüsszö* figyelembe vételével próbáljuk megvilágítani. Nem tekintve egy régebbi, 17. századi adatot, melyet Alexics Gy. idéz (*tikşeu*: Magy. el. az oláh nyelvben. Bp., 1888. 103. és 105. Kny. a Nyr-ből) ma a román nyelvterületnek inkább az északnyugati feléből ismerünk rá adatokat: *tisdu* (Moldován, Alsófehér vm. román népe. Afvmon. Nagy-Enyed, 1889. I. 2. 818), *tisdu* „chimiri; cingetőare de pele“ (Vaida, Trib. 1890. 382), *t'isdu* (Barbul J., Az avasvidéki nyj. Bpest, 1900, 54; vö. még Tamás, A magy. eredetű rumén kölcsönzavak művelődéstörténeti értékelése. Kolozsvár, 1942, 40). A *tü->t'i->chi-* megfeleléssel másutt foglalkoztunk (MNY 1934, 30:55) s az *-ău* szóvégrek *-ăg*-gel történő helyettesítésére is idéztünk példát (*cominţău* \sim *cominţăg* < *kommenciô*, NyK. 1933, 48:307; l. erre még *copciolog* < *kapcsoló* Dacor. 1938, 9:208.). A szóvégi *-g*-t tehát legkönyebben a m. *tüsszö->tisău* \sim *chiság, chiság* fejlődéssel magyarázhatjuk meg s ez a származtatás jelentéstanilag is kifogástalannak tetszik. Vajjon a 16. század óta jelentkező és Bárcei SzfSz.-ában ismeretlen eredetűnek mondott m. *tüsszö*-nem az oszmán-török *kisé* közvetlen vagy közvetett átvétele?

2. **cingeie** „fali szőnyeg“. A Dict. Lim. Rom. 1930-ban megjelent füzetében (*ciătăi* — *csă.tău*) hiába keressük ezt a ritka tájszót, melyet először a D. Gusti indítására megjelenő fa'ukuta'ó kötet k egyikében talá-lunk feljegyezve (Clopotiva, un sat din Hațeg. Monografie sociologică Intocmită de echipa regală studentească 19/935 sub conducerea lui I. Conea. București, 1940, 2:417) „șervete pentru pus pe pereți“ jelentéssel. Alig lehet kétséges, hogy a m. *csüngő* átvételével van dolgunk, bár e szónak „fali szőnyeg“ értelemben való használatát nem ismerjük.

Ilyen ritka átvételek igen érthetők éppen a hunyadmegyei román-ságnál, amelynek minden társadalmi osztálya: a *rumán*-ok éppúgy, mint a *nemeș*-ek, hosszantartó, sokoldalú érin kezésben állott a magyarsággal (l. erre Fogarasi István Kátéja c. munkámat: Kolozsvár, 1942. 20-1). Ebbe a fogalomkörbe tartozik a *fogaș* is (< m. *fogas* „porte-manteau“), melyet a Dict. Lim. Rom. csak a Szilágyságból ismer, bár I. Pop Reteganul már 1890-ben megírta az erdélyi Tribuna-ban (477), hogy „In Țara-Hațegului dic „cuierului“ „fogaș“, deși știu ce-i cuierul“. A szót közlik még O. Densusianu (Graiul din Țara Hațegului. București, 1919. 236. 256), M. Gregorian (Graiul din Clopotiva. București, 1937. 58) és Krassó-Szörényből L. Costin (Graiul hănăjean 94, 2: *fogaș*, *făjaș*). Nem szerepel a Dict. Lim. Rom.-ban a *bolghăițași* (< *bolthajtás*) sem (Un sat din Hațeg 2:436) gödröcskék a sírverem oldalában; fát helyeznek be'éljük, hogy a hantolásnál a föld ne közvetlenül a „copârșeu“-ra hulljon“. Olyan szavakat mint *săcriș* („Toale'e le puñem în săcrișe“, u. o. I. 182), *almar* (< *almárium*; u. o. 2:519) kiegészítésképpen azzal a megjegyzéssel em'í-tünk még itt, hogy azok másutt is igen gyakoriak (l. Gáldi, Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum. Bpest, 1944. 97, 101, 177; a *pohárszék* klopotivai és egyéb alakjaira l. u. o. 150).

3. **cormintău** „kármentő“. Ezt a szót L. Costin közli a lugosi román cipészek műnyelvéből (i. m. 2:58) „piesă de os, care se pune contra cuți'ului la tăiat, ca-să nu se greșească tăietura“ jelentéssel. Egyébként még csak Alexics jegyezte fel (i. m. 68: *carmentău*). Vö. ehhez aMTsz. *kár-mentő* szavának a Székelyföldről származó 6. értelmezését: „egy darab talpbőr, melyet a varga a csizmatalp körülvágásáról a dikics elé tart, hogy a csizma bőrébe bele ne szaladjon“. A Dict. Lim. Rom. is nyilvántartja a *capță* (< *kaptafa*) „alapod“ bántási tájszót, melyet többek között a mócoknál is megtalálunk (Stan V., Magy. el. a mócok nyelvében. Nagy-Szeben, 1908, 29). A vargamesterség műszavai közül álljon itt még a Costintól feljegyzett *bedregălu* „unealtă cismarului, cu care se egalează tocurile la ghele“ (i. m. II. 42), amely megerősíti Alexics adatának hitelét (i. m. 32: *bedergălu*), *cizlic* „adausul din afară la tocul cizmei“ (i. m. II. 72) < *csiszlik*, stb.

4. a **d'ilui** „mulatni“. Gh. Pavelescu a biharmegyei Vaskohmező (Câmp) népköltésztét bemutató román szövegeiben jegyezte fel ezt az igét: *Că eu joc și d.luiesc* | *De badea nu-m bănuiesc* (Anuarul Arh. de Folk. 1945, 7:82), *Pe acelea bând* | *Bând și diluind* (u. o. 88), *Toț îmi beu* | *și iluiesc* (l. u. o.), melynek jelentése szerint is „a chefui“.

Biztosra vehető, hogy az „összejövetel, gyűlés“ jelentőségű *d'iliș*-ből (< *gyűlés*) elvont igetővel van dolgunk. Ez az átvétel a 17. század vége

óta a legkülönbözőbb vál'ozatokban gyakran szerepel az írott forrásokban s általában „megyegyűlés, országgyűlés” a jelentése (l. Dict. Lim. Rom. 2:264, ahol tévesen mint elavult szó szerepel; C. Tagliavini, II „Lexicon Marsilianum”. București, 1930. 107; a. 1724: si *giliu* szau riszipit, St. Stinghe, *Docum. pr.v. la trecutul Rom. din Șchei 1.91*; Barbul J., Az avasvidéki nyj. Bpest, 1900. 48; I. Birlea, *Cântece poporane* (din Maramureș), București, 1924. 110., stb.). Mivel az effajta összejövetelek nagy dinomdánommal jártak, érthető, hogy pl. egyes olteniai adatok „muiatság” jel-netésűek; *ghetuș* „petrecerea făcută seara, de acela care își mărită fata sau își insoară băiatul” (Arhivele Olteniei 1927, 6:108), *ghiluş* „petrecere făcută de flăcăi noaptea, cu ocazia unei runji sau logodne” (Rudari, jud. Dolj. Pașca, Gl. dial. 30). Ilyen értelemben áll a szó a *Ghiluşul* néprajzi folyóiratocsa címében is, amely 1912-ben indult meg St. Tușescu szerkesztésében (Balo a-Doljiu). Az etnográfusokra vár a feladat, hogy ezt a néprajzi szempontból is érdekes kérdést közelebről is megvilágítsák.

Hasonló jelentésféjlődést tapasztalunk a *marcaleș* esetében is, amely eredetileg a hunyadmegyei kerület román nemeseinek gyűlése, majd pedig „sárbáloare, petrecere a nemeșilor, un fel de nedeie” (vö. a MNy 1933, 29:33. 1.-jában mondottakat). Densusianunak ezt az értelmezését most kétségtelenül helyesnek tartom.

Alaktani szempontból megjegyzendő, hogy a *d'iliș*-ből kétféle eljárással képezhettek új főnévi igenevet a román nyelvjárások. Vagy képzett szónak tekintették s ekkor a *întâniș—întâni* (măritiș—mărita) irányító sorok mintájára képezték az a *d'iliu-i*-t, vagy képzé alapszónak s akkor *d'ilișt* „a (se) strange” keletkezett (l. utóbbira N. Drăganu: *Dacor.* 1927, 4:1082).

Szó'nunk kell végre az *iluiesc* változatról (l. fenn). A szövegösszefüggés világosan mutatja hogy a *d'iliu*, nem pedig az egvébként igen ritka erdélyi *ilui* „a vietui” (<*elni*: Tagliavini *Studi Rumeni* 1929—30, 4:155 személyragos alakjával van dolgunk. Pavelescu szövegeiből arra következtethetünk, hogy mondathangtani jelenségről van szó; úgy látszik, a hangzóközi *d'*, *d'z* hajlamos arra, hogy *i*-vé alakuljon át: Că pe *yegetul* cel mic... Iar pe *geretul* cel mare (97. l. a *Co'o jos* c. 110. sz. szövegben). Fordítva: m. J nek r. *d'*-megfelelése is mulatkozhatik: *d'elântui* < *jelent*(eni) T. Papahagi. *Grăul* si Folkl. Maramuresului Bucuresti, 1925. 218).

5 *for-așă* „szántóföldek közötti elválasztó jelzés”. Ezt a mód tájszót T. Frâncu és G. Candrea közli „semnul care desparte oșorul unuia de al altuia” jelentéssel (România din Muntii Anuseni. Bucuresti. 1888. 100). A Dict. Lim. Rom ismeretlen eredetűnek jelzi s N. Drăganunak — aki jól tudta nyelvünket — nem nagy fáradságába kerül, hogy a helyes elimonra rámutasson (<*forğas*: *Dacor.* 1931, 6:275—76). Néprajzi adattal a *forğas*-nak erre a szántás-vetés szókinésében bizonyára népszerűebb körben ismeretes értelmére azonban nem hivatkozik. Csűrny ilven szempontból is eléggé kimerítő SzamSz.-ában a *forğas* „a szántó föld végén az a kis terület, melyen az eke szántás közben megfordul”. (ugyanaz az adat: EtSz. *forğas* 7. *forog* a.). Feltűnő a szóvégi *-ă* (vö *aldas* < *aldás*, *găbănaș* < *gabánás*, *ga'bónás*. *rântaș* < *rântás*, stb; l. bővebben Bulletin Linguistique II—1934, 53—4.), melynek eredete eléggé homályos. Szóvégi m. -s után a románban csak szórványosan fordul elő az *-ă*, de éppen a m. -*ăs* végződés képez

kivételt: *bituşă* < *bojtos* (Drăganu: Dacor. 1929, 5:333), *leveşă*, *leveşe* < *leves* (van *leveş* alakja is), *morcoaşă* < *marokvas*, stb.

6. a *odătui* „fellázítani”. Egy szatmárvidéki hujogatás (*fiipuritură* „strigătură”) szövegében már régebben rábukkantunk az *odătui* ígére, melyet I. Muşlea román etnográfus közöl Turvékonyáról: Haida, lele, de-i ghini | Nu mă tot *odătui* (Anuarul Arh. de Folkl. 1932, 1:174. CXL). Jelentése „a amăgi, a înşela” (u. o. 230; vö. ehhez pl. az idézett két sor máramarosi megfelelőjét: Zină, mîndruş, d'e-i, zin'i | Nu m'afîfa *đelui* T. Papahagi, Graiul şi folklorul Maramureşului. Bucureşti, 1925. 59. CCLXXVI.). Majd később egy bataresi prózai szövegben tűnik fel V. Scurtu ugozsai gyűjtésében: Coşut s'o făcut împărat, că o *odătui* nîpu „Kossuth császár lett, mivel *fellázította* a népet” (Anuarul Arh. de Folkl. 1942, 6:216. CCXXXIX. és 293). Mint az ugyanebben a mondatban szereplő *nîpu* (< *nép*) mutatja, a máramarosiak méltán évődnek a szatmáriak magyar elemektől hemzsegő nyelvén (vö. *Ugozsai magyar-rumén kapcsolatok* c. tanulmányunkat, Kolozsvár, 1944, 32. l. 3. j.), amelyben az *odătui*, *odătui* is csak hungarizmus lehet.

Scurtu „a răscula” értelmezéséből kiindulva arra az eredményre jutunk, hogy a kérdéses szó csak a m. *vadit* átvétele lehet. Ennek a származtatásnak sem hangtani, sem jelentéstani, sem pedig szóföldrajzi akadályát nem látjuk. A szókezdő és szóbelseji *va-* szabályosan fejlődhetik *o*-vá: *olui*, *ului* < *vallani*, *odor* < *udvar*, ugyanígy *vá-* > *o* : *oraş* < *város*, *ogaş* < *vágás*, stb. Egy **oditui*-ből pedig tovább *odătui* ∞ *adătui* alakulhatott. Arra is több példánk van, hogy névszókából képezett igék és továbbképzett igetövek a képzővel együtt kerülnek át a románba és alkotnak egységes igetövet, amelyhez azután a szokásos *-ui*, *-i* főnévi igenévi végződés járul (l. Über die rumänischen Zeitwörter ungarischen Ursprungs. c. cikkünket: Bărbulescu-Emlékkönyv. Arhiva 1931, 38: 313—14).

XVI. SZÁZADI BETEGSÉGNEVEK

Írta: Molnár Vilmos

I/b. A betegségnevek régies kifejezéssel ugyanazt a betegséget jelölték, mint ma.

Gyermöcskének foga, hogy hamar keljön (Odontophia, Dentatio I 86a).

Gyomornak bántási: tüzesülése (Inflammatio I 132a): gyomorhurut (gastritis); — szertelen nagy éhség (Buhmos I 134b); — farkaséhség; — szoméhozása (Sitis I 135a): szomjuság; — nyersége (Apepsia I 136a): gyomorsavhiány (anaciditas). — bőfögése (Ructus I 136b); — csoklása (Singultus I 137a): csuklás; — imölgése (Nausea I 138b); émelygés; — okádása (Vomitus I 138b): hányás.

Hasnak rágása (Ileus, Volvulus I 179a): bélelzáródás, bélcsavarodás. Hastekerés (Colica): hascsikarás.

Havi vérfolyásnak megrekedése (Suppressio I 252a): amenorrhoea.

Havi vérfolyásnak természet kívüli való mönés: (Profluvium I

- 255a): polymenorrhoea, hypermenorrhoea (gyakori és erős vérzés).
 Hólyagnak tüzesülése (Inflammatio Vesicae I 220a): hólyaghurut.
 Hólyagnak megsebsülése (I 221a): hólyaghurut (cystitis).
 Horut (Tussis I 102a): köhögés.
 Inakon való dagadás (Ganglion IV 8a).
 Izekben levő csomók (Tophi, Nodi I 298b): csúz (arthritis deformans).
 Kelevény (Abscessus, Suppuratio): tályog, gennyedés.
 Kórságtörés, kórságütés (Epilepsia, Sacer morbus I 28b): nyavalyatörés.
 Leesés, Csontnak az izből kiesése (Luxatio V 22a): rándulás, ficamodás.
 Mönnyülés, Izeknek kimönnyülése (Subluxatio V 21b): félficamodás, nem teljes f.
 Madárkórság, Nyelvnek gutája (Paralysis I 91a): egy v. kétoldali bénulása.
 Mádrának fenéje (Cancer I 245b): méhrák (carcinoma uteri).
 Magas dagadás (Phyma, tuberculum IV 4a).
 Megösztvérités: lesóványodás.
 Meredők, Inaknak öszve vonódása, merevedése (Tetanus I 38b): merevgörccs.
 Nehezen lehés és fuladozás (Asthma I 105a). Leh a. m. lélegzik.
 Nemző magnak akarat ellen elmenése (Gonorrhoea I 258a): kankó.
 Odvas Fogak Ingósága (Caries I 87b): szuvas fogak.
 Oldal hártján való tüzes kelevény (Pleuritis I 112a): mellhártyagyulladás.
 Orrban való főkély (Ozaena I 72a).
 Orrban való termött hús (Sarcoma, Polypus I 73a): orrpolip.
 Orrnak tüzes fakadása (I 72a).
 Orrnak vérenek járása, csorgása (Haemorrhagia I 74a).
 Pelypség, rebögés (I 92a): selypítés, dadogás.
 Püszögés (Sternutatio I 78a): tüsszentés.
 Reszketegösség (Tremor I 41a): remegés, reszketés.
 Sárnak az bőr alá kiomlása, Sárgaság (Icteria I 164a): icterus.
 Sandalság (I 320b): kancsalság.
 Sebek. Gyakás: szúrás (Punctio); — sérvés, törés, törődés: Curtio; — szakadás: Fractura; — vágás: Ruptio (V 1a).
 Süly (Haemorrhoides I 200b): aranyér (condyloma).
 Szájban való hév fakadozás (Aphtae, Alcola I 79b).
 Szájnak és orcának félre mőnése (Cinicus Spasmus I 37a): arcidegbénulás.
 Szívfogás (Syncope, Affectus Cordis I 122a): ájulás.
 Szömön való fakadékok (Phlyctenae, Vesicae I 52b).
 Szömnek kecske hályoga (Aegilops I 57b): könnytömlőgyulladás (dacryocistitis).
 Szömnek körme (Pterygion, Ungula I 52a): kúszóhártya (pterygium).
 Szömnek setétsége (Glaucoma, Amaurosis, Obscuritas I 45a): zöldhályog, vakság, homályos látás.
 Szömnek könyben lábbása (Hypochisis, Suffusio, Cataracta I 46b).
 Szömfénynek megterjedése (Pupillae dilatatio, Mydriasis I 48b).
 Szömfénynek megszorulása (Phthisis, Tabes pupillae I 49a).
 Szömnek Farkas hályaga (Nyctalopia I 56a): farkas sötétje (hemeralopia).

Szömnnek szőre koppadása (Madarosis, Glabrities I 62b).

Tenyérben való vakteít (II 23b): rüh.

Testnek elszáradása (Marasmus I 168a): lesoványodás táplálkozás hiány miatt.

Testnek gonosz állapotja (Cachexia, Malus habitus I 168b): a testnek betegség miatt való leromlása.

Torokban ha valami tönejek (?): Ha valami Tövis avagy halnak csontja akadna az Torokban ben, sós vízzel olajt elegyics öszve és az Torkot azzal mossad (I 98b).

Tökösség (Hernia I 239b): sérv. Húsos tökösség, ha a bélben „csepöz háj“ (csepleszháj) van. Vizes tökösség (I 240a): vízsérv (Hydrocele).

Turos szár (I 304a): lábszárseb ütéstől, rúgástól.

Tüdőnek kelevénye (Vomica I 108b): tüdőtályog, gümős caverna

Tüdőnek tüzesülése (Peripneumonia I 107b): tüdőgyulladás.

Tüzes dagadás (Phlegmon, Inflammatio IV 2a).

Tüzes fene rothadás (Ulcus IV 21a, b): be nem gyógyuló rákos seb. A régi kelevény sebet is ulcusnak nevezi.

Vak köröm (I 305b).

Vérnek pökése (Haemoptosis I 118a): vérköpés (haemoptoe).

Vesének fájása (Nephritis I 207a): vesegyulladás.

Veséknek megrekedése (Obstructio I 208b). Fövény és kő az vesékben (Arenae et Calculus I 209b): vesehomok, vesekő.

Vizeletnek nem mehesése (Ischuria I 224a): anuria.

Vizeletnek nehezen mőnése (Dissuria. Angustia, Difficultas I 226b), csöpögve mőnése (Stranguria, Stillicidium I 226a): prostata hypertrophia.

Vizeletnek emésztetlen kimőnése (Diabetes, Transitus I 222a): cukorbetegség, bővizelés (diabetes, polyuria).

Vízkórság (Hydrops I 169a).

II. Pontosan meg nem határozható betegségnevek és kifejezések.

Álom kívánásnak betegsége (Lethargus I 85a).

Boszorkány (Ephialtes, Incubus). Az emberi testnek megnyomása és Éjjeli fuladása, az lélőket vételt az ki megbántja és az szózatot is elveszi (I 33a).

Csípőben való köszvény (Ischias I 297a).

Csőcsnek dagadása (Tumor I 127a).

Csőcsnek tüzesülése (Inflammatio I 127b): emlőgyulladás (mastitis).

Ephólyag *nyavalyája: megszorulás, megtelés, megvéresődés (I 157a).

Epének hólyagjában kő növekedik (I 157a): epekő (cholelithiasis).

Erős főfájás (I 10b): agyhártyagyulladás (?).

Farkas seb (Lupus IV 16a): bőrtuberkulózis, bőrrák.

Fekete sár (Atra bilis I 162a).

Félfelől való főfájás (I 320a): haemicrania.

Fognak húsán való kelevény, az Innek megkelése (Phlegmon, Parulis I 89b): fogínygyulladás.

Fognak ingósága (I 87a): fogínysorvadás kísérője.

Fog húsának rothadása, Izétel (I 88a): gangréna, rák, v. scorbut.

Fognak feketesége (Lentor I 86b): fogkő.

Folyosó (Herpes miliaris IV 16a): övsömör (herpes zooster?).

Főnek fájása: gyomortól való főfájás (I 9a); hidegségből való f.

(I 4b); hévségből való f. (I 2b); nyáltúl való f. (I 8a); nedvességből való f. (I 5b); részegségtől való f. (I 9a); sártúl való f. (I 7b); szárazságból való f. (I 5b); újonnan való f. (I 2a); teleségből való f. (I 6a).

Fülnek fájása: hidegségtől való fülfájás (I 64b); hévségből való f. (I 64b); medvességöktől avagy széktől való f. (I 66a); víztől való f. (I. 66a).

Fül mellett való kelevény (Parotides I 70a): fültömírigy (paroties) tályoga (?).

Gyomornak vérokadása (I 141b): vérhányás; felfúvalkodása (I 142a); gyomorfelekély (?); sár bántása (Cholera I 143b; nem a mai kolera); fájása (I 144b): savtúltengés (?); szája fájása (Cardiaca I 146a, másutt: lhod fejének fájása).

Gyomorban ha súly vagyon (I 142b).

Hallásnak megveszése (Dyscra I 66b).

Hidegletés: egy napi (Ephemera III 4a); szüntelen való avagy tartó (Continens III 6b); gyujtokvány v. forró hidegletés (III 9b); egy-modú h. (Hepialus III 12a); harmadnapi (Tertiana III 12b); elszáraztó (Hectica III 17b) tüdőbajosokon; régi (Diurna III 20a); dögös és vesződelmes (Contagiosus, Pestientalis III 21a); pestis, dög-halál v. mirigyhálál; mindennapi (Quotidiana III 10b); negyednapi (Quartana III 15b).

Himlő (Variola, Morbilli, Papula, Exanthema II 34a): minden kitütéses betegség, tehát a kanyaró is. Fattyúhimlő: bánányhimlő.

Lágy dagadás (Oedema IV 6a): szívbaj, máj- és vesebajok tünetei.

Lépnek legnagyobb nyavalyái: terülő dagadása (I 157b): puha nagyobbodás; keményödése avagy kemény dagadása, Raszt (I 159b): splenomegalia; szorulása, rekedés (Obstructio I 159a); tüzesülés (Inflammatio I 161a).

Mádrának vízbelegése (Hydrops I 249a): petefészek cysta; fualkodása (Inflatio I 246b): szülés után levegő jut be; kemény dagadása (Scirrhus I 246a): myoma (?); megfulladása (Strangulatus, Suffocatio I 258b): hysteria (?); sebösülése (Ulcus I 243b): méhbélhártyagyulladás (endometritis); szorulása (Phimosi I 250b): szűk cervix; tüzesülése (Inflammatio I 242b): méhgyulladás (metritis); leszállása (Descensus) és leesése (Prolapsus I 262a).

Májnak betegségei: Fájása (Holimos, Iecoris dolor I 156a); keményödése (I 156a); hidegülése (I 155b): méhgyulladás; tüzesülése (Hepatis Inflammatio I 152b); megszorulása (Oppilatio, Obstructio, Astrictio I 149b).

Megkötetés: megrontás, megbabonázás.

Mély álomnak betegsége (Caros, Subeth, Somnus profundus I 23b): eszméletlen állapot, pl. a gutaütés is.

Mozgásnak és érzékenységnak elvételének betegsége (Catoche, Catalepsi, Congelatio I 24a): u. a., mint a mély álomnak betegsége, de itt a szem nyitva van.

Nyelvsapnak megnyúlása (Hion, Columelle longitudo 93b), dagadása és tüzesődése (Tumor cum Infammatione I 94b).

Orczán levő fekadékok (Ulcera II 16a).

Sömör (Impetigo II 19a): herpes.

Sömörgés, Orcza sömörgése: többféle bőrbjelenség.

Sömörgözés (II 28b): szemcsésedés, ripacsosság.

Szava az kinek megvesz. Ha az szólás megbontakozik (I 91b).

Szédülésgnek betegsége (Vertigo I 27a): szédülés.

Szélős kemény dagadás az Holn alatt (Panus IV 3b): hydroadenitis; fül mellett: mumps; comb között.

Szent Antal tüze (Sacer ignis). kisebesedő orbánc v. lépfene (anthrax).

Szívnek reszketése, dobogása, Nyilallása (Tremor, Palpitatio, Punctio I 124a).

Ha mely szöm messze földre jól lát, de közel nem (I 56b): lóllátó.

Ha az szöm szép, de keveset látni vele (I 57a): rövidlátó (myopiásis).

Ha mely szöm estve vagy éjjel jól lát, de délbe avagy nappal keveset (I 61a).

Szömben való súly (I 61b).

Szömbnek varassága (Ulcus I 59b).

Szömbnek héja ha megdagad (Emphysma, Inflatio I 61b).

Szömbnek héja rühe (Scabies I 62a).

Szömbnek homályossága (Nubecula, Albugo tenuis I 49b).

Szömbnek maculája (Sugillatio oculi, Hypopion I 51a): vérzéses pontok a sclerán.

Szömbnek kidőlledése (Exitus oculi I 57b): exoptalmus.

Szömbnek látásának kettőzése (Amblyopia I 60b): kettőslátás (diplopia).

Szömbnek fájása (Ophtalmia), verőssége, csipássága (Lipitudo), tüzesülése (Inflammatio I 53--55a): kötőhártyagyulladás.

Testnek holttá léteről, ki megleszön tüzes dagadás miá (Gangraena IV 18a).

Torok előtt való husoknak dagadása (Tonsillarum tumor I 92b): mandula-túltengés és gyulladás.

Torokban levő nátha (Branchus, Raucedo I 99a).

Torokgyík (Squinantia, Angina, Synanche I 94b): torokgyulladás, nem diftéria.

Tüdőnek megszorulása és megrekedése (Obstructio I 101a, 322b).

Vékonyfájás (Lumbi dolor I 216b).

Vigyázó álom (Cataphora non somnolenta I 23b): csukott szemmel fekvés, nem alvás.

Milyen állást foglal el a Magyar Kommunista Párt az ország

*politikai,
gazdasági,
kulturális*

és egyéb sorskérdéseiben? Erre válaszol a

TÁRSADALMI SZEMLE

A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Negyedévi előfizetési ára 7-50 forint
16976 sz. csekkzámla

TÁRSADALMI SZEMLE
KIADÓHIVATALA
BUDAPEST. VI., RÓZSA F. U. 111.

TÁJSZAVAINK TÖRTÉNETÉHEZ

Írta: Beke Ödön

Aj. Jelentése: ás, váj. Baranyai, tolnai, somogyi és zalai tájszó. Somogy m. Szökedencsen *ájó* 'ásó', Baranya m. Berkesden *áját* 'ásás', Békésben pedig Király Pál ellenőrzésre szoruló adata szerint *ájkáál* 'áskál, vájkál' (MTsz, Kiss G.: Ormányság, Berze Nagy: Bar. m. hagy. 3:5). Simonyi szerint az *ás* és *váj* keveredése (NyÉrt. XV, 3:13) Szarvas szerint az *áj-váj* ikerszóból önállósult (Nyr. 20:454). Az EtSz szerint Simonyi magyarázata valószínűtlen. Bár Szarvas magyarázata elfogadható, Simonyi mellett is szólnak adatok: *Ásd ki a szemem!* (Szabolcs m. Bátorliget, Ortutay: Fedics M. mesél 161). *Ó ásta ki a szemét* (169). *Én nem ásom ki a szemed (uo.)*. — Viszony: Adok, ha *ki* hagyod a másikat is *vájnt* (162). Bár a szó főként szigetnyelvjárá-sokban használatos, mint Göcsej, Hetés, Sárköz, Ormányság, ami a szó régiségét bizonyíthatná, de tekintettel arra, hogy a régiségben nincs rá adat, egymástól függetlenül keletkezett alakoknak is gondolhatjuk. — Újabb adat: A gyilkosok a szemét *kiásták* (Szilágy m. Bogdánd, Berceki Imre gyűjt.: A királyné 11. Teleki Tud. Int. Néptud. Int.),

Főnnálló. Széchényi György leveleiben fordul elő: Még találg kádokat is köll fenekeztetnem, pincém sem leszen elegendő, s nem is találok, mert minden embernek az csűrűje is *főnnállóban* musttal teli van rakva (1719, 852). Mindenütt in abundantia lévén, sok még most is *főn állóban* lévén, az szegénység vizet nem mer inni, mert az borát nincsen kinek meginnya. Ára nincsen, egy forint, fél tallér s 50 pénzen is van akója az *főn állóban* s el nem töltött mustoknak. Immár brok-nak köll nevezni (1719, 855). Nem közli egy szótárunk sem, megvan azonban egy baranyai népmesében 'szekrény' jelentéssel: *És akkor a szakácsné, azt bezárta egy főnnállóba, mer az otthun maratt...* Szakácsné még kiszót a *főnnállóbu*. Mēgnézi, áll-ē még a *főnnállóba* az asszony (Kárász UMNGy 2:155).

Gamfa. Kisküküllőből közölték 'fejfa' jelenlésben (MNY 11:237). Tudjuk, hogy ebben a nyelvjárásban az *a* sokszor *o* helyett áll, tehát *gamfa* ebből fejlődött: *gomfa*, ez pedig nem más, mint *gombfa*. A MTsz szerint valóban *gombfa* 'fejfa' (a kálvinisták temetőjében)' Zilahon és Érztimrén, s *gombosfa* ua. Nagykrősön és vidékén. Mindkét adat Király Páltól származik, melyek köztudomás szerint ellenőrzésre szorulnak s azért kérjük olvasóinkat annak közlésére, hol használják ezeket a szavakat.

Hátibőr. A NySz egy címszó alá vonja a *hátbőrt* és a *hátibőrt*, pedig nemcsak alak, hanem jelentés tekintetében is külön szókkal van dolgunk. Az Érdy-Kbeli adat *hata beeree* (hata bőre), a másik adat Miskolciziből való (1702): *Nem igazán írják a mi kép-íróink kereszteloe Jánost egészen teveboerbe, mint valami vad embert, vagy valami kunsági juhászt háti boerbe oeltöezve*. Az OklSzban is van rá adat: *Háti bőrt* lopott el (DebrJk 1759). Egy 1768-i boszorkánypörből: az ura *háti bőrt* a nyakába vetette (Kunhegyes MNY 37:39). Széchényi György leveleiben is előfordul: *Az mint ezen dolog is találg*

megérdemelte volna, hogy *háti bőrben* takartatta volna szolgabíró uram (1718, 684). A MTsz megadja jelentését: *háti-bőr* kanászok juh-bőr-kacagánya, amelyet a szúr alatt arra fordíanak, amerről a szél fúj (Heves m. 1840). Kiskunhalason a *háti-bőr* kikészítetlen birkabőr volt, melyet a múlt sz. végén még viseltek. Megvan szólásokban is: *Teröm, mind a hátibőr* (uo. Nyr 14:423). Változata: *Terem az ember, mint ah hátibőr* (Békés m. Mezőberény MNy 12:91). Erdélynél megvan már. Ugyancsak nála: *Fordítja a há'ibőrt*: arra fordul, honnet a szél fú. (A *hátibőr* száradt báránybőr, a két első körömnél összekötve s nyakba vetve. Alsó-Borsodban szokott viselet a *hátibőr*.) Dugonicsnál több változata is van: *Egész nap a háti bőrön*: rest. A *hátibőr is megszokja a bundát*: szegény a jólétet. *He'lyben hagyták a hátibőrt*: elverték. *Somfa-hájjal kengették a hátibőrt*: bottal. *Szija't szabták a háti-bőről*. *Ugyan megizzasztották a hátibőrt*.

Hipp-hopp. Széchényi György írja leveleiben: Ha akar az kissasszony és az szerelmes embernek is esze van, az világnak ítéletitül menteni akarják magukat, gondoskodni fognak, mikép egyesüljön meg szívük. De ha kd itt volna, bizonyosan az *hipp* és *hopp* is elkészült volna. De bezzeg én nem kívántam volna vőlegény képiben az esztalnál ülnöm, nem hogy menyaszony képében (1717, 633). A NySz csak összetételben közli. Jelentése itt 'lakodalom, menyegző' (v. ö. *hoppa* ua. Baróti Szabó D. Kresznerics az 1747-i győri kalendáriumból idézi; *hiphoppo'unk* 'táncolunk' RákF). *Hipp-hopp* SI értelmezése szerint 'jubilum, evax, evoe'. A Szamosháton *hip-hopp* ugrálást kísérő felkiáltás: *Hip-hopp! Ott legyek, ahun akarok!* (mesében). Felüdi mindkét tagot külön ragozza: *Forgolódik virgontz talpán, hppet hppot emleget.* A *hopp* magában is '(interjectio) jubilantis, exultantis' (Kresznerics). A Szamosháton *happ* 'esést, ugrást kísérő felkiáltás; tánczó' (Csűry): *Báar hppot mondgiatok* (Balázsi 1616). *Hoppot mond*: *exultat de re bene gesta* (Kresznerics). Közmondásokban: *Hoppot mond, mielőtt az árkot átugrotta volna* (Dugonics id. Marg.). *Akkor mondj hppot, mikor által ugortad az árkot* (Kresznerics). A népnyelvben: *Akkor monygyál hppot, mikor átugroitad az árkot*: ne igyál előre a medve bőrére (Szamoshát, Csűry). *Akkor mond, hogy hopp, ha átugortad a' árkot* (Pozsony m. Tárnok Nyr. 9:524). Származéka: *hoppoz* 'jubilando pessumdat'. *El hppozta az esküdtetés előtt* (Dugonics, id. Kresznerics). Ellenben nem tartozik ide *hoppán* 'plumpsen': *Midoen a toeke alá esnéc a tóba, nagyot hppana a vízbe* (Helmtai NySz). Csak hangváltozata a *huppan* 'puffan' igének (NySz, MTsz, Szhsz).

Lészka. A Nyr 10:426 alatt közli egyéb Zemplén m. szürnyegi tájszók közt jelentés nélkül. Ugyanattól a gyűjtőtől a 46:190 alatt közlő szólások közt meg van a szó magyarázva: 'egy-két öles hosszú, ficfából font sővényforma, csakhogy ritkább, és a vesszőt szálanként fonják be'; pl. Apadásnak indult a víz, vizik a *lészkákat* a Jorokba, hogy elrekezzék a lefolyást. Begátolta a vizet, hogy ne fojjon és elrekesztette. Alapszava: *lészka* 'gyékényből, nádból, vékony galyakból

v. vesszőkből font kerítés, sövény' (Dráva mell., Rimaszombat, Hont m. Ipolyság (MTsz). A szót már Miklosich is ismerte: *lészka*: Darrhürde, *lésza*: crates viminea; Flechtwerk; pertica; Stange, vö. szl. *lész*: craticula, cseh *liša*, *liška*: Darrhürde (Nyr 11:317).

Rő, rőke. A NySz 1588-ból közli ezt a növénynevet: *Re flu auagy sarga gyopar*. Mai tudományos neve: *Sedum acre*. Erre a rő szóra eddig más adatunk nem volt. Mármost a két Telegdy levelezésében, egy 1593-ból származó végrendeletben lőszínnévként újra felmerül a rő szó: Melit pal' ura(mna)k hagiom az öreg h röh paripámat (130). Simonyi őszeköti vele a következő felsőöri tájszót: *rőke* 'szőke tehén' (NyF 9:11, Simonyinál sajtóhibával 4:21, Nyr 38:321). A szó jelentése tehát 'szőke, sárga' lehetett, de a rőt-tel való kapcsolata nem valószínű, legalábbis hangtanilag nem magyarázható. Kérdés, nem azonos-e ez a lőszínnév a régi nyelvből ismert *roh* 'subniger, rufus; schwärz'ich, rötlich' szóval, melyre az OklSz 1290-től idéz adatot (*Ruh*, 1337: *roh*), s megvan a BeszSz. SchSz. SzikszaiFabr.-ban is.

Rudas. Egy közlemény szerint Zentán *leveles, rudas* 'aki már elkövetett valami hibát' (Nyr. 44:87). A *leveles* a MTsz szerint is aki csinyt tett, aki rossz íát tett a tűzre, hibás valamiben' (Alföld). A *rudast* azonban ebben a jelentésben a MTsz. nem közli. Pedig úgy látszik, az adat hiteles, mert Makóról is közlik: *leveles* ő is ebben: *rudas* ő is ebben (Nyr. 28:524). Nyilvánvaló, hogy a *rudasnak* semmi köze sincs a *rúdhoz*, hanem az ismeretes *ludas* 'hibás, bűnös, vétkező (pl. aki csinyt tett és fél a veréstől)' szó eltorzítása. Hol' használatos a *rudas* szó 'ludas' helyett? (A *ludas* eredetére nézve l. Kertész, MNy. 8:106, Réthelyi Prikkel, uo. 157, 16:119).

Rúdravaló, rúdi lepedő. Egy régi adat szerint a Székelyföldön a *rúdravaló* lábnyi széles ke'mevégek finom hímzéssel borítva (MTsz). Zoltai Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról c. munkájában a szóra számos adatot közöl a 17—18. sz.-ból debreceni hagyatéki le'tárakból. Gunda az ország sok más helyéről is kimutatja a *rúdravalót* (Nyr. 67:33), amely eredetileg jelzője volt a ruha, abrosz, kendő, lepedő, szőttes szónak (Kardos, Nyr. 66:114). Egyikük sem idézi azonban a *rúdi lepedőt*, amely Csikszentdomokoson hosszú kivarrt kendő, díszül szolgál, s rendszeren a kendőszeg alsó rúdján áll (NyF. 9:30). Az adat szintén arra utal, hogy ezeket a holmikat a szobában tartották. Mivel a *rúdílepedőre* csak ez az egy adatunk van, érdemes volna nyomozni, hol van még használatban.

Subafa. A MTsz szerint Szegeden *subafa* tréfás beszédben penist jelent. Hogy ez csak átvitt jelentése a szónak, bizonyítja a belőle képzett *elsubafáz* 'elver, eldönget, elpáhol' ige (Heves m. Bocs). Néprajzosok adják meg a szó eredeti jelentését. Nyárádl Mihály szerint Szabolcs m. Ramocsaházán a *subafa* kb. egy sukk hosszúságú farudacska volt. Egyik végén 3—4 ujjnyi hosszú „hegy“-e volt. A jó subafát gyümölcsfából készítették. A szilvafából készített subafa nemcsak jó, de szép is volt (Népr. Ért. 22:87). Györffy szerint Szabolcs m. Kéken is *suba* a szerszám neve, az Alföldön pedig *kévekötőfa*. Szerinte a *kévekötőfa*

Szerkovács. Egy hevesmegyei mesében fordul elő a köv. részletben: (A királyfi) egybehivatta a kerékgyártót, *szerkovácsot* s csinyátattott olyan hintaóf, hocs csak a temp'om ajtaja eleött át meg, osztég abbú jaz oitár eleött szátak ki (Parád, Nyr. 22:477). A MTsz. nem közli a szót, CzF. szerint olyan kovács neve, aki vasból, acélból különféle szereket, azaz eszközöket, szerszámokat készít. Az adat nemcsak azért becse, mert a kovácsmesterség egyik külön fajtáját jelöli, hanem azért is, mert a név a *szér* szónak régi, szerszám, eszköz' nevét is magában foglalja, amelyre a NySz. és MTsz. csak kevés adatot közöl (vö. még: *házzsör*, épületfa' Baranyaózd, Nyr. 27:209). Nagyon fontos volna megállapítani, hogy hol használatos a *szerkovács* szó és mi a pontos jelentése. Nem lehetetlen, hogy a *patkoló kovács*tól való megkülönböztetésre szolgált. Erre a névre az első adatot Pápai Páriz szótárában találjuk: *Patkoló kovács*: Solearius faber (1708).

Székső. Honf. m. Ipolytságban, Arad m. Pécskán (MTsz), Gömör m. Óbáston (*székső*ü Magy. Népn. I. 160) a. m. 'szélső'. Megvan Pintér palóc meséiben is: Amé nem át mé ja *letszeekseő* házig (96). Kétségtelenül analógiás a'akkal állunk szemben, s az *innekső* (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:326, Cegléd, Békés m., Debrecen MTsz), *innekső*ü (Kolozs m. Ketesd UMNGy V. Kovács Ágnes: Kalotaszegi népmesék I. 186) 'innenső' hatása alatt keletkezett. Az *innekső* pedig az *innetső* hangváltozata (Cegléd, Székelyföld MTsz).

Szűz-korona. Egy 1781-ből való sajószentpéteri jegyzőkönyvből közölték ezt a szót, 'corona virginalis; Jungfernkranz' jelentéssel (MNY 1:276, OklSz). Megvan a szó egy nyitrai megyei népies versben: Juó meggonduód rúzoám Elejit, utuóját, Hok kive kötöd bé Klét számed véloágát, Hok kive rontod e A te *szűz koronóád* (Geszte, Nyr 29:142).

Találka. A légyott, rendez-vous jelentésű *találka* ebben az alakban először Ballagi 1854-ben megjelent szótárában fordul elő, *találka* változata azonban már 1847-ben megjelenik a Szépir. Szemlében (NyUSz). A szó képzése helytelen, mert igetőhöz van kicsinyítőképző fűgesszve, s ennek ellenére megvan a nyitrai megyei népnyelvben is, csak hogy 'találás mese' jelentésben: A ztiéngat moás *taloálkát* annak: „Mi magosabb az Úr Istenkiéné?” (lakodalmi szokások, Csitár Nyr 29:284). Azonban, bár az idézett népnyelvi szó alakra nézve egyezik a nyelvújítás alkotásával, nézetem szerint még sem azonos vele, mert elvonás lehet egy gyakorító *találkál* igéből.

Tapsi. A MTsz szerint Háromszék megyében és Moldvában *tapsi* 'tagogó, nehézkes járású'. Magashangú alakja: *tepsi*, szétnyomult, széttertyedt, formájából kiment' (Háromszék m.); (tréf.) 'medve' (Brassó m. Hosszúfalú); *teps*, elhizott, széllyelment' (Udvarhely m. Fehér-Nyíkió vid.). A következő népnyelvi adatban a *tapsi* a medve tapát jelenti: Akkor a medve a nagy tapsiját rányomta a kigyó fejire (UMNGy 3:150). Egy lácai (Zemplén m.) mesében a sárkány lába *tapsi*: Csak ráugrik a [kigyó] derekára nagy *tapsi* lábával (Földy Istvánné gyűjt. 40:5). A szó összefügg a *tepsed*, '(szét)nyomul', '(szét)nyúlik', '(szét)tertyed', *tepsög*, 'ta(p)pog, tapos', *széttepsél*, 'szétnyom, szétnyújt', *eltepsen*, 'elnyúlik, szétterül (a földön), elhízik, szétmegy' stb. tájszókkal.

Tér. A tér szónak mai főnévi jelentését a nyelvújítók adták. A NySz szótár csak egy adatot közöl főnévi használatára síkság jelentésben: A tudóssok, mikor a verő fényes héjazatlan helyen: térd sétálni megunták, le-ülnek az árnyékban (Comenius). A többi példában sík jelentésű melléknév, pl. Ez tenger nagy és ijgen (= igen) *tér* (KulcsK). *Tér fö'den* (Heltái). Megállá az *térmező helyen* (Félegyházi). Sík, *tér* és gyepek út az, nem csoportos, zökögő (Pázmány). Josaphatnak *tér* és széles völgyében (Lépes). A MTSz a népnyelvből csak egy adatban közli középfokképzővel Kapnikbányáról: *Térebbe*: *téresebb*, azzal a megjegyzéssel, hogy a székelyeknél is használják (NyK 2:380). Azóta újabb adatokat is idézhetünk. A Szamosháton *tér* *téres*, *tágas*: *Ety szép tér hejjem* megállapottunk rostokolni; *térhej* *síkság*, *sík tér*: *Szép térhejje(n)* van a falu (Csúry). A hótfalusi csángóknál: *Még ményén, hát ér egy szép tér mezőt*, annak a közepében volt egy nagy palota (Tatrag MNGy 10:346). A mo'dvai északi csángóknál 3. sz. birtokraggal: *tere*, pl. *viz-tere* 'Flussterrain, Flusstal'; *Moldvának e tere* 'das Moldautal'. (L. Munkácsi Nyr 54:11). Főnévi használata van a köv. esetben is: *Kijöttek (a bárkából) ... s a térre* állottak, úgy ađtak hálát az Istennek, hogy kivezérelte őket a szárazra (Szováta MNGy 7:385).

Tetőnke. Horger közölte e szót a csíkmegyei Kászon-Altízából, 'korcsolya' jelentéssel. Ugyanott *tetőnke-pálca* 'szeges végű pálca, amelylyel a korcsolyázó tovább-tovább löki magát a jégen'. Horger arra is rámutatott, hogy a szó a régen 'csont' jelentésű *tetem tetém* változatán: k kicsinyítőképzés alakja. Régen ugyanis ló- vagy marhacsonton korcsolyáztak (Nyr 33:152). Ezt megerősíti egy népmesesi adat. Egy Pestm. bagi mesében u. i. ezt olvassuk: „Lólábszár csontokat tanáltam és összeszedtem, majd jó lesz a télen, korcsolyát csinálók belőle, azt maj korcsolyázok“ (Dégh Linda: Pandur Péter Hét bagi meséje 118). A Magyarság néprajza szerint is marha- és ló lábszárcsontjából készül a csontkorcsolya, néhol minden idomítás nélkül, másutt a csont kiálló büttykét lesúrolják, néhol sertésnek kocsonyafőzőskor kikerülő lábcsonthajt is felhasználják (2:254, 4:478, 259).

Tollasmező. Maúlánd Oszkár Székelyföldi gyűjtésének egyik dalában fordul elő a köv. sor: Csipkebokor *tollasmező* szélében (Parajd, MNGy 7:331). Már Csúry kimutatta, hogy ez sajtóhiba *tollós* helyett, mert a Székelyföldön a *tarló* ejtése *tolló* (Nyr 37:469). Valóban a 443. lapon *tolló*, *tollóföd*, *tollóvíz* van.

Tudományos. A boszorkánypörökben a boszorkányokat *tudományosoknak* is nevezték (Kertész: Szokásmondások 72). A MTSzben nincs a szóra adatunk, de Kálmány Lajos Szeged népének Boszorkányégetés c. meséje bizonyítja, hogy a mai népnyelv is használja ezt a szót a boszorkányokra: *Annak a lánnak az anyja Boszorká' vót: nagyon tudományos vót* (I. 130). Luby Margit is írja Fogó legelőkön c. könyvében, melynek népnyelvi anyaga elsősorban Szatmármegyéből való: „A lelke üdvössége eladásával ördögi tudományra szert tevő pásztort hívják tudósnak, *tudományosnak*, *tudálékosnak*“ (161). A MTSz a *tudós*, *tudalmas*, *tudálékos* szavakat közli 'javas, kuruzsló' jelentésben.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Áldozó csütörtök. A husvétii időszak bezáró napja, husvét után a 40. nap, Krisztus mennybemene-tele. E napon záródik be a husvétii gyónás és áldozás (CzF), latin neve: dies ascensionis. A kódexekben csak *áldozó* a neve (NySz, Telegdi MNY. 8:254). Széchenyi György leveleiben azonban már *áldozó avagy változó csütörtök* (1700, 38). Azonban magában is használja az *áldozó-t*: Nem hogy *Áldozóra*, de Pünkösdre is nehezen jöhet meg (1700, 47).

Patientia barát tánc. Széchenyi György írja 1712-ben kelt levelében (319). Margalits Kis-Viczayból közli. A NySz csak későbből: Itt csak a barát táncot kell járni, más nótát nem fűnek (Mikes). A mi a patientiát illeti, tengeren túl azt hallám, hogy csak a barátok tántza (Faludi). Közmondásokban: *Nincs rosszabb táncz, mint a barátántáncz* (Mikesből Erdélyi). Dugonicsnál: *Minden tánc között legunalmasabb a barátántánc* (Margalits).

Beszökik. Ady Endre mondja híres versében: *Párisba tegnap beszökött az Ősz*. Ez a szokatlan kifejezés, melyre szótárainkban nem találunk példát, megvan Széchenyi György egyik 1713-ban kelt levelében: Sopron még egéséges, de Újhelyben úgy hallom be szökött az *nyavalya*, Bécsben, Pozsonyban pedig nagyon uralkodik (394).

Bognár. A szó, mint ismeretes, a német *Wagner* étvétele. A NySz nem közli, s az OklSz is csak tulajdonnevekben. Az EtSz szerint első köznyelvi (és szótári) adat SI és Kr. Széchenyi György leveleiben már a 18. sz. elején olvashatjuk: Az *soproni bognárok* az tár szekerekre maguk csinálták (a kásokat) (1716, 561). Mind az *bognár*, s mind az *kovács* mesterséghez maga kéntelenített fogni (1717, 631).

Cók-mók. A MTsz szerint a m. „mindenféle csekélyértékű holmi, kül. ruhanemű”. Kresznericsnél *czókostul, mókostul*: cum omnibus appertinentiis (1831). Veszprém m. Csékuton *cokostul-mokostul* „mindenestül, szőröstül-bőröstül” (MTsz). Az ikerszóra legrégebb adatunk 1705-ből való: *Mi igenis följöttünk minden cókostul-mokostul* (Széchenyi György lev. 162).

Fülben való gyűrű. Széchenyi György leveleiben fordul elő más ékszernevekkel együtt: *Az mi pediglen vagy egy pár fülben való gyűrűt s valami nyakra való függöcskét, kézre való arany percecskét vagy gyöngyöcskét, úgy reszkető haj töcskéket illeti, ahhoz én hitemre, semmit sem értek* (1721, 944).

Fűrészmolnár. Régen nemcsak a lisztőrlo malmot nevezték malmoknak, hanem mást is, ami egyáltalán nem örölt. Így volt *fűrészmalom, kallómalom, olajmalom, papiros(csináló)-malom*, de ezek közül csak az őriomalom mesterét nevezték molnárnak. Egy 1727-i adat szerint a fűrészmalom mesterét is hívták így: ez is egy kenyeren van az apjával *Fűrészmolnár* (Hidegszamos, A gyulai vártart. urbáriumai 327, 1737:405). Ugyanitt van *ványolómalom* is, melyet egyik szótárunk sem említ: Vagyon egy *Vanyolo Málom* (331).

Gyalogháló, öregháló. Széchenyi György írja 1721-ben: Nemcsak bolfiak, de soproni városiak, rákosiek, s medgyesiek is censust, s alkalmast pedig fizetnek, mert minden *öreg hálótól* 16 frtot, *gyalog hálótól* pediglen 8 frtot és minden hosszú szál horgoktól 1—1 frtot s minden fejkurtótól 10 pénzt praestáltak s most is praestálnak, különben meg nem engedtetik az halászat senkinek is (969). A NySz és OklSz nem közli. A MTsz szerint *gyalogháló* két embernek

való húzóháló, amellyel a szélvézben kifelé halásznak' (Balaton mell, Zala m. Szapezd); *őregháló* 200—250 méterig érő kerítőháló'; a *kurtóra* nézve vö. *kurtulás* az a hejóslegény, aki a parton a vontató után járva a vontatókötelet az akadályokon átvetegeti' (Kis-Duna mell. Győr és Mosony közt); *kurtulászni* (Komárom), *kurtolászni* (Győr), a hajó vontatókötelet v. őregháló tartókötelet az akadályokon átsegíti'.

Gyöngy. Régen a *fagyöngy* neve is volt: *Gyoengy az fákon*, *Bacca*, *Viscus* (MA). *Viscum adnascitur in quercu*; *Tölgyfán terem a gyöngy* (PP). *Viscus*, *Viscum: Lép, Fa-gyöngy* (PP). Szikszai Fabriciusnál is *Viscus — Fa gyöngy* (1590). A NySz. szövegéből csak Faludiból idézi. Ennél régebb adatokat találunk Széchényi György leveleiben: Többel nem bízathatom, hanem ha van *gyöngy* az erdőn, hordozzanak lajtorjákat pásztor uramék, s vágjanak *gyöngyöket* nekik le, s azon teltelessék (1713, 459). Megírtam az pásztoroknak, hogy az ispányok megparancsolják, hogy az *gyöngyözésre* idején készítsenek lajtorjákat (1714, 481). Az adat azért is érdekes, mert megtudjuk belőle, hogyha nem volt makk, fagyöngyön tartották a disznókat. Faludi verse is megerősíti ezt: *Gyöngyöt fal a nyájam, hizik, szaporodik*.

Hóutrzseg. CzF szerint „ki úgy leitta magát, hogy mint mondani szokás, azt sem tudja, fine vagy leány; a legnagyobb mértékben részeg”. A Szamosháton *hóutrzseg*, *tökrészeg*, magával jötehetetlen'. A régi nyelvből nem idézik, de Széchényi György egyik levelében olvashatjuk: Mikor az dolog történt, az újkérik mind józanok voltak, ez pediglen *hót részeg* (1713, 338).

Hornyák. Széchényi György írja: Én is ha lehet, változlatom azon libériát, s talánc csak *hornyák* gubában öltözöm s zabke-

nyeret eszem, hogy könnyű legyen mindenkor s ha haldoklanom kölletik, könnyebben váhaszék testem löküntül el (1714, 500). Egyedül CzF közli, hogy Heggyáján a felföldi tótokat *hornyákoknak* hívják. A csehben *hornák* 'Oberländer' a *hora* 'hegy' szóból (l. Berneker *góra* a.).

Kántorszerda. Széchényi György 1712. szeptember 22-én kelt leveleiben fordul elő: *Kántor szerda* is volt ma. A szó magyarázatát CzF adja meg: Kántor a katolika egyházban jelent bőjtöt, mely évenként négyszer fordul elő, ugymint Luca, Hamvazószerda, Pünköst és sz. kereszt föltalálása, utáni szerdán, pénteken, szombaton. Innen e napok neve általán *kántornapok*, különösen *kántorszerda*, *kántorpéntek*, *kántorszombat*. A hét, melyre e napok esnek, *kántorhétnek* mondatik. Ezen nevezetét a latin *quatuor tempora* (összehúva *quat-ember*) után vette. A *kántornapok* már az Erdy-kódexben előfordulnak: Imaran leezen lanwsagwnk az *harom cantor napokon* (NySz.). Széchényi leveleiben a *kántor* magában is előfordul: Most míg Isten élteti őket kívánának kgdnek minden *kantoron* számot adni (1720, 893). Úgy látom, kiváltképen Szabó János uram elkedvetlenedett s örömei szolgál, de örömsben válnék meg *kantoronként* való számadásitúl (894). A szó jelentését megadja Szikszai Fabricius: *Angaria — Kántor, h. e. Harom holnap*.

Keresztül-kasul. Félegyházán a MTsz. szerint *kérésztü-kocsú*, Komárom m. *keresztü-kácsú*, Mátyus földén CzF szerint *keresztül-kulcsul*, Fehér m. Tabejdon Mészöly szerint *körösztü-kacsú* (MNy. 7: 471) alakja van. A *keresztül-kotsul* megvan a NySzban is egy 1567-ben megjelent könyv 1713-i kiadásából idézve. Ez a változat előfordul Széchényi György egyik 1718-ban írt levelében is: De mivel egyik negédes pásztor az má-

sikára nézve *körösztil-kocsul* gázoltatta az tilosokat, nem csuda, ha elfogyott (e makk) (662; a *negédes*, *negédes*; *ambitiosus*, *fastidiosus*, *superbus*, *arrogans*; *ehргеизг*, *hochmütig*, *hoffärtig*, *stolz* alakot a NySz Zvonaricsból idézi, ennek hangátvetéses változata *nedénges* Thaly: VÉ, *nedénges* Kis-Viczay). Az összetétel 2. részére **öb*b magyarázát is van, de egyik sem elfogadható.

Kotródik. CzF szerint szégyenvellő gyalázatos eltávolodást jelent. A régi nyelvben alapszavának is megvan ez a jelentése: *apage* — *Tarsddolgod* (!), *kotory*, *apagesis* — *Kotory*, *meny dolgodra* (Celepinus); *Apage: Vakarij tova*, *ko'orj*, *Tartsdolgod*; *Apagesis: Eredgy dolgodra* (MA). *El-kotrott*, *vakart*, el, felszedte sátor-fáját és így kimutatá majmunk menyaszonyságát (Baróti Szabó D. NySz). Megvan azonban a népnyelvben ma is: Ugyan *kotortam* hazafele. De *bezzeg reggel oz kotortam* utánna fele, *Kotortam é jele onnet* (Csúry, Szamosháti Sz.).

Kő. A NySz a *kő*-nek négy jelentését közli, de van egy ősidik is: *mennykő*, pl. az juhászom házát *megütötte* az *kő* s elégett (1700, Széchényi György lev. 62). A nép is használja a szót ebben a jelentésben: *Kő üssön meg, te!* (Abauj m. Szántó). *Hogy e kő üsse meg e fejedet!* (Nagyküküllő m. Halmagy) MTsz. *Petőfinél is ez a jelentése az Anyám tyúkjában: Ejh mi a kő! tyúk anyó, kend A szobában lakik itt bent?* A következő adatokban viszont a *kő*, véleményem szerint, jégesőt jelent (vö. *kőeső*, *kőveseső*, *grando*; *Hegel*): Minden *kő*, *eső*, *zárpor eső* és *ragyás most* esik reám (1716, 576). Az *búza*, mind az földre

borúlt, mintha *kő* verte volna és lenyomtatták volna (1719, 839).

Kötőt, hordó. Egy bor fölött mondott köszöntőben fordul elő: *Magyarórfából kötött hordócska* (Apáca, Kálmány Koszoruk 2:173). Itt a mogyoróvesző nyilván a hordó bronzsa. Az OklSz 1587-ből való adata szerint volt *Kötőth hordo*, *Kötethlen hordo*. A Winkler-kódexben is van rá adat: *Hordo*, kit nagh abronchokkal *kethoeznek egbe* (NySz). PP-nál *Hordót kötni: Dolium adstringere. Dolia quessa sarcire: A' roz hordókat megköni, tatarozni*. Népmesékben van *hordókötel* is: Minden égő anyagot összeszedett, összekötötte két nagy *hordókötéll* (Szatmár m. Szemosszeg, Puskás Béla gyűjt. I. 18, Államtud. Int. Táj- és Népkutató Osztály). Itt van az a *hordó kötel* (Szabolcs m. Rétközberencs, Kovács Zoltán mesegyűjt. I. 6, Uo.). Egy zsákba Tisza-Duna bele van szoritva, egy *hordókötéll* a görcsre van kötve (Szaboics m. Bátorliget, Ortutay: Fedics Mihály mesél 285). Ott egy zsákba Tisza-Duna egybe vót szoritva, egy vendégódal-rúddal görcsre kötve, *hordó kötéll* megtámasztva (Bátorliget, 285). Vö. német *Fassbinde*, *Binder* 'kádár, bodnár, pinter'; *ein Fass binden* 'hordót abroncsoz'.

Majszol. A Csallóközben *majzol*, Sopron m. Répce mellett *majzul* 'rágicsál (gyermek, fogatlan öreg)' (MTsz). Kresznericsnél is *majzol*; rágicskál. *Mit majzolsz?* A szót már Széchényi Gy. 1724-ben kelt levelében megtaláljuk: *Keményi éppen nem majszolhatok fogaimmal, his csak reszelőhöz nem nyúlok, az olyať is izetienül köll bevennem és elnyelnem* (1147).

Beke Ödön.

Nagyon szép illusztrációkkal elevenednek meg

A MAGYAR NÉP MESÉI

ezen a területesen. A magyar nép képzeletének gazlagaťga, elbeszélő művészeťe elevenedik meg.

CsALÓKA PÉTER

Katoná Imre gyűjtése nyomán közlőteszi Beke Ödön.
Szilvica kiadás

Ára kötve 15.— Ft.

MAGYARÁZATOK

Könnýű mint Habakuk. A százestendő Mikszáth Kálmán művei a tárgy történések részéről is nagyobb figyelmet érdemelnének. Tumulmány-sorozatunkból, amely Mikszáth eddig mellőzött, egy-egy motívumát monográfiákban dolgozza fel,¹ ezúttal egy — talán nyelvészeket is érdeklő — részletet adunk közre.

Mikszáth — szokása szerint — több ízben is idéz egy latinnyelvű distichont: gastronomiai szabályt a sajtóról. Egyik helyen ezt írja:

A sajtúnak szigorú vizsgát kellett kiállania, (amint azt már egyszer közöltem):

Non Argus cygnus, non Magdalena, Mathusal,

Non Habakuk, Lazarus, caseus ille bonus.

Ne legyen lyikacsos, százszemű, mint Aereus, ne könnyezzen, mint Magdalena, ne legyen öreg, mint Mathusalem, ne legyen könnyű, mint Habakuk és ne legyen Lázár módjára beteg.

(A magyar konyha. Pesti Hirlap. 1889. 357. szám. — Az igazi humoristák. Franklin-Társ. 143.)

Mikszáth magyarázó körülírásából kitűnik, hogy miért nevekké tömörült fogalmak mindegyikének hátterét. Mi lehet a háttér a „könnýű, mint Habakuk“ kifejezésnek? Kétségtelen, hogy a szentírási pszeudepigrafák egy helye. A Dániel-to.dalékok harmadika (Bél és a sárkány) elmondja, hogy Nebuchádneccár Dánielt oroszlánverembe vetteti hét oroszlán tanyázik benne, napi eledelük két ember. Hat napig marad ott. A szöveg így folytatódik (a LXX. verziója szerint):²

¹ I. fejezete (A katekizmusi ének) megjelenik az Irodalomtörténetben (36:1947.), II. fejezete (Az istenáldotta búzacsempezés) az Ethnographiában (58:1947.).

² Hászefárim Háchicónim. Ed. A. Kahana. I. 574—575.

És történt a hatodik napon, Habakuk kezébe vett egy tállal főzelékbe kevert kenyércipókat és egy palack fűszeres bort és kiment a mezőre az aratókhoz. S szólt az Örökkévaló angyala Habakukhoz és mondta neki: „Így beszél az Örökkévaló Isten; a kezében levő ételt vidd Dánielhez, aki egy oroszlánverembe van Babilóniában.“ S felelt Habakuk: „Örökkévaló Isten, nem láttam Babilóniát és a veremről sem tudom, hogy hol van.“ Erre megragadta az Örökkévaló angyala Habakukot hájánál fogva, vitte és letette a verem fölé Babilóniában. Megszólitotta Habakuk Dánielt: „Kelj fel s edd meg az ételt, amit küldött neked az Örökkévaló Isten.“ S felelt Dániel: „Megemlékezve megemlékezett rólam az Örökkévaló Isten, aki nem hagyja el tisztelőit.“ Evett Dániel és az Örökkévaló angyala visszavitte Habakukot még ugyanazon nap arra a helyre, ahonnan elvitte (31—37. vers.).

Ha az angyal hájánál fogva vihette Habakukot, nyilvánvalóan könnyűnek kellett lennie. Innen a szóás.

Ennek az apokrif legendának utóéletét és népszerűségét a keresztény ikonográfia biztosította. (A zsidó művészet ritkán ábrázolt apokrif témákat, a kevés kivételnél keresztény behatásra kell gondolnunk.)⁴ Már az ókeresztény mű-

³ A Damirínél megőrzött arab legenda-változatban az angyal Jeremiást viszi Dániel oroszlánverméhez. René Basset: *Mille et un contes, récits et légendes arabes*. Paris, 1926. 3:125.; B. Heller, REJ. 1928. 85:134.; J. Somogyi, *Dissertationes in honorem Eduardi Mahler*. Bp., 1937. 292.

⁴ Jacob Leveen: *The Hebrew Bible in Art*. London, 1944. 76.

vészében — nemcsak sarkophagokon⁵ — gyakori tárgy és kétféle típusban kerül elő: 1. Istennek égből lenyúló keze tartja Habekukot hajánál fogva; 2. Angyal tartja a profétát hajánál fogva (ez utóbbi a gyakoribb).⁶ A téma művészeti szerepének folytonosságára a későbbi középkorból is hozhatók példák: A katalán Biblia-illusztrációban (Roda-Biblia 3:66b., a párisi Bibl. Net.-ban Cod. Lat. 6. a jelzete) 1000 körül jelentkezik, a spanyol illusztrált kéziratokban (a Beatus-Apokalipszis-kommentárookban, a leoni San Isidoro-Archivum Bibliájában stb.) ezidőtől kezdve szinte közhely;⁷ a Biblia Pauperum (legrégebb kézírata az 1300 körüli évekből való) némely változatában is megvan⁸ és a keresztény szimbolika 14—15. századi jellegzetes termékeiben (Concordantia Veteris et Novi Testamenti; Speculum Humanae Salvationis) sűrűn szerepel.⁹

Bizonyosra vehető, hogy a latin distichon szerzőjére a legendára utal, hasonlóképpen kétségtelen, hogy Mikszáth is ismerte, ha nem szövegből, akkor ikonográfiai megjelenéséből. *Scheiber Sándor.*

⁵ Így Karl Künstle: *Ikonographie der christlichen Kunst*. I. Freiburg im Breisgau, 1928. 308.

⁶ G. Stuhlfauth: *Der algerische Danielkamm und der Berliner Danielstoff*. Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher. 1921, 2:413—427.

⁷ Wilhelm Neuss: *Die katalanische Bibelillustration um die Wende des ersten Jahrtausends und die altspanische Buchmalerei*. Bonn und Leipzig, 1922, 67—68. 92—93. (51—54. és 102. ábrák.)

⁸ Henrik Cornell: *Biblia Pauperum*. Stockholm, 1925, 288—289.

⁹ Wilhelm Molsdorf: *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. Leipzig, 1926, Nr. 187, 499, 543 961.

Az őrségi babkávét. Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása című érdemes munkájában (I. róla Beke ismertetését Nyr. 70:79—82) a kávéfogyasztásról szólva ezt olvassuk: *Babkávét (szemeskávét) itt-ott lehet látni a kertekben: megpirítják és kifőzik. Beke tekintete megakad ezen a közlésen és fölveti a kérdést: vajjon miféle kávé ez az Őrségben termő babkávét, mert hogy nem valódi kávé, az nyilvánvaló.*

Sohasem jártam az Őrségben és így nem lehet semmiféle személyes tapasztalatom az ott termő babkávéről, de látatlanba is merem állítani, hogy nem lehet más, mint az a kávépótló növény, melyet hazánkban másfelé is szoktak termélni a gazdaszonyok. Alig van magyar vidék, ahol egy-egy veteményes kertben ne találunk belőle néhány szálát. Én már gyermekkorom óta ismerem. Az ú. n. kisvilágháború alatt és után, mikor nagyon felszökött a valódi kávé ára, meglehetősen elterjedt a termelése, de nem annyira, hogy piacra is került volna belőle. Ugyanezt tapasztaltam a nagy világháború idején, és az érdeklődésemre legújabbban kapott választásból ezt látom most is.

Ez a növény a *csillagfürt* (Lupinus L.), más néven *farkasbab*, *füge* v. *figebab*, melynek néhány fajtáját (L. albus, luteus, angustifolius) a növénytanj és mezőgazdasági szakmunkák megkülönbéztetik részint takarmányul, részint zöldtrágyául. Keserű és mergező hatású termését csak kellő előkészítés után etethető. Pörkölés következtében méregtartalma elillan, így aztán lehet használni a valódi kávé pótlására és *kávépótlékborsó*, *vadkávét*, *magyarkávét*, *gyöngyösi kávé* néven használják is, különösen inséges időkben, mikor a Coffea Arabica termésének árát nincs miből megfizetni. Olyan kávépótlék tehát, mint a megpörkölt füge (fügekávét), bükkmakk

(m. kávé), árpa (á. kávé), búza, rozs, kukoricaszemek vagy a katanakóró (*Cichoria intybus* L.) megpörkölt és finomra őrölt gyökere.

Az értékes külföldi fűszerek drágasága vagy nehéz hozzáférhetősége miatt használja népünk a sáfrányos szeklice (*Carthamus tinctorius* L.), mégkép vadsáfrány, tót, bogács, fattyú, pórsáfrány fészkes virágzatát jóféle sáfrány helyett, vagy a mezei kandilla (*Nigella arvensis* L.) borsalakú termését fűszerbors helyett, azért nevezi Veszelszki Antal A' növény-planták országából való erdei. és mezői gyűjteménye (1798 325) és Diószegi Sámuel Orvosi fűvészkönyve (1813) parasztborsnak, írván róla az utóbbi: a megve, mikor megérik és jól kiszárad, jó illatú fűszerszámos ízű, és a' szegény emberek bors gyanánt helyesnek élnek vele (257—8). Ilyen célt szolgált Diószegi (i. m. 279) szerint a borsika torna is, mely „terem útonn útfélelenn tavaszszal, gyenge levelet s látá gyanánt lehet enni, magvaival pedig bors gyanánt élni“. Veszelszki (i. m. 68) is azt állítja róla, hogy száraz megvával bors helyett élnek. A borsfű-ről (csombor, Saturia) már Lippai János írja Posoni kert II. Veteményes kert 1664, 59, hogy: Jó kedves illattya van, chipős íze, mint a' borsnak... Igen alkalmas az étkekben, mind húsban, halban, böchüben; ha megszáraztyák, kolbászban, majusban [igy!], véresben.

Ilyen borspótló fűszer volt kezdetben a paprika (*Capsicum annum* L.) is, Csapó József: Új fűves és virágos magyar kert 1775, 284 olvassuk: Török bors, paprika, kertj bors. Deák: *Capicum Piper Hispanicum*... Német: Spanischer Pfeffer. Ezt kertekben termesztik, és a' pörös hoszú gyümölcsét a' paraszt emberek porrá törlik, és edeleiket avval borsozzák. A paprika hazai történetéről más-

kor talán bővebben szólhatok. Most csak annyit, hogy a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben észlelhető nagyobb arányú használát két körülmény okozta: az egyik a kormányzati abszolútizmus visszahátaként jelentkező nemzeti újjáéledésnek a népség felé irányuló érdeklődése, a másik pedig Napoleon szárazföldi zárta (1806—14)¹ mely egy időre nálunk is nagyon felugratta a bors árát. Ekkor jut el a paprika fűszertől számtalan úri konvhaba² és aránylag rövid idő múltán annyira kedvelté vált bizonyára a borsénál kellemesebb íze, illata és szén színe miatt is), hogy nemzeti fűszerünk lett, az erős paprikázás pedig valódiágos kritériuma lett sokak szemében az emberek igazi magyar voltának. Erre Széchenyi István a leghitelesebb tanunk, midőn ezt írja a. Hitel (1830) előszavában: „sokan azt tartják igazán Mester szakácsnak, ki mindent rendkívül paprikáz, s' csak azt ugyan csak Magyar embernek, ki azt szereti is“. A paprikatermelő vidékek magyarságának ma is ez a nézete.

Csefkó Gyula.

Kávetermelés hazánkban. Kardos László Az Őrég néni táplálkozása c. kitűnő könyvében azt

¹ Tudvalevőleg ez lendítette fel a répacukor gyártását is.

² Ecetbe el'ëve már előbb is odakerült. Veszelszki írja i. m. 126—7, hogy a' hüvelykeit zölden apró ugorkák között etzettel betínálva főtt, sült és mellé még az Urak' asztalára is fel-adják, mások ismét tészla vagy is veres répa közzé teszik, a' föld népe pedig bors helyett él vele; de a végre gyümölcset meg-szárítják, küllökben megtörlik apróra, itt-zénként jó áron el-adták. Tudok olly időt, hogy ittjézt tizenöt krajtzárakon és egy Márjászon is el-adták... A' Magyarok, a' Rátzok gulyás-húsban igen szeretik.

írja, hogy *babkávét* (szemeskávét) itt-ott lehet látni a kertekben: megpirítják és kifőzik (183). A könyvről írt ismertetésben kétségemert fejeztem ki, hogy ez valódi babkávé lehet, s kérdést intéztem a szerzőhöz, hogy mi tele növényt hívnak az Őrségben kávének (Nyr 70:80). Sajnos, eddig nem kaptam választ érdeklődésemre. Már 1721-ben is szó van kávéültetésről a Sopron m. Fertőszéplakon élő Széchényi György gróf egyik levelében: *Kávémagot*, az mineműt az nres nemzet... vémaster p. Spáczay (ki is aláza- tos szolgálatját ajánlja kgdnek s úri hozzájártozandónak) ültetett *fiten kertemben*, és az minemű magot hozott az kóroján, abbúl bővön küldöttünk az kertész által. Adja Isten, abban az ujonand erigált gyöpbúl fölá-ott földes kertben válozzék igaz kávévá, hogy minekünk is jüvendőre jobb kedvünk legyen az *kávémag* vetésre (986). B. Ö.

Agról szakadt. CzF szerint *ágról szakadt ember* jött-ment szegény rongyos, Erdélyi szerint *ügyefogyott* (Margalits). A kifejezésre legrégebb adatunk Kassai Szókönyvében van: *Ágról szakadt ember* (Hegyaljai szólás). Az az Tzudar, élhetetlen, pimasz ember (1:127). Kertész, Szokásmondások 245, szerint a. m. *akasztófáról szakadt*. Vö. *Mintha csak most esett volna az akasztófáról* (Dugonics). **De vonatkozhatik ez öngyilkosra is.** Azonban van a szó-ásnak más jelentése is. Egy balatonvidéki mesében (Zala m.) ezt olvaszuk: *Ők biz a világ csúj-jára nem mennek pap elé, míg nem tudják, hogy ez a hat szál vőlegény miféle ágról szakadt, ki ura ma* (MNGy 8:442). Tehat milyen nemzetségből származott. Vö. *Fától szakadt ember*: ex quercubus ac saxis prognatus (Decsi NySz, Tolnai MNY 8:68).

Cigánybolha. CzF szerint így neyezi a köznép tréfásan a ko-

vácműhelyekben pörölyözött tüze- vas repkedő szikrait, mint-hogy fülhelyeken többnyire cigányok voltak a kovácsok. A Tisz Szekelytőléről, a MTsz Somogy m. Szokadencsről (*cigánybóha*) közii csak „izzo vas sziporkája” jelentéssel. Izzó azonban már PP-nál (1708): *Tzigány balha*: Structura ferri candentis. A latin-magyar részben azonban: Structurae: iuz- zos vas szikraja, midon a' pörölyvel ütünk, *Kovats balha*. A közmondásban is váltakozk a *cigány* és a *kovács*: *Cigánytól nem vesznek szenet*: áruját a rendesnél joval drágábban szeretné eladni (Makó Nyr. 44:313). *Cigánytól nem vészék szenet* (Borsod m. Szt. István 41:293). *Cigánytu nem jó szenet vásárolni* (Hajdusovát 36:285). Tiltó alakban: *Sose vigy cigányú szenet*: (Zalah Vid. 20:333). *Cigántól né végy szenet!* (hol? 4:144). Bővebb alakban: *Cigányú szenet*, *máskátú „a, át bujás venni* (Kiskunfélegyháza 5:373, Dongó O. 31). *Cigánytól szenet*, *örménytól selymet nehéz venni* (Margalits). — A másik változat régebb: *Kováctól a szenet nem veszi az okos* (Dugonics). *Kovácsú veszi a szenet* (Veszprém Nyr 13:42). *Kováctól vesz szenet*: másod kézből vesz vmit, aki t. i. drágábban adja (Erdélyi). *Megvan már MA-nél: Kováctól venni szenet*. Még előbb Decsinél (1598): *Eb laiva, hog' kovacsai kevény szenet venni* (NySz).

Deres. Sok szó esett nyelvészeti irodalmunkban a „kínzópad” jelentésű *deres*-ről, próbálták idegenből is magyarázni, de ma már egyértelmű vélemény, hogy a „ló” jelentésű *deres*l azonos. Ebben a jelentésben Wagner Phraseológiájában jelenik meg először: *Redhuzatta bezzeg a deresre* (1750, Nyr 22:506). Nem idézték azonban eddig a szó-ásnak Dugonicsnál előfordulón alakját: *Lefektették a deres lóra*. Ez az adat végérvényesen eldönti a szó eredetét.

Fúrulyuk. A Toldi IX. énekében, mikor a bika a vágóhídról kiszabadult... egy sincsen, aki elébe fordulna, Hanem még a *fúrulyukba* is bebúna. A Nagydai cigányokban is: De a hős cigányság, lótfut eszevezve, A *fúrulyukba* is búna, ha lehetne (IV. é.). A sárréti Szücs Sándor Pusztai Krónikájában: Ringy-rongy kapcabíyar, aki a pandur elői a *fúrulyukba* is bebujt, velük lóhátról packázott (41). A szólás a népnyelvből való, Csúry iskóli a Szamoshátról: *Úty félt, hogy a furu,ugba ize belebujt volna. Szalmáron: Úgy megijett, hogy a furojukba is bebujt volna* (Nyr 20:44). A szólásról csak annyit kell megjegyezni, hogy a *fúró*, *furu* itt kétféleképp magyarázható. Úgy is, hogy a *fúró* nevű szerszám fúrta lyukról van szó, de fejfoghatjuk úgyis, hogy a *fúr* ige -ó ő képzős igenevének szenvedő jelentéssel állunk szemben, tehát *fúru*, *fúró lyuk* a. m. fúrt lyuk. Vö. *Bele degedt a szeg a fúrujukba:* (az esőtől megázva) bele-szorult, úgy hogy nem lehet kihúzni (Székelyföld MTsz, *deged* a.). Akkorra a királyfi *fúrt egy lyukat* a pelláson, hogy lássa, mit csinál a kis tőköske... Akkor osztán a királyfi felment a palásra... és a *fúró lyukon* nézte, mi van (Zemplén m. Laca, Földy Istvánné gyűjt. 56:4). Már a NySz is idézi Miskolcziából: A messiást csak igen homályosan szemléltették, mint valami *fúró lyukon* által.

Kék. A régi nyelvben nemcsak színnév volt, hanem ütés nyoma' is. Így MA szótárában: *Kék, vereség helye: Vibex, Livor. Kéket ütöc valakin:* Sugillo, Suggillo. A NySz szövegben is közli Molnárból, Pázmányból, még Faludiból is. A népnyelvből eddig még nem közölték ezt a jelentést, de megvan Makón. Sok *kékedet* viseltem; az egyik alig mult el, a másik már ott vót (Nyr 26:326). Ha-

sonló jelentésfejlődés van a szláv nyelvekben, így pl. orosz *синий* 'kék folt (a testen)' (*синий* 'kék, sötétkék'); lengyel *siniec* 'kék folt' (*siny* 'kék'). — Vö. még: Nem azért mentem fiához, hogy a *kéktyt-zöggyt* horgyam az uramnak: üssön-verjen (Sopron m. Dör Nyr 33:119).

Kimpics. Kiss Géza szerint az Ormányságban az őszapó neve, mely ezt mondja: Kikelet, *kimpics*, Ha nem fontá, nincs is (296). Berze Nagy J. szerint Baranya m. Katádfán a cinke neve (3:19). Tavasz előtt megszólal, s azt mondja: *Kimpics, kikelet! Fontál-e má őleget?* (2:617). Csaba szerint Zala-szibalázson a *kümpics* 'széncinke' (Parus major Nyr 71:32). Nyilvánvaló, hogy a név hangutánzó eredetű. Maros-Torda m.-ben a cinke tavasszal a rest fonó-szövő aszszonynak mondja: *Künn pics! künn pics! künn pics!* (Nyr 26:476). Szamosháton Egriben a fonó-szövő nők ezzel a szózással biztatják egymást munkára: *Fonjunk, mert szől tavasszal a kismadár, oszt majd nekünk szól, tehát szőjünk-fonjunk, mert ruhátlanok, rongyosak leszünk. Azt kiáltozza az olyan nőknek, akik télen át lustálkodtak, nem szőttek-fontak, s rongyos ruhájukból kilátssz k a szégyellni valójuk: *kimpics! kimpics!* (Csúry 14, 126).*

Obégat. Ismeretes, hogy alapszava a német *oh weh, au weh* indulatszó, melyhez a *-gat get* gyakorító képző járult. Bethlem Miklós önéletírásában még *óvégatás* van (NySz), s Borsod megyében az *ájvékol* 'jajgat, siránkozok (gyermek)' szóban, melynek első tagja a német *ei* indulatszó, szintén *v-s* alak van (MNY 1:139). **Göcsejben** más képzővel is: *óbtó:z* 'óbégaive ordító' (MTsz), de azt hiszem, inkább az *obégat* és *ordító* keveredése. Mármost magát az indulatszót eddig még nem mutatták ki nyelvünkben, pedig megvan ebben a szólásban: *Úgy*

megültek, hogy Obémáriját kijácc belé! (Zilah vid. Nyr 28:381). Az Obémárja természetesen a. m. oh weh Mária.

Paplanos a vetés, ha itt-ott a földből kivesszett a mag (Szeged Nyr 1:324). A MTsz nem közli, de pl. Veszelszki szerint Paplan-fű az aranka (*Cuscuta europaea*) egyik neve. Tehát a szólás tkp. azt jelenti: arankás a vetés. Kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek érdeklődni, hol nevezik az aran-kát vagy paplan-nak.

Papzsák. Szamosháton 'óriási nagy zsák, búzatarató zsák' (Csűry). A MTsz csak tréfás használ-tát közli, így Fejér m.-ben nagyobb fajta zsák', Somogy m. Adándon 'kicsiny és széles zsák, amelyen nem látszik meg, milyen sok fér bele'. Kétségtelen, hogy a kolduló barátok zsákja volt eredetileg, mint a köv. szólások bizonyítják: *Barátság* (Dugonics). *Telhetetlen, mint a barátság* (uo.). *Barátságk, kántorok nehezen telik* (uo.). *Barátságk, kocistorok nehezen telik* (Faludi). Szamosháton: *Bű, mint a pap zsákja: nehéz meg-tölteni* (Csűry). PPBl: *Avaritia non habet fundum: Pap zsákja soha meg-nem telik. Kis-Viczay-nál: Soha nem telik meg a pap sákja* (NySz). *Telhetetlen zsák* (uo.). *Változata: Telhetetlen, mint a kódu-s-tarisznya* (Baja Nyr 33:243).

Vizgése. A MTsz Király Pál följegyzése alapján közli vizsgáló alakban Szolnokról, Félegyházáról Mezőúrról, vizsgáló alakban pedig Borsod, Abeúj és Zemplén megyékből gége v. lélekzöcső' jelentéssel. Minthogy Király Pál adatai megerősítére szorulnak, kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek értesíteni, hol van ez a szóhasználatban. Egyelőre közölhetem Zilah vidékéről: *A vizsgálójire ment az ítélet, mondják, amikor vki az ételtől fuldoklik, tikog* (Nyr 28:377).

Átlépett a kerékvágáson: az asszony megcsalta az urát (Nyr 28:141). A följegyzés helye nincs közölve, azért kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek érdeklődni, hol mondják. A szólás kétéggívűl ebből a közmondésből keletkezett: *Akkor higgy az asszonynak, ha már nem bírja átlépni a kerékvágást* (Kiskunfélegyháza Nyr 15:569). Változata megvan már Dugonicsnál: *Mindaddig nem hisznek az asszonynak, míg a kerékvágást áttalépheti* (Margalits).

Ballábal kelt fel, mondják a rosszkedvű, haragos emberre. Csűry is föliereyette Szamosháton: *Ballábal kőüt fel. Bővebb alakban: Ballábal kelt fel az ágyból* (Szatmár m. Patóháza. Nyr 13:282). Fordítottjára is van adat: *Jobb lábbal kelt ki az ágyból: jókedvű* (Nyr 28:141). A közlő, sajnos, nem jegyezte föl, hol hallotta. Kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek megállapítani, hol mon-dják.

Csösz-ökör. Kresznerics közli a köv. szóást: *Meg nyomta a' csösz-ökör a' lábát*. Sopron m. Dörön is följegyezték: *Főnyomgya a csösz ökör a lábodat: megárt majd a nehéz munka* (Nyr 30:150). A szólás változatát megtaláljuk Széchényi György egyik, 1713-ban kelt levelében is, de eltorzítva csörsz ökör alakban, valószínűleg a kiadó hibájából: *Mert hitemre, pénzzel jó az város, amott pedig lén egy hónapig sem költ egy fillért. Lássá, de az csörsz ökör bizony lábára hág* (332). A kiadó megjegyzi, hogy talán a. m. csöre, szegény, nyomorult'. Ez a ritka szó csak Heitainál fordul elő, s jelentését a NySz. megkérdező'zeli. Kresznerics vasmtgyei, Széchényi György sopronmegyei származású volt, tehát csak a nyugatmagyarországi megyékből ismerjük ezt a szólást. Kérjük olvasóinkat, első-sorban a dunántúliakat, szíveskedjenek érdeklődni, hol és milyen alakban használatos még ma is ez

a szólás, mi a pontos jelentése, hogy ejtik s használják-e magában a csösz-ökör kifejezést s mi ennek az értelme. — Azóta találtam még egy sopronmegyei adatot a szólásra: *Megnyomta má a csüösz-ökör a lábát*: saját kárán tanult (Bősárkány Nyr 17:184). Megvan továbbá Kovács Pál közmondásgyűjteményében (1794): *Megnyomta a lábát a csösz-ökör*: nyomorúság érte (Margáts).

Megelégszik. Csúry Szamosháti Szótárában a *jóllakik* a. ezt írja: Több ízben hallottam, e kérdésre: *Jóullaktál?* ezt a feleletet: *Nem jóullaktam, hanem csak megelégettem.* Bár ott a *megelégszik* általános jelentése ugyanaz, mint a köznyelvben, ez a szólás mégis a *megelégszik* régi „jóllakik” jelentését őrizte meg. Néhány példa a NySz-ból: Myndnyayan eleghet eenek, es megh eleghoedenek (JordK). *Kemeyrel meg elegetec* (Heltai). A népnyelvben is megvan néhol, így a MTsz Tolna m. Bátorról közli: *megeleégszik „jóllakik”, megelegetett „jóllakott”.* Szilagy m. Bogdandon is: *Még megelegetett az enivalójával* (Katoná I. mesegyűjt. Kürti L. Mihály 4:31). A medvének vet három porcijó pájnkát, a vaddisznónak meg négyet, a medvének három kiló húst, a vaddisznónak négyet. Na, *megelegettek* ezek is, de azok is megittasottak (3:30). Evett, ivott a fiú. Azután *megelegetett* az étellel (Zemplén m. Laca, Földy Istvánné mesegyűjt. 41:1).

Meg vagyok veled elégedve. Makón a. m. „meguntalak” (Nyr 26:326). Véleményem szerint ebben a szólásban a *megelégszik* ige régi „jóllakik” jelentése maradt meg. Bizonyítja ezt a *jóllaktam veled* szóás, mely szintén azt jelenti: teljesen meguntam (Erdélyi).

Harang. Az OkISz Pótléka 1658-ból közli ezt az adatot: Két szöke jó ökör *harangostól*, tézslástól, jármostól, kötelestől, sikotiosztól. Az adat Radvánszky Családé. Eté-

ből való, s innen a NySz is idézi: Két jó ökröt szökt, *haranggal*. Mindkét szótár a harangnak csak „campana, nola; Glocke, Schelle” jelentését ismeri. De hogy jön a harang ez ökörhöz? Nem is harangról van itt szó, hanem kolompról, mert Szatmár megyében a *harang* a. m. kolomp az állatok nyakában (Szamosháti Csúry, vö. még Luby Margit: Fogyó legelő-kön 101). A MTsz ezt a jelentést nem közli, de a származék *harangos* Kiskúnhádon is a. m. kolompos: *é szíjjhátú fakó kanca vót a harangos*.

Kirántják alóla a gyékényt. Széchenyi György írja: Készebb vagyok nem tudom mit m'velni (azt nem tudván, *mikor rántják el a gyékint alólám*), hogy sem mint holtom után is gyermekimnek büt s galibát hagyjak (1713, 343). Egyszer, m'kor meg sem álmodom, *elrántják a gyékint alólám*; legyen úgy, mint Isten akarja (1722, 1017). A NySz mér Decsiből idézi (1598): *Azt sem tudja, mely nap elrántiák az gyéként alóla*. Megvan Czeglédinél (1669), Mihálykónál (1603), Lisztinél (1653) és Faludinál is. Molnárnál (1760): *El húzták alóla a gyékényt* (NySz). Mai alakjában Dugonicsnál: *Kirántották alóla a gyékényt*. Erdéyinél: *Ki tudja, mikor rántják ki a gyékényt alólunk*. A népnyelvben is: *No ez aló hama kirántották a gyékényt*: hamar elhalt (Jászberény Nyr 19:183, Kiskúnhalas 14:472, Nagybánya 10:568). Tolnai a régi vásári igazságszolgáltatás maradványát látja a szóásban, hogy t. i. a csaló kereskedő gyékényét megfogták s leborították róla árúját a nem mindig száraz földre, úgy hogy bemoskolódott, elromlott, tönkrement (Nyr 31:504, Kertész: Szokásmondások 175). Adattal azonban nem tudja föltevését bizonyítani. Nekem azonban vannak adataim, hogy a földönáru ökhöz semmi köze a szólásnak, hanem

az az egyszerű magyarázata, hogy gyékényre terítették ki a halottat. Egy dunántúli közlés szerint, mikor a holt embert kiterítik, azt szokták mondani: *Gyékint raknak alája* (Nyr 5:263). Van régi adatom is, éppen Széchenyi György leveleiből: Az is tegnap előtt reggel kinézett az ablakon, estvégre az *gyékinyre nyújtóztatták* (1713, 404). Békésdobozon azt is mondják: *Majd kirántom én a gyékint alóla, csak beszéljek vele*. Ugyenott állítólag gyermekágyasra is mondják: *Kirántották a cükkint alóla*. Kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek érdeklődni, az utóbbi két jelentésben hol használják a szót, különösen mikor mondják gyermekágyasra, továbbá hol terítik ki a halottat ma is gyékényre. — A szózás változatai: Mikor már érezte, hogy elvágják *alatta a gyéként* (MNGy 2. köt 12. mese, id. Nyr 1:458). *Az öreg alól aztán kirántották a pokrócot, meghalt* (uo.).

Barátgaras. Baján azt mondják: *Még csak barátgarast se kaptam: azt se mondta, köszönöm; barátgaras a m. barátfizetség: köszönöm* (Nyr 33:243). A szót a MTsz nem közli. CzF szerint *barátgaras* tréfás népnyelven a. m. Isten fizesse meg (Deo gratias), melyel a szegény kéregető barátok a keppott alamizsnát megköszönik. *Barátgarassa* fizetni. Kresznericsnél *Barát-garas*: Deo gratias. Dugonicsnál is megvan: *Barátgaras*: szóval való megköszönés: gratias!

Étet. Ismeretes, hogy az *étet* műveltető ige azonos az *etet*-tel, tehát a „megmérgező” jelentésű *még-étet* is eredetileg egyszerűen annyit jelentett: megetet. Már a MTsz is idéz Kecskeméről e jelentésben *mögötet* hangelakot, amely nyilván csak a *mögötet* őző változata, de a Rábaközből egy 1884-ből való adatban ki is tudjuk mutatni: *mögöteiték* „megmérgezték” (Nyr 45:46).

Guzsuhét. Sopron m. Csorna vidékén, fekete vasárnap előtti hét, mikor nem jó fát ültetni, mert görbén nő’ (Nyr 42:335). A MTsz is följegyezte Győr vidékéről ugyanilyen alakban „az Ocullivásárnap után köv. böjti hét” jelentéssel s Vas m. Hegyháton is így ejtik (Nyr 26:239). Kresznerics kéziratában *guzsár-hét* (id. Velledi’s MNy 8:252). Göcsejben *guzsalhéten* nem ültetnek majorságot, mert a kikelt kis állatok hibésak lesznek (Zala m. Nátrádfa. Gönczi 242). Keszthely vidékén *guzsalvasárnap* a Laetere-vasárnap’ (MTsz). *Guzsaly vasarnap* megvan már Telegdinél 1577-ben (MNy I. h.) és *neg’ed gusal uetoe vasarnap* a Döbrentey-kódexben (NySz). Ballagi szerint a jó házasszony ilyenkor már készen van a fonással, s a guzsalyt félretesz. Nem valószínű az a magyarázat, mely szerint a guzsafonásról vagy a guzsaly való veréttől kapta nevét (MNy I. h.). A név, úgy látszik, csak a Dunántúl használatos. Mindenestre kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek érdeklődni és bennünket értesíteni, hol használják a *guzsalyhét* és *guzsalyvasárnap* kifejezéseket, s hogyan ejtik őket. Vas m. Magyarlakon Csaba József értesítése szerint: *guzsuhét*.

Kápránfavirág. Csúry jegyezte fel a Szamosháton azzal a megjegyzéssel: „valami virág (közelebbi meghatározása nem sikerült)”, s hozzáfűzi a köv. néphitét: Aki Szent György-nap éjszakáján (április 23—24-ike közötti éjjelen) meglesi a *kápránfa* virágzását és virágát éjjeli tizenkét órakereszkasztja, az mindenféle állatnak, fűnek-fának érti a beszédét. Ebből nyilvánvaló, hogy a *káprán* nem más, mint a *páfrány* eltorzított alakja, melynek tudvalevőleg nincs is virága, mert spóráról szaporodik.

Keve áll. A MTsz csak Somogy m.-ből idézi a Balaton mellől „négykézlábra áll” jelentésben, de

azt hiszem, sokkal nagyobb területen használatos, én pl. Komáromból ismerem. Nézetem szerint alapszava a MTszban levő l. *kec* 'disznófiadzató rekesz' (Hajdú, Szabolcs, Szatmár m., Tiszadob, Bodrogköz). Az utóbbi adat még a régi Tszból való, innen idézi Czif. Csúry Szemesbáti Szótárában *kec* l. 'szük félzer, egy-két disznónak való ólacska, ketrec'; 2. 'szénatartó' (Mezőegrese). *Kecre ne!*: sértést ólába terelő szólás. *Disznókec*, 'disznóólacska, sértés-ketrec', *kutyakec*, 'kutyából, kutyavetrec'. Az ilyen ketrec nyilván alacsony, ajtaja v. nyílása szintén, tehát, ha az ember be akart menni, csak négykézláb tudott, mint a disznó vagy a kutya, s így ha be akart bújni, először *kecre* kellett állnia.

Kumszöm, Baranya m. Keszthely, 'becsukott szem', pl. Tudom a járást, *kumszömmel* is odatalálok (Nyr 33:421). Az kétségtelen, hogy a huny ige *kum* változata az összetétel első tagja, de a magyarban nem szokott ige és főnév összetételt alkotni. Véleményem szerint a szó eredetileg így hangzott: *kumt. vagyis behunyv. szömmel*, s a mult idejű igenévképző két mássalhangzó közt kiesett. Hasonló eset: *írkielis*, 'házsártos (öregasszony)' Bihar m. Derecske (MNy 2:236). *írkielis*, 'beteg nyugó' (gyermek) (Debrecen Nyr 8:523), *írkielis* uo. (MNy 12:92), eredetileg: *ért, érett kelés: irt-kilis*, 'ingerlékeny, kényes: akihez nem lehet hozzányulni' (Szalonta NyF 69:25). Ojan, mint az *irt kilis* 'mérész, indulat' (Szolnok m. Kenderes Nyr 15:182). Ojan, mint az *ért kelés* (Békés m. Mezőberény 1870 k. MNy 12:92). A Nyr 8:523 alatti közlés, a MTsz és az EtSz szerint az összetétel első tagja az *ér* főnév, de ennek nincs izzó alakja (vö. *ér: eret*).

Macáz, Moson m. Püskin jegyezték föl: *Ne macázzon velem! ne incselkedjék, ne cicázzék!*. Tehát *macáz* a. m. *cicáz*. Ebből nyil-

vánvaló, hogy alapszava a *macá* szó, melynek jelentése 'cica, macska', de csak összetételekben, s kicsinyítő képző alakban használatos (Beke Nyr 62:109, Balassa-Emékkönyv 16).

Türkül. Sopron m. Dőrön jegyezték fel ezt a szófajt: Hamar nekem *türküli* a vellát: nekem szegzi (Nyr 33:119). A szó nyilván azonos a *tü'köl* igével, melynek *türkül* változatát a MTsz a Székelységből, s egy adatban a Nagy-kúnágból közli, 'öklel, öklelődzik' (a szarvával a szarvasmarha) dől a boriú, mikor szopik'; *fel'türkül, fel'öklel'* (Borsod m. Szejósztpéter, Abaúj m. Beret). A NySz is közli a *türkül, türköldök, türköldök* igét, 'cornibus peto; mit den Hörnern stossen' jelentéssel. A Szamosháton *türközük, tü'lekedik*, szarvát vadral szegzi (a bika)' (Csúry). A *tü'ök*-nek is van *türök* (Győr m. Szigetköz, Dunaszepál, Fejér m.), *türük* (Bács m. Ada) változata. *Türök* 'öklelődni szerető (szarvasmarha)' (Csik m. MTsz).

Nádméz. A cukor régi magyar neve, a Székelyföldön ma is használja a nép, másuttan nem közli a MTsz. Bakonyalján azonban feljegyezték egy mondókában: Mit nissz? Nem vagyok lén *nádméz*, ha av vuónik, sè annik (mondják a bémészködónak) NyF 34:125.

Világos. Egy pécsi mesében olvassuk: A [vak] lány az uton mámbelátta a templom tornyát. Mire odaérték, *világos* vót a széme (Berze Nagy J. Baranyai m. néphagy. 2:534). Tehát a vak lány visszanyerte szemét *világát*. A *világos*-nak ez a 'látóképes' jelentése nincs meg se a NySz-ban, se a MTsz-ban. Nyilván az előbbi kifejezésből keletkezett. Ha a látó szemnek van *világa*, akkor a látó szem *világos*. A hevesmegyei Besenyőteleken feljegyzett igazság és Hamiság c. mesében is: Aki itt méhhalva a harmat esését, oszt mēmmosgyik vele, ha vak vót, *világos szemű* léssz! (MNGY 9:432).

Barokk. Kluge szerint a német barock közvetlen a francia baroque átvétele, ez pedig a portugál barroco, 'schiefrund von Perlen' szóra megy vissza; vö. még *Brockenperle*, 'unle che Perle; szabálytalan alakú gyöngy'. Mások a szó eredetijének a spanyol *barrucco*, *berruocco* tarjak Turoczi-Trostler Realizmus és irodalomtörténet c. kis tanulmányában kimutatja, hogy a barokk a klasszikus logika ismert emlékeztető hexameterének barocójával azonos (a szillogizmus második figurájának negyedik modulusza: *Caesare, Campesares, Festino, Baroco*...). Kezdeti jelentése ennek megfelelően olasz és francia források szerint skolasztika- és Aristoteles-ellenes éllel a. m. homályos, groteszk, bizarr, feltűnő, szokálatlan. Így rögzíti meg a *Vocabolario della Crusca* (1686) s így él az általános európai szóhasználatban mind a mai napig (11).

Eddig, mindig. Ismeretes, hogy a mindig nem egyszerűen a mind névmás-ig ragos alkja, hanem mind-éltig-ből rövidült. A mindigre csak 1792-től van adatunk, s nemcsak a régi nyelvben általános a mindéig, hanem a népnyelvben is nagy területen megvan mindéig, mindítig, stb. alakban, sőt a Székelyföldön mind-éltiglen is használatos (MTsz). Az addig, eddig azonban nem keletkezett az éltig-gel való összetételből, mégis van hasonló alakja: Eddéig volt, jó volt (Zala m. Nyírád MNGy 8:435). Kétségtelen, hogy ez csak a mindéig hatása alatt jöhetett létre. Véleményem szerint szintén a mindéig-nak közsönheti eredetét az örökéig, örökkéig is, mely a Dunántúl és a Tiszántúl Erdélyig egyaránt járatos, mindig' jelentésben, de maga ez örökké is ezt jelenti a népnyelvben.

Ellen. Nyelvészeink az el, elő családjába sorolják az ellen névutót, de alakja egyelőre nincs tisz-

tázva. Jelentés tekintetében sem könnyű a kapcsolatot megtalálni köztük. Az elejét állja kifejezés azonban már közel áll az ellenül ígéhez; pl. A lányoknak eszükbe jutott az apjuk mondása, hogy azokhoz menjenek feleségül, akik legelőször megkéretik, a két bátyjok pedig elejét állotta a férjhezmenetelnek azzal, hogy csak állatokhoz nem mennek el (Héves m. Tiszafüred MNGy 9:128). A MTsz is idézi: *elejét állja: úttját állja. A betyárok elejét állották a kiráfiúnak (Mátra vid.). De határozóraggal is: De a lány kötötte magát, az anyja ső áthatott elejbe, hogy nő ménnyék (Besenyőtelek uo, 218).*

Beke Ödön.

Hajnalhasadás. E nyelvképzet éji homály borítja, Miből hasad ki a hajnal? Vagy inkább így kell a kérdést föltennünk: Mi az, ami hasad, mikor a hajnal előbúvik? Talán az éjtszaka? Akkor a nyelv inkább erre a képre eszmélne: „éjhasadás”. A bibliában (Ézsaiás 58, 8) pontosan ez a képzet fordul elő: „Akkor hasadni fog, mint a hajnal a te világosságod.” Ott tehát a világosság, a derűs sorsváltozás, ami hasad, de éppugy, mint a hajnal. A bibliai képet a kommentárok sem magyarázzák meg. Talán akkor jutunk a dolog nyitjára, ha a hasadást *lehasadásnak* vesszük. Ez esetben az a mitikus képzet lebeghetett a próféta előtt, hogy a sötétség megvont még a világteremtés előtt, praexistens hatalom volt (Móz. I. 1, 2), amellyel a teremőnek meg kellett küzdenie, hogy aztán félretolja és az éjtszakát rendelje ki birodalmául, miután végkép meg nem semmisíthette. A hajnal tehát lehatította a sötétségről, a világosság csak lehasadt és elkülönült. A magyar *hajnalhasadás* tehát nem lez eredeti magyar nyelvképzet, hanem a fordítás révén került a nyelvbe.

Fényes Mór.

Bandita. Ez is olasz jövevényszó, kérdés azonban, főnévként vettük át, vagy pedig jelzőként? Első adata 1659-ből való: „fogván más mordály *bandita* kis puskáját“ (TT. 1895:195), itt még bizonyosan a puskajelzője. Talán összehasonlítható ezzel PETROCCHI (Novo Dizionario Scolastico della Lingua Italiana, 1942) következő értelmezése: *bandita* „Estensione di terreno dov'è proibito cacciare o pescare senza il permesso del padrone“, vagyis olyan terület, ahol a gazda engedélye nélkül tilos vadászni-halászni. Elképzelhető, hogy valahol az orvvadászat körében kell keresnünk e szavunk átvételének mozzanatát. Az EtSz. meg a SzófSz. az olasz *bandito* származását, törvényenkívüli, rablószókból magyarazzák a *banditá*-t. Olasz jövevényszavaink tanúsága szerint azonban a *bandita* kései, 1659-i feltűnése óvatosságra készítet, mert, míg a régiebb átvételek közt meg is felel az olasz szövegi -o-nak itt-ott magyar -a: *pálya* ~ ol.: *palia*; *spárga* ~ ol.: *sparago*, addig az újabb korban már mindig -ó-t találunk ilyen helyzetben: *kandalló* ~ ol.: *caldano*; *cókó* ~ ol.: *zocco*; *digó* ~ ol.: *dico*. Ebből tehát vagy a magyar *bandita* jóval régebbi voltára következtethetünk, vagy pedig másfelé kell e szavunk eredetét keresni.

Karthy Ferenc.

Hái-báji. Sorron m. Lózson azt mondják: *Tudj Isten, háji-báji*: tudja Isten, mily régi lehet (Nyr 33:419). A MTsz nem közli, de a NySz-ban megvan: *hái-bái* vetus, vetustus; alt, veraltet. Idezi is Baróti Szabóból: El-kopott, ótska, *hái-báji* írás (MVir 352). Szemléld a pogányság dühösségének üszögében heverő *hái-báji* maradvékot (387). Az ikerszó első tagja a NySz szerint is a *ha?* kérdőszó, melynek jelentése: mikor? Tehát *hái-báji* eredetileg azt jelentette: mikor?

B. Ö.

NYELVMŰVELÉS

Hivatalos magyartalanságok.

Kinek öltött fel már, hogy ez a szó történik nem alkalmazható egy drámára vagy regényre, hanem ehelyett *játszik* a helyenvaló? Bánk bán drámája nem történik itt vagy ott, ekkor vagy akkor, hanem csak *játszik* ott és akkor.

A rádió esténként a *viszonthalásra* szóval kedveskedik hallgatóinak. Holott ez azt jelenti, hogy kölcsönösen halljuk egymást, mint ahogy „viszontlátásra“ is a kölcsönös, egymás látását jelenti. A helytelen használat idegen nyelvből szivárgott át; ott ugyanis *aufs Wiedersehen, au revoir* nemcsak a kölcsönös látást jelenti, hanem az ismétlődőt is, a magyarban azonban ez nincs úgy. Nem töröm a fejemet rajta, milyen szólammal volna helyettesíthető, mert egyáltalában nem tartom helyénvalónak, a nagy állami vállalatok méltónak, hogy régimódi kereskedősségű nyájaszkodásokkal kedveskedjék feleinek, holott ezt semmi más állami, városi vagy nagybbszerű társadalmi intézmény nem teszi. Megtehetné-e ezt a Nemzeti Színház, vagy opera, vagy akár egy bank, egy patika?

Árdrágítás képtelenség, mert az ár sohasem drága, csak magas, vagy alacsony, vagy mérsékelt. Nem is *árért* adunk el valamit, hanem *áron*. Ennélfogva *árdrágítás* helyett *árudrágítás* volna a helyes kifejezés, sőt elég a *drágítás*.

Levelezőlap nemcsak hosszú szó, de idegenszerű is. A pesti zsargon ezt csakugyan *levlapra* rövidíti, s ez súlyos vétség a nyelv ellen, ha komolyan meghonosodik. Ellenben teljesen megfelelő volna *levélap*.

Biztonsági tűt nemcsak a mindennapi ember használ, hanem a budai gyár is, mely kizárólag ennek gyártásáról nevezi el magát. Hát olyan nagyon kell ragaszkod-

nunk a biztonság képzetéhez, mely hozzáfűződik, holott szemléletesebb és így a nyelvképzetnek megfelelőbb a zárótű, vagy pedig a védőtű?

Helyben, helybeli a magyar nyelvtudat számára: érthetetlen, de semmiesetre sem azt jelenti, amit az idegenből ráruházott a hivatalos terminológia. A *hely* a magyarban nem valami úrt jelent, amelybe valamit helyezünk, hanem sikot, amelyen valami nyugszik. De még így sem jelöli meg azt a *helységet*, melyben élünk. Helyesebb volna tehát: E *helységben*, e *helység*ben.

Magyarosan c. alatt folyóiratot indított Pintér, holott magyaros inkább azt jelenti: a magyart megközelítő, utánzó, mint pl. *nagynos* ruházkodás a. m. a nagyokat utánzó, *tótos* kiejtés: a tótot utánzó, de nem egészen tót.

Számos magyar írónál találjuk e kitéltet: *szobbnél szebb*, holott pompás, jó, remek melléknevekből csakis az alsófokból léphetünk a középfokra: „*pompásnál pompásabb, remeknél remekebb, jónál jobb*“. Tehát *szépnél szebb* volna a helyes, itt azonban az *-ének* -e-re változása idézi elő az analógia hatását.

Fényes Mór.

ÚJ DIVATÚ CÉLHATÁROZÓK

A magyar rádió hírközléseiben az utóbbi időben mindjobban tért hódítanak az ilyen célhatározók kifejezések: „Holnap rendkívüli értekezletet tartanak a béketárgyalások gyors befejezése érdekében.“ „Mindent megtesznek a békeállapot mielőbbi visszaállítása érdekében.“ „Részletes programot dolgoztak ki a nagyarányú áttelepítés érdekében.“ „Vásárt rendeznek a tanoncotthonok felállítására érdekében.“ „A dolgozók hentesaru szükségletének biztosítása érdekében“ stb.

Az ilyen célhatározókat napról napra mind sűrűbben halljuk a rádióban, de nem tudjuk őket

megszokni, mert újszerűek, mesterkélték, papiros-ízűek. Sem a mindennapi beszédben nem járatosak, sem az irodalomban nem használatosak. A régi nyelvben és a népnyelvben ismeretlenek. A régi nyelvben az ilyen kifejezések már csak azért sem fordulhattak elő, mert magát az *érdek* szót is csak a nyelvújítás vonta el az *éredkel* igéből. (Vö. Nyr 26:305, 32:477, NyF 11:26).

A régi nyelv az idézett példákhoz hasonló esetekben eleinte a *hogy* kötőszós célhatározó mellékmondatot vagy az *-ért* ragos határozót használta: Imádjuk Isten kegyelmét ez lélekért, *hogy* jorgosson ő neki; — imádjuk szent Péter urat, *hogy* oldja mind ő bűnét HB stb. — Az házasság az Istentől rendeltetett az emberi nemzetnek szaporodásáért (Fél: Tan. 460). A parázsnaságnak *eltávoztatásáért* minden férfiunak tulajdon felesége légyen (Matkó: B-Csák. 237). — Később, mikor az *-ért* rag célhatározó jelentésében kezdett tért veszíteni, akkor a *hogy* kezdetű mellékmondaton kívül a *végett*-névutós szerkezetet kezdték használni, vagy ritkábban a *-ra*, *-re* névragos alakot: Ura életének *megtartása végett* magát nagy vezedelmekbe avatta (Dug. Pb 1:36). Az oroszán *prédakeresés végett* futkos (Misk: Vadk. 64). — Akarának hinnie némely vitézeket az konventnek *segedelmére* (DomK 136). Báthori András az egész vidékségnek *oltalmára* felépíti Etseden a belső várat (Petthó: Krón. 227).

A *végett* névutó sem túlságosan régi, mert a kódexekben még nem fordul elő. Heltai már használja, de a NySzból Simonyi szerint „ki van felejtvé“ (MHat. 2:273). Ez a névutó legtöbbször a cselekvést jelentő elvont főnevek mellett használatos, úgyhogy némelyek kizárólag erre a használatra akarták szorítani. Így Gyergyai szerint: „*Végett* csak igéből lett főnév

után jár: pl. húsért ment (nem hús végett), tanulás végett ment külföldre (nem tanulásért)“ (Magyarosan 12, vö. még Finály: Hogy is mondják, 220). Azonban e névutó a régi és a mai nyelvben is egyaránt előfordul konkrét és elvont főnevek mellett, mint azt Simonyi számos példával bizonyítja (MHat. 2:273—274).

A felhozott és divatosnak mondott célhatározó példamondatokban az *érdekében* kifejezés névutó szerepben áll az előtte lévő, mindenkor igéből képzett elvont főnevek után. Hogy ezek a *vminek* (befejezés, visszaállítás, áttelepítés, biztosítás, stb.) *érdekében*-féle célhatározók hogyan jöttek létre, azt Simonyinak az *-ért* rag célhatározó jelentésére adott magyarázata világítja meg. E szerint a cél jelentés közvetlenül az *érek* jelentésből magyarázható: amint személyek *érdekében* cselekszünk — ami eredetileg úgy van értve, hogy helyettük cselekszünk —, úgy mondhatta a nyelv később analógia útján azt is, hogy valamely tárgy *érdekében* cselekszik az ember (MHat. 1:440).

Ezt a Simonyi-féle magyarázatot világosabban kifejti Klemm Magyar történeti mondattanában (II. 6:173): A csereviszonyt mint célt is lehetett fölfogni: Sokat fáradság mindennapi kenyérért = sok fáradságot ad cserébe a kenyérért. Néha a helyettesítésből fejlődött a célhatározó jelentés az *érek* jelentésén át: Meghalok barátomért eredetileg azt jelentette, hogy barátom helyén (vö. pro amico: *elője* állok védelmül), majd általában helyette. Aki valaki helyett tesz valamit, az *érdekében*, javára cselekszik, tehát meghalok barátom *érdekében*. Utóbb analógiával azt is mondták, hogy *vminek érdekében* cselekszik, vki meghal barátjáért — meghal hazájáért.

Az *-ért* rag célhatározó jelentésének kifejlődéséről szóló magyarázatok megvilágítják, hogy a csere, a helyettesítés útján miként

jutott e rag a *vkinek érdekében*, majd analógiával a *valaminek érdekében* jelentéshez. Az *-ért* rag szerepét később átvevő *végett* névutó tehát természetesen örökésképen jutott ehhez a jelentéshez. A most divatossá lett célhatározó létrejöttének esetében nem történt egyéb, mint a *végett* névutónak jelentése szerinti *érdekében* szóval való helyettesítése, fölcserélése.

Jóllehet az *érdekében*-féle célhatározás létrejötté megmagyarázható, annak kiterjedt divatja ellen mégis szót kell emelnünk, mert nem szép, mesterkéltné, papiros-ízű. Éppen olyan, mint a *céljából*-féle használat is, melyet az *érdekében*-félékkel együtt már Simonyi Heyles Magyarága is megrótt (NyF 8:30).

Ezt a divatos célhatározót minden esetben könnyen elkerülhetjük, mégpedig legkönnyebben a *-ra* *-re* ragos határozóval, mely sokkal természetesebben hat, vagy a *hoggy* kötőszós mellékmonddal, vagy esetleg a *végett* névutós szerkezettel: pl. Részletes programot dolgoztak ki a nagyarányú *áttelepítésre*, mindent megtesznek a békeállapot minél előbb való *visszaállítására* stb.

Az *érdekében* divatja azonban véleményünk szerint nem fog megállni. Erről mutatnak a már terjedőfélben lévő ilyen mondatok: „A Madisz akciót indított *annak érdekében*, hogy...“ (Szabó Nép, 1947. ápr. 1:6). A rendőrség mindent elkövet *annak érdekében*, hogy a nyomozás sikerre vezessen“ (Rádió). „*Annak érdekében*, hogy a húshiány okait alapjaiban megismerjük“ (uo.), stb. Az ilyen mondatokban a mesterkéltség még szembeötlőbb, mert az *annak érdekében* kifejezés a főmondatban bátran elhagyható azért utalószó fölösleges helyettesítője s mint ilyen, csak szószaporítás. De a divat tetszik és lábra kap.

Jerney Jánosnak Pesten 1851-

ben egy könyve jelent meg ily címmel: J. J. keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. Ezt a címet a divatos nyelvhasználat ma bizonyosan így írná: *kinyomozása érdekében* (mi ellen-

ben így: *kinyomozására*). Sőt ez a divat talán még Petőfit is módosítaná és e sort: „nem is mentem én a végett“ így mondaná: nem is mentem én *annak érdekében*.
Prohászka János.

KÖNYVEKRŐL

Turóczi-Trostler József: A magyar irodalom európaizálódása. (1946, Budapest, Egyetemi nyomda.)

A magyar tudománynak sok fájdalmas adóssága van; ilyen adósság a magyar stílustörténet megírása is. Sokágú feladat ez; nyelvészeknek és irodalomtörténészeknek egyaránt össze kell fogyniok a feladat elvégzésére; apró pontos részlettanulmányokkal, átfogó tekintetű szintézisekkel kellene felépíteni a magyar stílus történetét.

Ehhez a hatalmas feladathoz keptünk most nagy segítséget Turóczi-Trostler új munkájában. Trostler eddig is sajátosan egyesítette magában a részletadatokat feltáró és ugyanakkor nagy távlatokat nyitó tudóst; és ez a munkája is magas iskolája a kis adatokból nagy távlatokat építő munkának. S mert ez a műve átfogóbb és egyetemesebb célú minden eddiginél, mert az egész magyar irodalmat akarja rendszerbe foglalni, nagyon sokat ad a magyar stílustörténet számára is.

Turóczi-Trostler tudja, hogy a nyelv az irodalomtörténész szempontjából is „szimbólikus rendszer, nem pedig tetszés szerint elcsajátítható külső ruha“. Tudja, amit Vosslerék óta mindnyájan tudunk, hogy a nyelv mennyire hordozója a kultúrának és a történetnek. Így hát a magyar irodalom döntő pillanatai is egybeesnek a stílusfejlődés s a nyelvváltás lényeges eseményeivel; olyan felismerés ez, amely első pillanatra túlságosan is közkeletűnek látszik, s amelyet mégis mindig újból kell

hangsúlyoznunk. Így válik nála a humanizmus latin-magyar nyelvűségének problémája a magyar stílusfejlődés középpontjává; így lesz Erasmus hatása irodalomtörténetünknek nem részleges, de egyik leglényegesebb kérdése. Trostler megmutatja azt a döntő különbséget, amely Erasmus következetes latinnyelvűsége és magyar híveinek nemzeti nyelvűsége között van; majd pedig a magyar 17. század fejlődésébe beveti a „világi nyelvérzület“ új fogalmát, ennek jelentkezésétől telen függővé az igazi nyelvi felszabadulást. Kétségtelen, hogy e fordulópontok értelmezése és megvilágítása körül éppen napjainkban sokat vitázik és fog is még vitázni a magyar tudomány; ám az is biztos, hogy e problémák felvetése és első világos megfogalmazása Turóczi-Trostler érdeme.

Egy másik új fogalom, amelyet a stílusfejlődésbe bevezet, a „terminológia“ fogalma; és nem elégszük meg ezzel, hogy e problémát csak felveti, hanem mindjárt vázlatos terminológia-történetet, azaz a mi szempontunkból stílustörténetet is ad. A magyar nyelvű, európai mértékű terminológia végleges kialakulását a 18. századra teszi; és a kialakításban a legfontosabb szerepet Faludinak juttatja. Mindaz, amit Faludi szerepéről, helyéről elmond, felfedezés-szerűnek és mégis végleges megfogalmazásúnak tűnik és mi Faludi e középpontba helyezésének igen nagy jelentőséget tulajdonítunk a még annyira homályos 18. századi stílusfejlődés felderítésében. Így érezzük, a magunk kis

munkája (Faludi prózastílusa) is hozzájárul egy pár adattal a kérdések tisztázásához.

Ugyanakkor mintha azt látnánk, hogy Turóczy-Trostler Mikesnek túlságosan kis jelentőséget tulajdonít; mi úgy látjuk, hogy Mikes csúcspontja annak a fejlődéssornak, amelynek tagjai a 17. és 18. század ma már nagyrésztben elfeledett erdélyi emlékiratírói és amely stílusirány nagyobb szerepet játszott a magyar stílus fejlődésében. Ezek az írók — olyan jelenségekre gondolunk, mint Hermányi-Dienes — sajátosan egyesítették az erdélyi magyar társalgási nyelvet valamifajta latinoskereszterű európaiassággal. Kutatásuk a jövő feladata lenne.

Mint ahogy az egész könyverre ösztönöz: kutatásra. Minden igazi mester ott válik azzá, amikor saját személyén túlmenően megjegyzéseivel, meglátásaival és összefoglalásaival alappá válik ez új részletkutatásokra. És Trostler e kis könyve ilyen: villódzó stílusával, káprázatos adathalmazásával, finom és pontos megállapításaival, további kutatásokra, további építésekre ingerel. S talán ez az, amire ma a magyar tudománynak és a magyar stílustörténetnek is a legnagyobb szüksége van.

Szabolcsi Miklós.

Lazlezius Gyula: Fonétika. Budapest, 1944. Egyetemi nyomda. 256 l. + 4 tábla.

Az amúgy is elég gyér magyar fonetikai irodalom legújabb, s egyben legbecesebbnek is mondható terméke ez a könyv s nagy hiányt pótol a magyar fonetikai irodalomban. Eddig legrészletesebb fonetikánk, Horger munkája már évek óta elavultnak tekinthető, hiszen az eszközfonétika és az elméleti fonétika egyaránt igen nagy utat tett meg ez utóbbi években. Gombocz Zoltán műve pedig nagyon is válthatos ahhoz, hogy a részletekbe is menő tudományos

kutatásban biztos támaszt nyújtson. Ezért is örömmel kellett üdvözölni L. könyvét, amely a hozzáfűzött vázalkozásokat teljes mértékben be is töltötte. A bevezetésben L. meghatározza tárgyat, s a fonetika történetével ismerteti meg. Következő fejezetében az írás és hangjelölés problémái, az írás kialakulásaival és a különböző fonetikai átírási tervekkel kapcsolatos kérdések táruznak elénk. Megismerkedünk a továbbiak során a beszédhangok képzésével, a képzőszervek működésével, a hangképzés legfontosabb módjaival. A beszédhangok akusztikájáról szóló részben a szerző olyan kérdésekről számol be, melyek az eddigi magyar nyelvű fonetikákban érintve sem voltak. A hangok akusztikai elemzésének legmodernebb módszereiről is tudomást szerzünk, s alapos részletességgel megismerjük a magánhangzók akusztikai szerkezete körül lefolyt vitákat. A hallásnak itt tárgyalt kérdéseit az eddigi magyar fonetikai irodalom szintén mellőzte. Az időtartam, hangerő és hangmagasság, tehát a hangtulajdonságok ismertetése után egész fejezetet szentel L. a diftongusoknak, s a Menzerath-féle felfogás mellett foglal álláspontot. A kitűnő könyvet a szótág-kérdés bő fejtegetése után jól összeválogatott bibliográfia zárja le.

A könyv részletproblémáival nem óhajtnak foglalkozni, részben az ismertetés korlátozott terjedelme miatt, részben pedig azért, mert bővebb ismertetése Tamás Lajos tollából már megjelent (EPhK. 69:121), csupán egy fontos kérdésre szeretnének kitérni, s ez a fonétika és fonológia közötti viszony kérdése. Kár, hogy L. ezzel a problémával nem foglalkozik. Álláspontja azonban — úgy vélem — ennek ellenére megismerhető e kérdésben is. Úgy látom, mintha L. a fonológia és fonetika közötti különbséget ki akarná kü-

szöbölni, még pedig a fonológia javára. Ez a felfogás abban mutatkozik meg, hogy a fonétika tárgyalásába fonológiai szempontokat visz be. Példaképpen idézzük azt a megállapítást, hogy a fonétika nem egyedi hangokkal, hanem hangtípusokkal foglalkozik, s „a hangtípusok megállapításánál a nyelv szempontjai a mértékadóak”. Másrészt az a felfogása, hogy a Zwirner testvérek által kijelölt, s a fonológiát a fonetikával iránymeghatározó fonometriai irányt tartja a jövő szempontjából célravezetőnek, szintén a fonológia és fonétika közötti ellentétet megszüntetésére való törekvést mutatja. Ez a nézet az egész munkán végigvonul. A magam részéről én ebben a kérdésben durva fogalmazásban azt vallom, hogy a nyelv szempontjából fontos funkciójú hangoknak s variánsaiknak a vizsgálata, rendszerbe foglalása a fonológia feladata, s szorosan a nyelvtudomány egyik részdiszciplínájának fogható fel, míg a beszédhangokkal (beszédhangtípusokkal), melyeket nem a nyelv rendszere szab meg, hanem a hangok fiziológiai és akusztikai tulajdonságai, azok képzésével foglalkozó tudomány a fonétika, a nyelvtudomány segédtudománya. Helykimélés végett csak utalunk ezzel kapcsolatban Trubetzkoy könyvére, melyben e kérdéssel részletesen foglalkozik (Grundzüge der Phonologie 10), s Bühler cikkére a TCLP 4. kötetében. A problémát azonban nem akarom eldönteni, — minthogy azt egyoldalúan nem is lehet — hanem csak szeretném felhívni rá a figyelmet. Remélem, hogy L. e kérdéseket éles kritikai érzékével külön is meg fogja világitani.

Még egy megjegyzésem lenne. De ez már nem L. könyvére vonatkozik, hanem Tamás Lajos idézett bírálatának egy helyére. Tamás ugyanis a kvantitás kérdésében Naert álláspontját képviseli,

amennyiben úgy nyilatkozik, hogy „... a hosszúság—rövidség nyelvi szempontból nem kvantitas, hanem minőségi probléma...” (EPHK. 69:125). A fonológia szempontjából nem állhat meg ez a nézet, mert a kvantitási korreláció, akár magánhangzós, akár mássalhangzós kvantitásról is van szó, a proszódikus nyelvi tulajdonságok közé tartozik, éppúgy, mint a hangsúly-, vagy regiszterkorrelációk, s ezért, ha következetesen ekarnánk lenni. Naert nézete alapján a proszódikus tulajdonságokat teljes egészükben a hangok minőségi osztályozása keretében kellene tárgyalni. Ennek lehetősége az első pillantásra kiderül. Gondoljunk csak arra, hogy a magyar *ás-áss, sok-sokk* (ebben: *ideg-sokk*), vagy a finn *kukka-kukka, rako-rakko* stb. szavak fonológiai, ill. morfológiai disztinkciójú mássalhangzóinak kvantitását kvalitatív eltérésnek kellene felfognunk Naert szerint. Az időtartam és minőség összefüggésben állhat egymással, éppúgy, mint ahogy a hangsúly és minőség, vagy hangsúly és időtartam is összefügghet egymással egyes nyelvekben, de a fonológia szempontjából (tehát a nyelv szempontjából) mindig csak az egyik jelenség a lényeges, a másik viszont kísérőjelenség (realizáció), s a kettőnek egymásbaolvasztását nem helyeselhetjük. El lehet képzelni olyan nyelvrendszer, melyben bizonyos hangszínű magánhangzók időtartama hosszabb, mint a többi magánhangzók átlagos időtartama, ebben az esetben azonban a hosszúságnak és rövidségnek semilyen fonológiai szerepe nincsen (pl. az abház és adygi nyelvben).

Végül dicséret illeti a kiadót is, hogy a bestsellerek üzleti hasznát meg sem feleltető, s bizonyára sok költséget kelenesztő (új fonetikai jelek!) könyvet szép kiállításban megjelentette.

Hajdú Péter.

NÉPNYELVI GYŰJTÉS.

A víz életre vonatkozó tájszavak *solló* (a Szigetközben *csurgó*, *csurgás*): sebes folyású gázló a Duna zátonyain. Ezek gátolják a víz szabad folyását, s így az összetömődik és a víz szintét felbodorozva folyása sebesebb lesz,

hegy v. domb: zátony, mely felett oly sekély víz folyik, hogy a csónak nem mehet keresztül rajta. Pl. *Vigyázz! Hegynek mész a hajóvá!* (mindjárt fennakad a csónakod),

karon evezés: szabedkézből való evezés, mikor az evezős lapátját nem erősíti a zaklanhoz,

kopola: a mederfenék mély vízkimosásai, gödréi,

limány: a víz főfolyásával szemben a meder lassú lefolyású szakasza, az elzárt, alig folyó holt Duna-ág neve. Pl. *Itt limánya van a víznek. Menny a limányára!* — *Limányozni*: a víz lassú, csendes folyásán, csónakázni. (Szegeden és Törökbecsén 'örvény' a MTsz szerint B. Ö.).

pallás: a vízmeder fenéke. *Itt nincs pallás*: mély a víz és a csáklya v. evező nem ér le a meder fenekéig,

seggülő: visszafolyó víz. Ha a víz főfolyásának útjába nagyobb vízmosás esik, örvény keletkezik, mely a víz egy részét a folyással ellentétes irányba taszítja. A visszafolyó víz addig halad hátra, amíg az örvény taszító ereje kiterjed, s a partoldalba gyakran öblöt is váj,

szállára: a víz folyásának irányában. *Szállára tarts!*: lefelé tarts, lefelé irányítsd a csónak orrát,

szermet: vízhordta szemét, limlom. Különösen áradáskor a víz sodra egyes helyeken a partra dobja v. a vízbe hajló fűzágakba elakad és feltorlódik. A belőle válogatva szedett vestagabb tűzifa: *szermetfa*,

timony: nagyobb teherszállító csónak, dereglye kormánykészüléke. *Timonyozni*: csónakot kormányozni a különleges alakú timony-evezővel. Ennek *tolla v. lapja* ferden van nyeléhez erősítve, hogy minél mélyebben járjon, több vizet tudjon téríteni. Az evezőnyél vasból készült ú. n. *villában* mozoga, melynek szára a csónak *far-tökéjébe* van beletörösítve. A rendes kormányező neve *kormány v. patkósevező*, mert a *toló v. lap* végén *patkó* van. A nyél végén keresztben álló fadarab neve: *mankó*.

Csallóköz. Pozsony m. Tejfalu.

Mária-nyugotta-bukor.¹ A szagosebb csipkét híjják Mária-nyugotta bukornak. Még lehet ismereni csipkijerűl is, mer az a rendésnél kisebb, zömökebb. Nevit onnan kapta, hogy mikor Mária Betlehemből Egypiptomba menekit, éfárott, nos lédit a rúzsabukor tövibe pihennyi. Ennek emlíkre szagossabb azóta e fajtának a virágo.

Tejfalusziget (Szigetköz). Takács Dezsőnéől följegyezte 1947-ben

Csiba Lajos.

¹ A szintén a Szigetközben levő Dunakilitin *Mária-nyukta-bukor* Szabó Dénes följegyzése szerint: Szeny György-nap éjjé beröpünék a boszorkányok a istállóba, ótám mőkfejik a tehenyekét. Néhogy beröpüjenek, *Mária-nyukta-bukor* hajtásávu betüszkötítik a sövin-kaput (MNY 42:81). B. Ö.

LUKÁCS GYÖRGY: IRODALOM ÉS DEMOKRÁCIA

A demokrácia irodalmi problémái, végső kibontakozása: demokrácia nélkül valódi művészet elképzelhetetlen.

SZIKRA KIADÁS

Ára fűzve 15.— forint

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nyelvjáráskutatás. Beke Ödön igen helyesen követeli, hogy „ideje volna egy ormánsági szótár és nyelvjáráisleírás megírásának“ (Nyr 70:168). Maga is írja, hogy az Ormánságnak már egész szép irodalma van, s ezt még megoldhatom egy-két folyóirat (SzegF, NNy, Tomanóczy Jolán: Hirics ormánsági község nyelvjárárásának hangtana, Pécs, 1940) ormánsági cikkeire utalással. A Beke által hangsúlyozott (Nyr 70:45) új népryelvi kutatómunkának elsősorban az egyes tájak (vö. Viski: Etnikai csoportok, vidékek, 1942) intenzív kutatására kell gondot fordítania (mint Berze Baranyára, Kálmány Temesközre, Ortuçay Nyírségre, stb.). Ebben a munkában azonban már — ormánsági vonatkozásban — jelentős eredményeink vannak, sajnos, a java kéziratban. A szerző szerénysege bizonyára nem teheti, így én hívom fel a néphagyomány irányítóinak figyelmét Temesi Mihály pécsi gimn. tanárnak, a szegedi egyetemen a nyelvjárástan magántanárának „Az Ormánság nyelvjárása“ c. nagyszabású, 400 gépelt lapnál is terjedelmesebb monografiájára, amely (minthogy egyetlen nyelvjárást teljes nyelvtanát nyújtja), egyedülálló a

népryelvi irodalomban, ennél fogva bizonyára beláthatatlanul sokat meríthet belőle a nyelvudomány, néprajz, művelődéstörténet minden kutatója. Ez a munka — Temesi más, szintén kéziratban levő ormánsági néptudományi és nyelvészeti kutatásai mellett — föltétlenül kiadásra kell, hogy kerüljön, mégpedig minél előbb. Meg kell említenem, hogy Hegedüs munkájából (vö. Beke Nyr 70:166) a legnagyobb részt éppen Temesi Mihály és felesége, Tomanóczy Jolán viselte. A munka lélektani feltételeinek megteremtése (ismeretség, bizalom, beszélgetés) és fizikai fáradságának (ők is Hegedüssel voltak minden gyűjtőúton) érdeme, úgy hiszem, ép oly jelentős, mint a hangfelvevőgép kezelése és a szövegek lejegyzése. P. L.

Quisling. (Nyr 70:28). Lotz János, a stockholmi Magyar Intézet igazgatója szíves értesítése szerint a svéd családnevek írásában a hagyomány játszik szerepet, nem pedig a köznevekre vonatkozó helyesírási szabályzat, s ennek megfelelően a *qu* betűt családnevekben háromféleképp is írják: *kv*, *qv* és *qu*-nak. Hogy tehát melyik családnak melyiket használja, az tisztára az illető család hagyományaitól függ. B. O.

TARTALOM:

	Jlap
Rubinyi Mózes: A nyelvtudomány mai feladatai	89
Csefkö Gyula: Szavaink történetéhez és magyarázatához	86
Móór Elemér: A magyar nyelvtörténet történeti vonatkozásai (II)	89
Dégh Linda: Népemese és ponyva (IV)	43
Tamás Lajos: Az erdélyi román népryelv magyar eleméhez	48
Molnár Vilmos: XVI. századi betegségek (II)	49
Beke Ödön: Tájszavaink történetéhez	54
Nyelvtörténeti adatok	60
Magyarázatok	83
Nyelvművelés	78
Könyvekről	76
Népryelvi gyűjtés	79
Kisebb közlemények	80

Felelős szerkesztő és kiadó: Beke Ödön (XIV., Vorosilov-út 13/a. II. 2.

Előfizetések a Magyar Nyelvőr kiadóhivatalához küldendők, a Szikra könyvkiadó csekkszámánál: 16.984. Előfizetési díj: egész évre 15 Ft, félévre 8 Ft, egyes szám ára 4 Ft.

SZIKRA IRODALMI ÉS LAPKIADÓ VÁLLALAT, NYOMDAI R. T., Budapest, V. Honvéd-u. 10.

Felelős vezető: Nedeczky László

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND és BALASSA JÓZSEF FOLYÓIRATA
AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BEKE ÖDÖN, PROHÁSZKA JÁNOS,
RUBINYI MÓZES

FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS KIADÓ:

BEKE ÖDÖN
XIV., VOROSILOV-ÚT 13/a.

KIADJA: SZIKRA, BUDAPEST, VI., RÓZSA FERENC-U. 111. T.: 120-710, 126-630

A NYOMÓSÍTOTT JELZŐK STILISZTIKAI SZEREPE A NÉPMESÉKBEN.

Írta: Prohászka János.

Egy budapesti színház szembeszökő nagy betűkkel hirdeti G. B. Shaw darabjának bemutatóját ezzel a címmel: *Olyan szép, hogy nem is lehet igaz.* A szindarab címe nyilvánvalóan a szépségnek valami erősen felfokozott mértékét, rendkívüli nagyságát akarja kifejezni. Olyanfélé kifejezés ez, mint mikor a népmesében ilyeneket olvasunk: Adott neki ojan szép keszkenyőt, hocs cséhunsē vót olyan a világon (Aszód Nyr 1:276). A csúnya fekete emberbül ojjan szépségēs gróf urfi lett, hogy heted hét ország se látta párját (uo. 331). Olyan sziép ruhát vütt magávē, hogy az öreg apátok lölke sē látott szebbebet (Göcsej Nyr. 1:374). Ojan szép kis gyerēkēk lēttek, hogy hetedhét országon nēm lēhetett párgyukat taláni (Orosháza Nyr. 7:184). Hát a királynénak olyan gyönyörűsēges szép két fia lett, hogy csupa gyönyörűség vōlt rájuk nézni (uo.). Olyan szíp lett, hogy alig lēhetett rá nízni (uo. 183). Hát a gazda hejjettt kijütt egy világszép lēány, szebb vót, mint a nap s az ég (Ugocsa m., Nyr. 14:376). Egy ójjan szépsēges ezüst lēján, akinēl külōmb a nap lēánya se lēhetett (Pócsfalva Nyr 37:369) stb.

A nagyság, mérhetetlenség, számtalanság, szóval a fogalom magasfokúsága kifejezését már Szarvas Gábor is a népnyelv sajátosságainak egyik gazdagon fizető forrásául jelölte meg Petőfi János vitézének nyelvéről írt tanulmányában (Nyr 1:23). S csakugyan a népnyelvnek talán egyik legjellemzőbb sajátossága a túlzásra való hajlam, a nagyító és fokozott kifejezések kedvelése. A népmesékben egymást érik a nagyítások, túlzások, nyomósított kifejezések, különösen pedig a tulajdonságok feltűnően fokozott alakjai. Az egyszerű paraszti mesemondó a melléknévi jelzők fokozott formái-

nak használatával öntudatlanul is stilisztikai célokat szolgál: élénkít, fest, fogalmakat plasztikussá tesz és a hallgató képzeletét saját képzeletének működésével párhuzamosan, annak megfelelően igyekszik működtetni.¹

Helyesen mutat rá Dégh Linda arra, hogy a népmese stílusa, bár „jellegzetesen paraszti, mégsem olyan, mint ahogy a köznapi életben a parasztok beszélnek... E mögött a stílus mögött nem a töprengő költő, hanem a mese világa áll, amely más, mint a szürke mindennap s a különbséget a mesélő magvas, színes kifejezéseivel érzékelteti“. (Nyr 70:70). Valóban, a szürke mindennapi életben lehet valami szép, gyönyörű, de a mesevilágban pl. a tündérlány vagy a királynő ennél több, egészen más, elképzelhetetlenül szebb, gyönyörűbb. S hogy a mesélő ezt a nem mindennapi szépséget el tudja képzelni és képzeltetni, nem elégedhet meg a köznapi használatú szép, gyönyörű jelzőkkel, hanem nagyítani, túlozni kell, tehát vagy a körülíráshoz folyamodik: „olyan szép hogy...“, vagy a szép melléknevet nyomósítja, fokozza.

Ez az oka annak, hogy a szép melléknév, mint az egyik leggyakrabban előforduló tulajdonságfogalom kifejezője, a népmesékben csaknem mindig fokozott alakban jelenik meg, mégpedig nem a szuperlatívusnak megszokott 'legszebb' formájában, hanem alacsonyabb — esetleg középfokban — különféle fokozó jelzőkkel és határozókkal bővítve, nyomósítva, túlozva. Természetesen ugyanilyen fokozott formákban találjuk a többi gyakran használt tulajdonságfogalmakat jelölő mellékneveket is: jó, rossz, nagy, kicsi, csúnya stb., de annak bizonyítására, hogy a népmese egyik legjellemzőbb sajátága ez a túlzottan fokozó hajlam, elegendő a szép melléknév népi fokozó módjainak összeállítás.

1. A legegyszerűbb és legegyszerűbb természetesen az igen, nagyon mód., ill. fokhatározókkal való fokozási mód: igen szép, nagyon szép: A mustoha leánya igen szép volt, a maga leánya meg igen csúnyán volt (Veszprém m. Nyr 17:516). Ez igen szép tengeri macska (Nyr 15:40). Hát színtig abbu is é naon szép kisasszon ugrott kü (Göcsej Nyr. 1:374).

2. Ez a mód aztán az igen, nagyon, határozók nyomatékos megismétlésével még tovább fokozódik: igen-igen szép, nagyon-nagyon szép, sőt a megismételt határozók közt a de kötőszó sem ritka: A nagyobbik lányának vett egy igen-igen szép ezüstös, aranyos ruhát (Nyr 2:231). Jöccérre csak kiugrott belülről én-naon de naon szép kisasszon (Göcsej Nyr 1:374). Vö. Olyan szépek voltak, hogy nagyon (Orosháza Nyr 4:280):

3. Jóval ritkább fokozási mód a szép melléknéveknek a de kötőszóval történő nyomatékos megismétlése: szép, de szép: A csunya ládába hozott vót ű valamj szíp, de szíp ruhákat (Domokos Nyr 12:363).

4. Igen elterjedt a szép fokozására a gyönyörű, csoda, tündér, világ stb. nyomósító jelzők használata. Az ilyen fokozó jelzős kifeje-

¹ Beke is stilisztikai sajátágnak mondja azt, hogy a népnyelv elbeszélés közben nagyon szereti a fokozást (NyF 33:18).

zéseket oly gyakran használják a népmesékben, a köznyelvben és irodalmi nyelvben is oly sokszor élünk velük, hogy már összetett szóknek érezzük és egybe is írjuk őket: *gyönyörűszép, csodaszép, tündérszép, világszép* stb.: A vadász gyönyörű szép ember vót (Orosháza Nyr 4:509). A hintóba a gyönyörűszép kisasszonnal beleült (Nyr 5:421). Eccer csak egy gyönyörűszép arany mozzarat vet föl az ekije (Nyr 4:375). Egy asztalt találtak, rajta gyönyörűszép ételt (Nyr 7:38). Amint előugrott a gyönyörű szép ló, ráugrott (Nyr 4:280). A vízben gyönyörű szép hét vadkacsa úszkált (Berze Nagy J. Hevesm. népm. 21. mese). A kirának vót gyönyörű szép három lánya (MNGy 9:61). Gyönyörű szép ólom bokréta (Nógrád m. Nyr 15:329.) — Neki aggya: csodaszép leányát (Ugocsa m. Nyr 14:375). János hejett egy csodaszép léjánt látkak kiszállni a kántárból (Pócsfalva, Nyr 37:370). Csuda = nagyon, roppant: csodaszép, csudajó (Adevidék Nyr. 37:35). — Tündérszép Majlona (mesecím, Nyr 37:185). Tündérszép (Petőfinél is gyakori, l. Nyr 2:442). — Kijütt egy világszép leány (Ugocsa m. Nyr 14:376).¹ — Ilyenek még: *remekszép, ritkaszép* stb.

5. Ide tartozik a népnyelvben igen kedvelt kifejezőmód, a *szépséges szép* figura etymologica: valamint a *gyönyörű szép, gyönyörűséges szép* jelzős kifejezés is: Elnyerjem anák a szépséges szép jányának a kezét (Gömör m. Nyr 19:524). Olyan gyönyörűséges szép volt, akár csak egy arany galamb (MNGy 1:481). Hát milyen gyönyörűséges szép lány ugrott ki belőle (Nyr. 4:474). Hát egy gyönyörűséges szép aranyhajú tündér kisasszony ugrik ám elő (Nyr 7:182). Gyönyörűséges szép királynő (Tolna m. Nyr 3:469). Feledtöszte'tt a jánt gyönyörűségesse'p ezüst ruhába (Nyr 20:141).

6. A szuperlatívus sajátos kifejezése a középfokkal kapcsolatos hasonlító határozós kifejezés: *szébbnél szebb*. Ez a figura etymologica'nk (szótösméltésnek) egy régi faja s ennél nem lehet degen hatásról szó (l. Fokos Nyr 61:8). Már az Érdy-kódexben is előfordul: zee'p'nel zeebbek (511). de a népnyelvben igen járatos: szébbnél szebb (Heves m. NyF. 16:18). Szédett neki szébbné szebb virágokat (Aszód Nyr 1:275). Járkának, keresgének, szébbné szebb urfiakot választják (Nógrád m. Nyr 15:375). Ű'mijen rosz csikóvá vesződik, holott ez ű aptyának va(n) szébbné szebbek (Nyr 37:186). — Petőfinél is gyakori: Szébbnél szebbek voltak álmaim. Jutott eszembe számtalan szébbnél szebb gondolat stb. (l. Prohászka, NyF. 58:20). Szébbnél szebb hájakon járok (Pet. Úti lev.). Szébbnél szebb nóták. Szébbnél szebb kertekben gyönyörűbbnél gyönyörűbb virágok (MNGy id. Nyr 1:459). — Simonyl erről a kifejezésről ezt írja: „Érdekes a mi nyelvünkben a jónál jobb, szébbnél szebb s hasonló nyomósító kettőztetések gyakori használata. Ezek azt fejezik ki, hogy a szóbanforgó tárgy a nagyon jónál is jobb, a legszébbnél is szebb“ (MHat. 1:244). Vö. *csunybábnál csunybáb*: mékfujja a sipot, hács csunybábná csunybáb áb'otok gyünnek k) a tengerbű (Veszpr. m. Nyr 15:42).

7. A szép melléknév túlzottan fokozó jelzői között kétségtelenül legérdekesebb a *borzasztó, szörnyű, iszonyú, rettenős* stb., amelyre a NySz tanúsága szerint már évszázadok óta helyettesítik *a nagyon, igen-féle* mód-, ill. fokhatározókat. A népnyelvben mindenütt találko-

¹ A *világszép* összetétel bizonyára a *világraszóló szépség* kifejezés hatása alatt jött létre: A kisebbik (királynő) világra szóló szépség volt (Nyr 4:280). Volt ennek a királynak egy világra szóló szépségű lánya (Nyr 6:370).

zunk az ilyenekkel: *Irtóztató szép* (Mer. 2:168). *Borzasztó szép* (Ada Nyr 27:408). *Rémítő szép* palota (MINGy 2:447, 393). *Szörnyen szép* lánnyá válik (Heves m. Nyr 22:447). Jaj, de *iszonyú szép* hangja van a kisasszonynak (Somogy Simonyi: Jelzők mondattama 91). *Fene szép* furuglád van (Kemenesalja NyF 33:42). — Az ilyenek a köznyelvben és irodalmi nyelvben is egyaránt elterjedtek, pl. *rettenetes* szép tigriscsapatához hasonlíthatott az a hadnagy (Herczeg F. Pogányok 40). *Megdöbbentően szép* (Hevesi S. Molière: Kényeskedők 9. jel.). *Rémítő szép* (Mik. I 45). *Rettentő szép* (CzF). *Szörnyűszép* Gina (A váli erdőben, Rónai Mihály András verse, Pesti Napló 1934. VI. 3. 37. 1.).

Ezt az általánosan elterjedt használatot Geleji Katona István megróttá Magyar Grammatikáskájában, majd Sándor István Sokféléléjében; CzF is hibáztatja, sőt Simonyi is azt írja A jelzők mondattama 90. lapján: „Még gyakrabban élünk, sőt visszaélünk ezekkel a fokozó jelzőkkel: *borzasztó, szörnyű, iszonyú, rettenő, rettenetes, rémítő (és rém)*. Ezek eredetileg csak kellemetlen tulajdonságok mellett vannak helyükön, de azáltal az élőbeszéd átviszi őket a közönyös, sőt kellemes fogalmakra is.“

A Balassa-Emlékkönyvben kimutattam, hogy ez a hibáztatás nem helyénvaló és mai napság már nem helytálló (111—115). Ezeket a fokozó jelzős melléknveket ugyanis a magyar népnyelv túlzásra való hajlama hozta létre, ezek a nyelv fejlődésében, a nyelvhasználatban nagy szerepet játszó inkuat eredményei, ennél fogva a nyelvhelyesség szempontjából nem kifogásolhatók. Elbírálásuknál a nyelvtani és a stilsztikai szempontot nem szabad különválasztanunk. Már pedig az ilyenféle kifejezések a népnyelvben öntudatlanul, az odaalomban pedig tudatosan stilsztikai célokat szolgálnak: elképzelésünk, esztétikai érzésünk, hangulatunk fokozására valók. A stilsztikai érdek pedig tudva-lévően nem mindig fűdi a grammatikai szabályt.

A túlzás magyítás ránti hajlam magával ragadja a mesélőt, a mesemondót s felindult lelkiállapotában túloz, szertelemkedik. Az inkuat a logikus gondolkodást háttérbe szorítja s a *gyönyörű szép* és *iszonyú rossz* logikus túlzások mellett *megszülnék* a *borzasztó szép* és *iszonyú jó* logikátlan túlzások is.

8. A legjobban felfokozott forma talán ez, amelynek példáit cikünk bevezető soraiban idéztük: „*olyan szép, hogy...*“ A mesélőnek ez a forma edja me a legnagyobb lehetőséget a nagyításra, a túlzásra, mert a mellékmndatban úgy elvehető a sulykot, ahogyan csak akarja. Bátran mondhatja a szépség nagyításában: *olyan szép, hogy hetedhét országban, sőt az egész világon nincsen párja, s azt is mondhatja (logikusan), hogy olyan szép, hogy gyönyörűség rá nézni, sőt (logikátlanul) azt is, hogy alig lehet rá nézni, stb.*

Figyelemreméltó maga az *olyan szép* kifejezés is. Ezt Simonyi nyelvünk sajátságául jelöli meg, mivel a jelzővel bővített melléknév helyett az indogermán nyelvekben határozóval bővített melléknveket találunk: *olyan szép* leány, a német, latin ezt mondja: „úgy szép“ — eo schön, tam pulchra (Magy. Nyelv 446).

9. A *szép* melléknév fokozására a népnyelv a középfok elé tett számnévi határozókat is használ: *hétyszer, százszor, ezerszer* szebb, pl. Még hétyszerre szebb volt annál a más knál (Nyr 7:183). Jankó még százszor: a szebb gyerekk lett, mind aggyig vót (Nógrád m. Nyr. 15:329). Jankó ezerszer szebb gyerekk lett, mind aggyig vót (uo. 374). — Ugyanezt a határozós alakot látjuk alapfokkal kapcsolva a *százszorszép* virág-névben.

10. Végül ugyancsak a szép alapfok van határozószóval nyomósitva, fokozva a szerfőlött szép, szeren szép kifejezésben: Micsa szeren szép szag ez? (Nyr 7:419).

Aki keres, talál: mondja a közmondás és bizonyára még több fokozó, nyomósító jelzői használatra bukkanhat a szorgos kutató, de a felsorolt használatok is kétségbeelenné teszik emaz állításunkat, hogy a népmese egyik legjellemzőbb sajátága a túlzottan fokozó hajlam, mellyel a mesélő öntudatlanul is stilisztikai célokat, az elképzeltetést, a szemléletesebbé tevést szolgálja, hogy a köznapiságból átvigye hallgatót a mese sajátos, külön világába.

A MAGYAR NYELVTÖRTÉNET ŐSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

Irta: Moór Elemér

(Harmadik közlemény)

Van azonban több szavunk, amelyeknél a finnugorkori szöbelsei *-tš'-nek ugyanazon megfeleléseivel találkozunk, mint szókezdeti helyzetben, vagyis cs-vel és s-sel; a *facsar, fecske, karc sú, öcs*, továbbá *kese rü, les, lassú* és *ös* szavaink tartoznának ide. Ez a szabálytalannak tetsző megfelelés valószínűleg azzal magyarázandó, hogy e szavakban az affrikáta eredetileg félhosszú vagy geminált alakban volt meg az ősnyelvben, aminek következtében ezekben is a geminált szóbelsei tenuisoknak megfelelő jellegű hangokkal találkozunk. Ha ez nem így volna, akkor azt kellene feltennünk, hogy a fenti szavak az ugarság egy olyan csoportjának nyelvéből valók, amelyben az affrikáták szóbelsei helyzetben a sziszegő hangokhoz hasonlóan egyáltalán nem váltak zöngésekké (az utóbbi feltevésre az *agyar ~ acsar*-szópár nyújt lehetőséget).

Nyelvünkben azonban nemcsak a fgr-kori tš'-ből származott cs és s, hanem ez a két hang felel meg a fgr. -*ks formansnak is. A -*ks formans az ősmagyarban — úgylátszik — a deminutiv i-vel bővült [v. ö. (Σ)αλοίτης Konst. Porph. „Álmos“; *Fidemi* 1055, *Felcopusi* VReg.], s e hang révén e formansnál -*ks > *k's' > tš' hangfejlődés következett be. A X. sz. közepén Konst. Porph. (Σ)αλοίτης névalakjának tanúsága szerint a tš' > š hangváltozás még egyáltalán nem volt általános nyelvünkben; de hogy ekkor már elkezdődött, azt a Konst. Porph.-nál a Φαλίτης-mellett előforduló Φαλῆς névváltozat tanúsítja: úgy látszik, a császár egyik informátorának nyelvében a tš' már š-nek hangzott.

Hogy a tš' > š hangváltozás csak a török-magyar érintkezés után következett be, azt a török jövevényszavaink hangmegfelelései is tanúsítják, amennyiben azokban az őstörök č'-nek szintén cs és s felel meg minden helyzetben. Mivel pedig a tš' > š hangváltozás általános érvényű nyelvünkben, gyaníthatólag

az történt, hogy a magyar nyelvterület egy részén a $t\check{s} > \check{s}$ hangváltozás előtt általánosan $t\check{s}' > t\check{s}$ hangváltozás következett be.

A cs-s és s-es megfelelést feltüntető szavak azonban keverten fordulnak elő az egész magyar nyelvterületen, ami arra mutat, hogy az egységes ömagyar nyelv egymástól fontos vonásokban is különböző nyelvjárások keverékéből alakult ki. Ebben a következtetésünkben különösen megerősíthetnek bennünket az ilyen jelentésmegoszlással is kapcsolatos alakpárok, mint *csekély ~ sekély*, *csillog ~ sajog*, R. *csünik ~ sinylik*, N. *cserdül ~ serdül*, *cserény ~ serény*, N. *csér ~ sirály*. Szóbelsejében: *kicsiny ~ kis*.

Szóbelsei helyzetben a fentebb említett eseteken kívül a fgr.-kori $*-s'k-$ hangkapcsolatból is keletkezett a magyarban $-š-$ (pl. *vas*, *mos* szavainkban); nyilván mint a németben šx -n keresztül (v. ö. *sch*!). Hogy azonban a török-magyar érintkezések korában ez a szóbelseji \check{s} hang sem volt még nyelvünkben, azt török jövevényszavaink hangalakjai tanúsítják. Ezekben ugyanis a török szóbelsei \check{s} -nek több esetben (*bücsu*, *bölcsö*, *gyümölcs*, ? *olcsó*) cs felel meg, jeléül annak, hogy őseink ekkor a \check{s} szokatlan volta miatt e hangot szóbelsejében kénytelenek voltak a hangszín tekintetében hozzá leginkább hasonlító $t\check{s}'$ -vel helyettesíteni. — Valószínű, hogy szókezdeti helyzetben sem volt még ekkor nyelvünkben a \check{s} hang. Csakhogy nyelvünk akkori hangrendszerének szókezdeti hangjai közül a $t\check{s}$ alkalmasabb lehetett a \check{s} helyettesítésére, mint a $t\check{s}'$ (a $t\check{s}$ az ősm.-ban szóbelsejében — úgy látszik — nem volt meg), ezért ezzel helyettesítették; e hangból pedig szabályszerűen \check{s} fejlődött. Így tehát szókezdeti helyzetben a török \check{s} -nek a magyarban minden esetben szabályszerűen \check{s} felel meg.

Visszatérve ezek után a m. $s' > sz$ hangváltozáshoz, megállapíthatjuk: mivel a török-magyar érintkezés korában az $-s'k- > -š-$ hangváltozás nyelvünkben — amint láttuk — még nem következhetett be, tehát a fgr.-kori $*-s'k-$ hangkapcsolatban a s' hangértéke ekkor még csakis s' lehetett.

E következtetés egy hanghelyettesítés révén igazolható is. A csuvasban az őstörök $*j-$ helyén s' -t találunk. E hang előzője csakis korábbi $*ž-$ (< $*d'ž-$) lehetett. Bizonyára $ž$ -t jelöl a volgai bolgár-török nyelvnek (a mai csuvas nyelv őseinek) XIV. századi arab-írási emlékeiben az őstörök $*j-$ helyén szereplő džim is (v. ö. Gombocz BTL. 180); az arabban ugyanis a $ž'$ hang ismeretlen volt. De más török nyelvekben is lehetett az őstörök $*j-$ helyén $ž'$, mert hisz pl. a jakut $s-$ is az idetartozó szavakban abból származott. A magyarban a török $*ž'$ -helyettesítésére — mivel az \check{s} hang ekkor még hiányzott nyelvünkben — s' lehetett a legalkalmasabb hang, amelyből azután sz fejlődött. És hogy

történt ilyen hanghelyettesítés, azt — hogy csak a teljesen biztos példákat idézzem — *szel* és *szücs* szavaink, továbbá a *székely* népnév tanúsítja is⁹. Ezekben ugyanis *sz* felel meg a török **j* > **d'ž'*-nek. E szavak tehát gyaníthatólag ócsuvas, illetve bolgár-török eredetűek nyelvünkben.¹⁰ Természetesen török jövevényszavainkban a *s* is *š*-szel helyettesítődött; mivel azonban a magyarban ezután *s'* > *s* hangváltozás következett be, az ide tartozó török és magyar szavakban az egymásnak megfelelő sziszegő hangok hangszínében nincs már különbség.

Néhány török jöv.-szavunkban (*borz, gözü, özön*) azonban a török -*s*- helyén nem *sz*-t, hanem *z*-t találunk. Ez a megfelelés szintén hanghelyettesítés eredménye, s annak tanujelülül tekinthetjük, hogy egyes török-magyar érintkezés korabeli magyarok saját beszédjük *z* hangját közelebb állónak érezték a török *s*-hez, mint az akkori magyar beszéd *s*-ét, amely nyelvjárásukban valószínűleg erősen *š*-jellegű hang volt.

Az egyik honfoglaláskörüli magyar nyj.-ban azonban a fgr. *s'*-ből nem *sz*, hanem *š* fejlődött. E nyj. idevonatkozó szókinéséből több szó szintén belekerült a köznyelvbe és a mai nyj.-ok szókinésébe is. Innen való *sor* szavunk és a következő alakpárok *s*-es tagja: *szenved* ~ *senyved*, *szem* ~ *sömör*, *szőr* ~ *sörény*, *sző* ~ *sövény*, *R. szül* ~ *sül*, *sün*. Szóbelsei helyzetben ez a *š'*-ből származott *š* hang fordulna elő *ásít* szavunkban. Annak megállapítására azonban fogódzkodónk nincs, hogy ez a felteendő *s'* > *š* hangváltozás egykorú-e a többi óm. nyj. *s'* > *s* hangváltozásával vagy pedig esetleg hamarabb vagy később következett-e be annál.

A fgr.-kori sziszegő hangok és affrikáták fejlődésére vonatkozó fejtegetéseinket — a szóbelsei zöngés affrikátákat nem tekintve — a következő táblázat szerint foglalhatjuk össze:

Fgr. őskor	<i>š</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	- <i>ks</i> -	<i>tš'</i>	<i>tš</i>	- <i>s'k</i> -
Ugor kor	<i>š</i>	<i>s</i>		- <i>ks</i> -	<i>tš'</i>	<i>tš</i>	- <i>s'k</i> -
Ósmagyar kor	<i>š</i>	<i>s</i> > <i>h</i>		- <i>ks</i> - > <i>tš'</i>	<i>tš'</i>	<i>tš</i>	- <i>s'k</i> -
Török-magyar érintkezés kora	<i>š</i>	<i>h</i>		<i>tš'</i> és <i>tš'</i> > <i>tš</i>		<i>tš</i>	- <i>s'k</i> -
Ómagyar kor	<i>s, š</i>	<i>h</i> > <i>o</i>		<i>č</i> és (<i>tš</i> >) <i>š</i>		<i>š</i>	
Újmagyar kor	<i>sz, s</i>	<i>o</i>		<i>cs, s</i>		<i>s</i>	

(Folytatjuk.)

⁹ (Vö. Moór NNY. XI. 4-6 és Moór Elemér: A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged, 1945. 74/75.)

¹⁰ Hogy a magyarok a csuvasok őseivel érintkezésbe jutottak, azt a csuvas *májor* ~ *mijrə* (< **mujərər*) «mogyoró» szó is tanúsítja, amely Paasonen szerint egy magyar szóalak átvételének tekintendő (NyK. 37,272), aminek különösen az ad jelentőséget, hogy *mogyoró* szavunk Zsirai teljesen valószínű fel-

NÉPMESE ÉS PONYVA

Írta: Dégh Linda

(Ötödik és utolsó közlemény)

A mesében rendkívül eleven a kirájlány hirtelen szerelme is, amit a könyv nem foglal párbeszédbe. „Amikor a királykisasszony megpillantotta R.-t, rögtön belészeretett.“ Az apjának így vall: „Ah kedves atyám, e pillanatban érzem, hogy én nem szeretem a vőlegényemet, a herceget“... a finomkodás, a rang, a hierarchikus szóvirág ellenére is kevésbé meggyőző. Nézzük, a mese mit mond: „A szemet es rajtafelejtette. Majdnem leszökött a hintóból. Észrevette a hercegfíjú es, alig tudta megfogni, hogy el ne fusson... ekkor megtagatta a hercegfíjútól a szerelmit...“ Persze, nem meri megmondani az apjának, csak „az anyjának, az anyja meg az apjának“, már ahogy az lányoknál lenni szokott. Ezután következik az apai dörgedelem: „mi a márványos ménkű csapott beléd... azelőtt mindig azt monadtad, hogy a hercegfíjunál másabbat senkit se szerecc“. E női logikátlanságot állítja a hallgatóság elé, mert a reális mese mindig a legkézzelfoghatóbb magyarázatot keresi meg. Mintha magában már végiggondolta volna a mese vezérfonalát s valóban az életből vető képekkel elevenítené, magyarázná a mesehősök viselkedését. Erre már valóban nem tehet mást a leány, mint elmond mindent: „Magszeretett egy szép legént a Fehér Agyal csárda előtt“. A mese abban nem tér el, hogy a legény állást kap a királyi udvarnál, „egy könnyű hivatalt“. De amikor kenyértörésre kerül a sor, megint alapvető eltérések vannak. A könyv, bár a feudalista lovagregények divatos hangján ír (még a hős sem biztosan paraszti származású, mert ezt a kérdést agyonhallgatja), a falusi szótár teljesen hiányzik belőle, más milieuban érezzük magunkat a könyv mellett. A társadalmi különbség a hős és a királyi család és más előkelő szereplők között nem éleződik ki eléggé, legfeljebb csak a gazdasági különbség. A kettő paraszti szemmel egyet jelent, a könyv írójánál azonban távorról sem, a szegény szereplői éppoly választékosan beszélnek és etikettszerűen viselkednek, mint az előkelőség. Ennek ellenére, amikor a király a hőst maga elé hivatja „a trónteremben összegyűjté országa nemeseit és előkelőit, a sokaság előtt így szólt: Kedves hívem és barátom! Híven segítettél a kormányzásban, ezt

tevése szerint (v. ö. Bárczi, SzófSz) magyar nyelvi képzés a *mony* «tojás» szóból. — A magyarok és csuvasok ősei semmiesetre sem valahol Nyugat-szibériában vagy a Kubán mellékén kerültek egymással érintkezésbe, ahol a magyarok ismeretlen (elterjedési területe kb. megegyezik a tölgyével) és a hová a magyarok — amint kimutattuk — sohasem jutottak el, bármennyire is szeretnék azt egyesek arab geográfusok magyar őstörténeti szempontból jóformán teljesen értéktelen tudósításaiból kiolvasni.

meg akarom hálálni s átadom (nem ad, hanem átad, mint az újabb mesékben is!) az egész birodalmat, leányom kezével. . . Rufus meghajtá magát. . . Megbocsáss uram király, de a lányodat nem szeretem. . .“ Ezzel szemben a mesében mindig érződik a hős alantas, jobbagyi helyzete, a nagy társadalmi különbség ad értelmet a mesének: a legnyomorultabb is eljuthat a trónig! Ezért oly toprongyos, bűdös a pulykapásztor s azért oly nagy úr a király. A vázlatosan jelzett különböző környezetleírásnál azonban az egymással szemben használt hang emeli ki valóban a különbözőséget, s jellemzi a két osztály viszonyát. Ilyen hangot nem használhatna egy mesehős sem a királlyal, de a király sem vele! A király, a hatalom birtokosa, a nagy család feje, a társadalom vezetője, így szól: „Kedves gyermekem“, „Kedves fiam“, „kedveseggy fiam“, „Halled-e te János“ stb. A fiú pedig így válaszol: „Pardon grácia árva fejemnek“, „Felséges királyatyám“ stb. Ez esetben így a király: „Na fiam! Úgy hiszem már ismered a kirájságom és a családom, és felajánlom neked a leányom kezét, met azt hiszem, szeretted te és, csak nem mered mondani. . .“ (bármennyire meglepő is a dolog, hogy a király a lányát kínálja az egyszerű fiúnak, nem hat különösen, mert a hangban benne van az apai leereszkedés, a mindentudó felsőbbbség). Mire a fiú: „Felséges kirájom, életem-halálom kezébe ajánlom. . .“

A börtön-jelenetet a mese rövidre szabta. „Éjjel a királykisasszony felöltözött vitéznek és lement a tömlöcbe. . . leszette a bilincseket és elbocsátotta. . . sírva kérte Jankót, hogy változtassa meg a szavát. . . Jankó nemet mondott és ekkor a kisasszony hanyattesett és meghasított a szíve. . .“ A könyvben hosszú szentimentális rész ez, akárcsak egy Scott-regényben: „Már késő éj volt. R. láthatott néhány csillagocskát börtöne szűk ablakán keresztül. Elgondolkozott sorsa felett. Egyszerre egy világosságsugár hatolt be a kulcslyukon. . .“ A királykisasszony nincs „vitézi ruhában“, hanem „sötét köpenyben“. „Légy boldog s ha boldog leszesz, emlékezz reám, kinek a szívét összezúztad. Most siess. . . a királyleány pedig soká nézett utána a sötét éjszakában. . . szívéhez kapott s minden szó nélkül lerogyott a börtön hideg kövére. . .“ Mindkét helyen sűrű erdőbe ér a hős. A könyv azonban ismét szürke és eseménytelen. Nem történik semmi, amíg egy őzike nem jön, nem csalogatja maga után. Egy kertke ér, ahol szép virágok vannak, a kertben „kis ház volt, csupa rózsafából építve. . . kislány. . . ki a rózsalugas előtt gyeppadon ült.“ A hős addig űzi a romantikus bukolikus hölgyet, míg „átölelte karcsú derekát“. . . kinek szívét szintén megmozgatta kissé a csinos ifjú látása, megadta magát és szelidebb lett. Nemsokára el is csattant közöttük az első szerelmi csók“.

Ez annyira papírmásészerű, mint a wertherutánzó német regények. Pedig megérkeztünk a történet csúcspontjára, ahol az elbeszélésnek a legelevenebbnek kellene lennie, hogy lássuk; valóban érdemes volt végigizgulnunk a szereplők vergődéseit. Nem így a mese:

Ismét érzékelteti a távolságot, amely egyre nő közte és közöttünk s közben folyvást közelebb kerül a célhoz. Miért érezhet az ember hosszú vándorúton? Éhséget. El is mondja a mese, mivel táplálkozik a hős az erdőben. Már-már kétségbeesik, mert nem lát kiutat a „sűrű erdőből“. Logikus, hogy megbánja szenvedéseiben, hogy „nem adott kezet inkább a kirájléjának“. Vadállatok bögnék: fél. Egyszer csak, a legkétségbeejtőbb helyzetben — történik valami. „Meglássa, hogy mozog a málnavész. Eccer megpillantott a tó partján egy aranyszőrű őzikét.“ Itt már valódi csodák történhetnek, hiszen túl van a hős a mi világunkon. Még gyanakszik, kételkedik, hátha „róka, de később meggyőződött rajta, hogy kicsi aranyszarvai vannak“. Mint a maeotisi csodaszarvas, vezeti Jankót át egy kerítésen, ahol végre minden beteljesedik: „a kerítés középjibe vót egy kicsi fejevízü tó. A tó körül rózsafák vótak és egy fehér rózsafa alatt meglássa, hogy ott ül egy ezüsthajú léjánycska“. Itt is megijed a lány, futásnak ered, de kedves tréfa enyhíti a szemérmetlen epekedő hangot: „... az őzike elfutott onnet. A léjánka is futni kezdett, de Jankó es kivette a nyelvit félsingre és messe ált addig, míg az ezüsthajú léánkának a hajába nem csipeszkedett“. Persze, megijed, de nekibátorodik, mikor meglátja, hogy „ember és szép ifjú legén van ott“. Aztán paraszti illem szerint megkérdezik egymás nevét: „hogy hogy szólíccsa?“ Élete sorát is elmondja a legény. Akkor Jankó „megvallotta a szerelmet, amit a léán is alig várt tőlle“. Minek ide több magyarázat? A leány előélete, mint lényegtelen körülmény, titokban marad, csak a nevét tudjuk: Tündér Anna. (A könyvben homályos hosszú magyarázat, hogy ki és honnan került oda, dajka halála, homályos származás stb.)

A könyvben most hét év telik el és az esemény két gyermek születése. A mesében azonban előbb meg kell esküdni. Ilyen fontos esemény el nem maradhat. „Másnap már meg es esküttek egy hétágú fa alatt, amejik fán hétféle gyümölcs termett“. Minek várni vele? A mesében az idő csak akkor telik, amikor határidők döntenek, vagy a távolság növekedését kell ezzel kifejezni.

Mi van még hátra? A befejezés. A mesében nem szerepel a hajfűrt-epizód, itt ötletszerűen jut a hős ismét a tündérkirályhoz. Van a közelben egy sír, odamegy a hősnővel és elmondják az ismert varázsigét, mire a tündérkirály megjelenik „hat hatyúval, üveghintóban“. A könyvben: „Üdvözlégyszerencsés halandó,

ki egyedül voltál képes végrehajtani parancsodat s ezáltal megváltoztad a csontokat..." A mesében: „Na Jankó fiam! Mosmá monthatom, hogy ember vagy a lábodon. Met te vótá a lekkisebb, mégis neked attam a legnehezebb feladatot. Met a lányok szemének nehez ellenálni... Ekkor a tündérkiráj elhúzott egy gyémántvesszűt, keresztet húzott a csontvázak felé..." Szinte már magyarázatra sem szorul a két hang különbözőzése. A gyémántvessző szoros tartozéka minden mesebeli tündérnek. A könyvben parancsszóra ébrednek, öltöznek, élednek a csontok, sötét lesz, majd megvilágosodik, dörög-csattog, hosszasan történik minden, ami kibebíti a hatást. A mesében: Ekkó hallaccot ojan zöreij, úgy csattogtak a csontok, mint egy hattedt katonaság. — A legkisebb fiúé minden diadal, amit a mese alaposan kiemel. Ezt mondja a tündérkirály a feléledt csontoknak: „Várjátok be Jankót, az én vejemet, majd ő megaggya nektek a további parancsot." A könyvben: „Volt a sokaságban mindenféle náció, zsidó, muszka, porosz, izmaélita, német és egy pár barát is, csak magyar nem volt, mert az nem szorult a tündérkirály segítségére". Tán mondani sem kell, hogy ez teljesen hiányzik a meséből.

Még egy fontos mozzanat van: „A tündérkirály pár pillanat alatt deli ifjúból egyszerre öreg, százesztendő s külsejű agg férfiúvá változott..." De a könyv nem okolja meg, hogy miért, mégis, annyira frappáns, hogy a mesélő nem felejteti el, hanem megtoldja saját magyarázatával: „Ekkor a tündérkiráj megráskódott s egy ojan őszhajú öregemberré lett, met most hogy újra elevenettek az elvárásolt legények, vissza kellett hogy aggya a fíjatláságukat, amit eddig mind magának vett..." Utolsó szava a hőshöz szól, akinek még magas jutalom jár: gazdagság a tündérlány mellé, ami a regény szempontjából közömbös lehet, de a mese felépítésében lélektanilag is elengedhetetlen: „Adok neked egy aranytojást meg egy aranyvesszőt, huzincs hármat a levegőbe az én nevemben... ha valamire szükségetek van, az aranyvesszővel írd az út porába... és mindenféle ott fog teremni". Most aztán már élhetnek „boldogul és még most es élnek, ha meg nem haltak", ahogy az már minden mesében egyformán előfordul.

Összevetésünk végére érve, mérjük le röviden tanulságainkat:

A mesélő paraszti falura nem maradt hatástalanul az olvasmány, de a hagyományos mesemondás művészetének nem ártott, nem pusztította el a régi szokást. Kétféle olvasmányt különböztethetünk meg a meséléshez viszonyítva: Az egyik típus, amelynek szellemében semmi köze nincs a meséhez, a másik, ami népszerű, falura szánt olvasmány (ilyen kiadványok már Arany János ösztönzésére igen elterjedtek) vagy eredeti meséből, klasszikus mesé-

ből merített mese-szerű olvasmány. A mesére mind a kettő hatással van. Az első csak frazeológiaiilag, szókinszbelileg, de egyébként soha. Egyetlen motívuma sem kerülhet bele a mesébe, mert nem hihető, nem reálisak paraszti szemszögből nézve. Újszerűségükkel hatnak, de a hagyományanyagba sosem kerülnek bele, mert mindvégig idegenek maradnak. A másik fajta, még ha stílusban teljesen hiányzik belőle a mesei nyelv, de akár egészen meseszerű, akár pedig csak éppen a szelleme mesei és a formája megfelel a mese törvényeinek (mint pl. azok a filléres vadnyugati regények, amelyek elterjedtek mindenfelé), teljes egészében átvevődnek a mesekincsbe. Nem maradnak meg önmagukban kerekben, hanem szétforgácsolódnak s egyes elemeik ezerfelé szakadnak a mesemondás szeszélye szerint. A ponyvai termékbe mesei elemek vegyülnek s addig formálódik, keveredik az egész, míg végleg eredeti népvivé formálódik. Egyelőre a mezővidékeken, amíg a paraszti állapot megvan, az olvasmánytól nem kell félni a mesét. A nyelv folytonosan változik, de változna akkor is, ha nem olvasnának. Példánk azért figyelemreméltó, mert tárgyilagosan rámutat a változás, a népi korrigálás elsődleges fázisára. Még meg lehet ismerni, ki lehet venni az eredetit, amiből félig tudatosan, de talán kissé öntudatlanul is újat varázsolt a mesemondó, de már jelzi is azt az utat, amelyen bele fog vészni a népköltészet hagyományos anyagába. Több ilyen példa birtokában talán megbizonyíthatjuk azt, amit ma még csak sejtethünk: a mai népmeseállományunk nagyrészt ilyen ponyvakiadványoknak köszönheti létezését.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK:

- Barát Endre: A históriás. Szikra.
 Puskin: Dubrovskij. Szikra.
 Szerafimovics: Vasáradat. Szikra.
 Andrics: Híd a Drinán. Szikra.
 Böllöni György: Hallja Kend Táncsics. Szikra.
 Déry Tibor: A tengerparti gyár. Szikra.
 Gárdonyi Géza: Falusi verebek. Szikra.
 Hollós Korvin Lajos: Torpedó. Szikra.
 Nagy Lajos: Falu. Szikra.
 Nagy István: Erdélyi úton. Szikra.
 Medgyesi Károly: Az inas. Szikra.
 Lukács György: Irodalom és demokrácia. Szikra.
 Magyar Írók a szovjetnépről. Szikra.
 Szabad Föld Tavaszi vásárnapok könyve. Szikra.
 Fehér Gyula: A néprajzi gyűjtés.
 Büky Béla: Bábjátékkönyv.
 Kovács Zsuzsa: Népművészeti kiállítás.
 Székely Endre: Eneklő magyarok.
 Vitányi Iván: Népi táncok.
 Dalmady—Flórián: Falusi sakkverseny.
 Keresztes Tibor: A falu sportja.
 Arany: Toldi. Budapest kiadó.
 Beaumarchais: Figaro házassága. Budapest kiadó.
 Új könyvtár. Budapest kiadó.
 Görög versek, ford.: Devecseri Gábor és Trencsényi Waldapfel Imre.
 Engels: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban.
 Szücs Sándor: Puszta krónika. Miszlótfalusi.
 Szende Aladár: Süss föl nap! Ifjúsági népköltési gyűjtemény. I. és II. 2. kiad. Miszlótfalusi.
 Homeros: Odysseia. Ford. Devecseri Gábor. 2. kiad. Új Idők.

SZAVAINK TÖRTÉNETÉHEZ ÉS MAGYARÁZATÁHOZ

Írta Csefkó Gyula

Klabodán, miszkál. Hasan Eren MNy. 39:362 állapította meg, hogy a *klabodán* oszmán-török jövevény és 'ezüst fonal'-at jelent. Mivel eddig csak egyetlen egy adatból (1646) ismertük, talán nem fölételes felsorolnom néhány példáját, az előbbinél régiebbeket, Bethlen Gábor megbízottjai konstantinápolyi vásárlásainak jegyzékéből Radvánszky Béla Udvartartás és számadáskönyvek c. munkája nyomán: 1622: Az varró mívek elkészülvén, ment reájok skofium arany, ezüst és *klabodán* 7700 *miskal*, ennek *miskálátúl* az alkuvás szerént kellett fizetnem 27 oszporát (56). 3 alá kötőféket, *klabodanost* (57). 1625: Jo papiros ekofium aranyat sárga *klabodánnal* együtt, *miskálát* asp. 19 (119). 9 véres bársony nyeregborítékot megvarratván ment skofium arany, ezüst és *klabodán* reá 242 papiros, mely teszen *miskált* 2420, minden *miskálnak* felvarrásától fizetvén 9 asp. (120). A *miskál*-ról tudjuk, hogy szintén az oszmánliból került át hozzánk a 17. században. Az oszmánliba az arabból jutott el. Jelentése Hóman, Szily—Eml. 107, szerint: 1. 'súlymérték, kb. 4.5 gr.', 2. 'aranypénz'. Erdélyben kivált az előbbi jelentésében éltek vele. Ödöngő Abel, MNy. 12:230, azt mondja róla, hogy az arany- és ezüstfonál sajátos török mértéke volt. Hóman meghatározása pontosabb: finomabb áruk mérésére használták Keleten és használják ma is Észak-Afrikában. Egy 1622-ből való adat szerint (Radvánszky i. m. 54) gyöngyöt is mértek vele: 90 *miskál* skofium aranyat... 6 *miskál* apró gyöngyöt vettem... 4 *miskál* öregebb gyöngyöt... 6½ *miskál* gyöngyöt... 2 *miskál* gyöngyöt ismét.

Krumpli. Erre a szóra az eddig ismert legrégibb adat 1807-ből való (MNy. 40:275). Azt hiszem, szótörténeti és szóföldrajzi szempontból egyaránt fontos tudnunk, hogy kb. négy évtizeddel előbb is előfordul már a dunántúli származású és munkás élete javát Dunántúl eltöltő érdemes piarista írónak, Pállya Istvánnak Ravasz és Szerencsés c. iskolai drámájában (1768), melyet veszprémi tanárkodása idején készített: Uhu úgy sétál magában, mint a *márkói sváb* a *krumpliban* (EgyPhilKözl. 1904, 455). Márkó veszprémmegyei kisközség. Második adatom a szintén dunántúli születésű Veszelszki Antalnak A' növényen-plánták országából-való erdei, és mezei gyűjtemény című munkájából (1798, 229) való: ha a' szegény Magyarnak, Rátznak, Oláh-nak Kukoritzája van, nem fél az éhségtől neveti a' szomszédok' szorgalmatosságát, kik az éhség' idején az éhel-halástól-való menedek-utat a' tőlök került *Krumpliban* keresik.

Marhahús. A NYÚSZ azt írja, hogy „a *marhahús* szó minden valószínűség szerint csak a 18. sz. 2. felében terjedt el. Első adatunk eddigelé Thomas Jánosnál 1763“. Az előbbi idézetek azonban azt bizonyítják, hogy ez a szó már a 18. sz. 1. felében, sőt már a 17. sz.-ban is használatos volt, pl. 1748: Considerálván a' Nemes Vármegye ez Hazánkban a' Marháknak oltsóságait, Concludáltatott, hogy a modo deinceps (addig tudniillik, míg a Marha jobban meg nem árusodik) a' *Marha Húsnak* Fontya harmadfél Péznen, a' *Berbéts Húsnak* Fontya két péznen, a' *Ketske Húsnak* Fontya másfél Péznen járjon az egész Vármegyében (Kolosvári—Óvári: Corp. Stat 1:425—6. Küküllőmegyei const.) 1731: Mivel hogy körülbelül S. V. az szarmasmarha [így] döglene s az olyatén mészárosok által levágandó s belül megvesztegetett s miri-

gyes is, *marha hústúl* az emberek között is... valamely mirigyeshalál ne okoztassék (i. m. 4. köt. 2. fele 692. Esztergom városi stat.) 1687: Pápai Páriz F.: Pax Corp. 258: Meg-kivántatik azért a gyermekded *Marha húsa*, de ugyanitt a 303. lepon: Távoztasson minden Kemény, szívos nyálás, és enyves eledelüket: minémü a' Disznó-hús, vén *Marha hús*, *Lúd-hús*. Ezt az adatot bizvást keltezhetjük négy esztendővel előbből Páriz Pápai naplójának következő helyére támaszkodva: Anno 1683... Ez esztendőben írtam a Pax Corporist (IrtörtKözl. 2:512). Egy 1679-beli adatban még nem vált összetétellé: Mivel a vágó marha mostan ez hazában nem drága, mégis akármí alávaló *marha husának* fontját két pinzen adják (ErdOrszGyülEml. 16:663). Régenté nemcsak *tehenhús*-t mondtak *marhahús* helyett, hanem *baromhús*-t is, pl. 1628: minthogy Németországban bő nép lakik, az *baromhús* szűk, kereskedők onnét a felső országból jönnek Bécsben ökrökért (MonTMEOKmt. 2:60). 1597: Borjú és *barom húsnak* fontját [adják] den. 3. Az ökröhús-nak az mézárosok adják fontját den. 3. Az ünöhúst den. 2. (Kolosvári—Óvári i. m. 5. köt. 1. fele 66). A *baromhús* szót a NySz., OklSz. nem ismeri, de az *ünöhús*-t.

Ólálkodik. Pais Dezső MNy. 40:63-68 azon magyarázata, hogy *ész* az *igénk az or, orv 'tolvaj' > óral, ólál 'lopakodik; leselkedik'* származéka, feltétlenül helyes. Azonban meg kell jegyezni, hogy egy adat szerint a régi nyelvben volt az *ólálkodik*-nak 'sich hüten, sich schützen' jelentése is. Dézsi Lajos írja IrtörtKözl. 14:4: „találtunk könyvtárkutatók közben még eddig kiadatlan magyar glosszákat, melyek közt ilyen, nyelvi tekintetben figyelmreméltó részek vannak: Az mely ember latuan nem *ólálkod* az meli veremtül beletesik“. Nyilvánvaló, hogy ez az *ólálkod(ik)* az *ó, óv* 'hüten, schützen, bewahren' származéka és azt jelentette, amit ma az *óvakodik* jelent. Mivel így az *ólálkodik*-nak annak idején két jelentése volt, t. i. 'lauern' és 'sich hüten', és emiatt könnyen félreértést okozhatott, azért a 'sich hüten' kifejezésére az egyjelentésű *óvakodik* igét, meg az *óvja magát, megóvja magát* tárgyas szerkezetet alkalmazták inkább, s végül aztán az *ólálkodik* ebben az utóbbi jelentésében kiavult a használatból (Az elavulásnak számos ilyen példáját l. Horger: NyA. 71). Igaz ugyan, hogy az *óvakodik* igét nem ismerik nyelvtörténeti szótáraink, első adata a SzófSz. szerint csak 1792-ből való, én azonban nem tudom elhinni, hogy meg ne lett volna már a XVII—XVIII. században is.

Pá! Ennek az osztrák eredetű indulatszónak legkorábbi előfordulásául a SzófSz. egy 1793-beli adatot említ a MNy. 28:116 közlése nyomán. De valamivel előbb is megvan már Barcsay Ábrahámnak egy 1791. május 6-áról keltezett levelében: Gróf Teleki Sárának a kapuja előtt jövet egy *pát* csináltam a kocsiból (IrtörtKözl. 3:471). Azt hiszem, ez az adat megerősíti Zlinszky Aladár MNy. 29:54 közölt magyarázatát a *pá!* eredetéről: távolból adott hangos csóknak artikulált hangokkal való kifejezése búcsúzó kézintés kíséretében.

Pálinka. A SzófSz.-nak az OklSz.-ból merített első adata 1674-ből való. Korábbiak a következők: 1669: Azkiknek *pálinkafőző rézfazek*-kocak vagon... minden fazéktul 1—1 tallért fizessenek (GazdtörtSz. 7:358), *pálinka*-, sör-főzéssel és áruvárról ók az szerint fizetnek (uo.). Sörfőző és *pálinkafőző üsteketül* (uo. 369). 1661: Sört se penitt *pálinkát* az jószágban be ne hozzon senki is... az *pálinkaégető* emberek penitt minden fazékról egy-egy aranyat fizessenek az uraknak (uo. 6:237). 1640 körül: az egész jószágban tiltsa meg a sör és *pálinka főzést* (uo. 8:222). 1630: Az *pálinka* és az icze dolgát forgatta (TörtTár 1909:297).

Ruca. Első adata eddigelé 1760-ból (SzófSz.). Régebbiek: 1712 körül: egy vadruczáért d. 2. (GazdtörtSz. 7:421. Nagykaroly), egynehány *rucza*, és szárcsák lövése (uo. 418), 1713: Harmadik malacz, vagy lúd, vagy rucza hussal készített fekete lév. Negyedik lúd avagy *rucza* aprólékjával főzött kása (uo. 8:297. Debrecen). 1682 dec. 7: Eodem die, váradi basa levéle érkezik, melyben írja, hogy Bárjannyok következnek, azért az Biró legyen tyúk, lúd, pulyka, *rucza* etc. gazdálkodással (Debreceni Diárium, TörtTár 1910, 372). A SzófSz. szerint valószínűleg az állat hangját utánzó szó. Ha ez igaz, akkor adataim származása helyét tekintve, arra lehet következtetni, hogy vadruczában régente föltöbb bövelkedő Ecse di lóp, Kis. és Nagysárrét pákászáinak nyelvében keletkezhetett.

Sinkófál. Simonyi Nyr. 48:90 szerint a diákos emberek beszédéből elterjedt tréfás kifejezés; a görög eredetű *syncope* 'összeránt, rövidít' > *syncopare* 'rövidíteni, kilödni, kihagyni'. Mikor a tanuló írás közben kihagyott egy betűt, akkor *elsinkofálta*. Rendszerint el-igekezővel használjuk ma is. Simonyi magyarázatát (elfogadja a SzófSz. is) egészen kétségtelenné teszi az a régi nyelvi adat Kemény János Önéletrásából (237), mely teljesen latinos írású alakjában őrizte meg a *sinkófál* szót. Prépostvári Zsigmondról írja Kemény: erdélyi jószágát is elvevék, sőt még Bélteken is nem mere megmaradni, császárhoz mene fel, és az után Eperjest lött tractán complanáltaték dolga, fordula meg holmie, de conditiókkal, és halála után ugyan *elsyncopáltaték* s még nagy rész jószága Pocsajhoz foglaltaték.

Sodrófa. Mindenki tudja, hogy azt a konyhai eszközt nevezik így, mellyel a tésztát sodorják, vagyis nyújtják (CzF). Máskép *nyújtófa*, *lapuofa*, *laskanyújtó*, Erdélyben pedig, ahol a tésztát, laskát nem sodorják v. nyújtják, hanem *serittik*, ~ *sirittik*, ~ *sürittik*, *laskaserittő*, — *sirittő*, — *sürittő* vagy *sirittőfa* a neve (MTsz.). Sodorni azonban régente nemcsak a tésztát szokták, hanem bizonyos leveket is, mikor más lével feleresztették, ahogy ma mondják: *behabarták*. Ezt az utóbbi szakácsműszót ismerte a régi konyha is (l. régi szakácskönyveinket), de a Szakács Mesterségnek Könyvetskéje (Kolozsvár 1771) ennek a konyhai műveletnek a megnevezésére a *sodor* igét is használja, pl.: Etzetben habarj egy kalán lisztet, tyukmonyat, törött foghagymát, és a' levét reá öntvén, ereszd-fel véle, tedd a' tűzhöz abba a' tsuporba, és forrald. fel, szüntelem *sodorván*, *hogy meg ne tűródzék* (7). Végy téjfelt egy tsuporba, ahoz egy kevés ezetet, egész borsot, reszelt kenyér belet: ezeket jól *meg-sodorván*, a' hús levével ereszd-fel: mind *sodorni* kell, mint a' kaszás levét (9). Némellyek egy tyukmonyat vernek a' hideg etzetbe, *meg sodorván* jól, úgy eresztik-fel a' több szerekkal (11). Egy jókoru tsuporba tégy bort fel húst ahoz képest, abba egy darab fejár kenyeret; ezt *meg-főzvécn*, szítán verd-által, abba tégy mézet, marlosa szöllöt... ezeket jól *öszve sodorván*, a' húsnak a' levét szüörd le, és öntsd-ki, és ezzel a' főzeres lével, *botsásd-fel* [érdekes kifejezés a mai konyha *ereszd fel-je* helyett] a' húst, és főzd-meg jól együtt, es add-fel (36). Végy téjfelt, üss vagy két tyukmonyat belé, *sodord-meg*, és a' levével ereszd-fel, mint a' Sufát *sodorni* kell, *hogy meg ne tűródzék* (44–45) stb. A levek illetén sodrására egy faeszközt használtak, melynek szintén *sodrófa* volt a neve: Végy téjfelt, abba botsás három vagy négy tyukmonyat, mézet, bort, ezeket *sodró fával* jól-*meg-sodorván* tsak úgy hidegen, az után tűzhöz tévén, jól forrald-meg (84). Hogy ennek a konyhai szerszámnak milyem volt a formája, az nem derül ki eddig ismert régi forrásaimból, de vö. CzF ban: *Sodrókalán* v. *sodró-*

kanál, Konyhai eszköz bizonyos ételnemű elkészítéséhez; MTsz.-ban: *sodor*, *öszvesodor*: habverő fával v. fakanállal összekever lisztet és tojást vízzel (Háromszék), *sodorék*, *sodrék*: habverő fával v. fakanállal vízből, lisztből és tojásból összehabart lé erszéknek rongyos levesbe v. cibrébe (Székelyföld), *sodraó*: faeszköz, amellyel a tejből habot vernek (Abauj m). Azt hiszem, a mi *sodrófánk*¹ azonos az iménti közlések *haborófá*-jával, ennek képét l. Magyarság népr. 1:97.

Szédít. Első adat reá a XVIII. század közepéről, de a *szédítés* re a XVII. század első feléből (SzófSz.). Ugyanekkor megvan már a *szédítő* is. Geleji Katona István írja fejedelmének 1639 december 12-én: Hogy az úr Isten Ngodat mind ennyi *fő-szédítő*, elmerfárasztó és erő-lankasztó szorgos gondjai és foglalatossági között is kívánatos egészségben ekkédiglen megmarasztotta) (IrtörtKözl. 4:340).

Temető. Ismeretes, hogy a „coemeterium; Friedhof, Kirchhof-nak ez a magyar neve elvonás a *temetőhely*, *temetőkert*-ből. A SzófSz.-nak 1648-ból való reá az első adata. De Geleji Katona már 1638 december 2-án kelt levelében panaszolja I. Rákóczi Györgynek (IrtörtKözl. 4:537), hogy „néhol pedig templomokat, praedikátor, mester házeit, *temetők*et, mint a feirváriakat is meg nem kerítettetek, a mi *temetők*nk csorda-déllés [= ahol a csorda déli, azaz deleli].

Tér=fér. Mivel a NySz.-ban a *tér* igének „fér” jelentésére csak egyetlen kései adat (PPB, 1767) van, azért Munkácsi Nyr. 54:11 azt teszi fel, hogy „ez a *tér* nem más; mint a *fér* igének és a régi nyelvben „téres” értelmű *tér* névszónak egymásra való hatásából eredt kombinált szóalkotás”. Ezt én is valószínűnek tartom, eőt azt is, hogy a *tér* „fér” a népnyelvből hatolt be az irodalmi nyelvbe, csakhogy nem a XVIII. században, ahogy Munkácsi (i. h.) véli, hanem már a XVII.-ben. L. erre a következő példákat: 1694. Monírók 35:179, Czegei Vass Gy. és L. naplói: Egér nem *tér* lyukában, tököt köt az farkára. 1678: TörtTár 1894, 337. Actio Curiosa: egy hüvelyben nem *tér* két hegyester [= hegyestör]. 1663. Czeglédiből idézi Nyr. 6:164: Ha nem *tér* fogadra, rága szádban ez, 1639: TörtTár 1885. 46: ha erejéhez bizhataik és az lyukon *kitér*, ereszkédjék ki. Legrégibb adatom Szamosközyből való: 1606: Monírók 30:553: Végre a falon volt egy hancsár, azt az bék az küszödesben ragadja, és kezd hátul oldalból [így!] érdni és sebesíteni az ráczot, de miért hogy nem *tért* hozzája, nem tehetett halálos sebet rajta.

¹ Vö. Elvesztett boldogságom képe gyötört és minél inkább menekültem előle, annál gyorsabban dolgozott [kezemben zablisztleves főzése közben] a *sodró* e hullottak a lisztcsomók a vízbe. Joseph növekvő méltatlankodással nézte konyhai működésemet. Emily Brontë (1818—48): Üvöltő szelek, Sötér István fordítása. 163.

A MAGYAR NÉP MESÉI.

CSÁLÓKA PÉTER

SZIKRA kiadás.

Ára kötve 15.- Ft

Eredeti népmesék a baranyai háromszög-ből. Első mesegyűjtemény erről a területről. A magyar nép képzeletének gazdagsága, elbeszélő művészete elevenedik meg a kötetben, szép illusztrációkkal.

Katona Imre eredeti feljegyzései nyomán

• közléstesi Beke Ödön.

A NÉPNYELV MONDATTANÁHOZ

Irta Beke Üdön

A **nominativus absolutus** a népnyelvben. A NyK 44:1 alatt rámutattam ennek a szerkezetnek ősi voltára, amennyiben a magyaron kívül megvan az osztjakban, mordvinben, finnben és lapiban. Az a sajátosság azonban, hogy nemcsak a régi nyelvben ritka, hanem a népnyelvből sem közöltek még rá példát. Most módomban van a baranyamegyei Kopácson Katona Imre följegyezte kéziratos mesegyűjteményből néhány példát idézni: Hát az öregasszony, a lapát a kezibe, hánta be a kényeret (86. sz. 1:8). Akkor, a madár a kezibe, így lóbálta a kezit (11:27). A bort is hozta szeléken, a zökrök előtte (39. sz. 2:43). Ott ül bent egy öregasszony. A rokka előtte, fony (4:5). Jj egy öregasszony a zárogba van, a hátán róze, kijából segiccségér (39a sz. 1:3). Jjccer gyüni két lány a kúthoz, korsó a kezibe, gyünnek vízer (4:18).¹ Jjccó szalot ki egy öregasszony... Kényersütölapat a kezibe, elkecszte a lányokat püföni (19).

Valószínűleg másutt is használatos ez az ósrég: finn-ugoros mondat szerkezet, mert Ortutay Nyíri és rétközi parasztesésiben is találunk rá példát: Tanálkozott egy emberré, látta, hogy jön szembe rá, a cigaretta a szájába (Nyirgyulaj 243). Más idevágó adatok: Mikor beszürkült, nagy erőz zárok az ajtón, hogy mennyemeg bé? (Szilágy m. Bogdánd, Katona I. gyűjt. Szilágyi M. 7:1). Született neki egy szép fiugyermeke, nap a homlokán, az aranyperec a karján, azt Jónapánakan keresztteltük. És született neki kislány, holdvilág a homlokán, az aranyperec a karján, azt keresztteltük Hajnalkának (Zemplén m. Láca, Földy Istvánné gyűjt. 36:4). Egy hatalmas néger lépett ki a falból, zöld ág a kezébe és megszólal (135:3).

Talán ide tartozik a köv. bátorligeti (Szabolcs m.) meserészlet is: Járkál ott, házal egy kóduš, bocskorba, csüng-büng utána a kapca, egy nagy bot a kezébe (Ortutay: Fedics M. mesél 341).

Van olyan példa is, melyben nincs határozó: Hát, de asztat látták, aszt (asztán) a gyönyörű hintón, két fekete ló, a hintón egy gyönyörű szép fíjetalembör ül (Kopács 104. sz. 3:1). Az első hintón nem a két fekete lóhoz tartozik, mert ez a második mondat megkezdése, a két fekete ló pedig közbevetés, azután megismétli a hintón szót.

A mutató névmás értelmezés szerkezetben. A Nyr 70:31 alatt foglalkoztam már ezzel a szerkezettel, ezúttal újabb népnyelvi adatokat közlök, más nyelvjárásokból: Az a fiákérsná vót a tanyájik (Baranya m. Lúzsok, Hegedűs: Népi besz. az Ormánságból 139). A za kudba búvös viz van (Kopács, Katona I. gyűjt. 242. sz. 15). Ez a hét katonának az ágya üres vót (86. sz. 11:15). Kérdösz'e ez a suszternak a felesége. (86. sz. 11:3). Annyira vitték a dógot, a hirt, hogy ez a Pénzös Jánosnak a hire a császár fülébe is mönt (Somogy m. Juba MNGy 6:284). Ez a kis kü átál tojja a sok tojást. (Békés, Végh: Sárréti népm. 44). Nézzen bale, hogy micsoda aranhal úszik ez az ablak alatt (Zemplén m. Sára,

¹ Mintha Petöfi mondta volna: Túlnam, vélem átellenben épen. Pór menyecske jött. Korsó kezében (A Tisza).

Dégh L. gyűjt. 199). *Ez s ez városba lakik* éy kiráj, asztán vak (Szilágy m. Bogdánd, Katona I. gyűjt. Kürti L. M. 4:25). *Aszt álmodtam, hogy ez s ez városba van* éy kiráj (24).

A rag hiányzik mindkét helyen: *Az a három keresztezett út közepén megált* (Bodrogköz). *Az a kiráji be kellett vonulni* katonának (Zemplén m. Sára 254).

A névmásnak van ragja, a főnév ellenben ragtalan: *És annak a hety tetén van* éy fa és *annak a fatetejébe* éy fészök van (Kopács 104. sz. 1:7).

A névmás egyesszámban, a főnév többesben: *Nyúti a sárkány azt a roppant karmas mancsajit* (Kopács 39. sz. 2:30). Fokták, úk *azt a szekereket* egymás utáni kötözték a zösszest (39. sz. 2:19). *Eszt a gyerköket, akiket a zöregaszony eleresztött* a Dunára, aszt még éy halász valahugyan kifokta (7:6). *Ez a gyerkök, aszonygya, hogy úk mennék* ijen korán (86. sz. 10:13). *Nem mérök ám attul a zállitoktul* (Kákics, Berze Nagy 2:78). *Aszt a göből ökröket hajcsa bé a várba* (Katádfa 383). *Aszt az elkészitöd gabonaszömekeket* (Adorjás, Hegedüs 13). *Hogy a jó Isten hazafelé aggya az áldását annak a búzaszémén ábrázoló képeknek* (13—4). *Aszt a szögeket* (16). *Eszt az özvegyasszonyokat ésszehívjuk* (67 Drávacsehi). Jóformán eltömkötte *abba a nagy jukagba* (71). *Rákötösziték a kosra aszt a harangokat, csöngöket* (72). *Látod aszt a fehér fölhöket ott fönn?* (Jágonak UMGY 2:222). Honnan birgya kiállítani *ezt a háromféle föltételüket* (Tolna m. Mászlonypusztá uo. 283). Hozzátok ede *azt a vasnyársakat* (Somogy m. Számárton MNGY 6:348). Tanúnak-é má *ez a pulyák?* (Zalaistvánd Nyr 19:138). *Ázt a csillagokát látám* (Pest m. Hévizgyörk, Dégh L. gyűjt. 84). *Kócé vótam ábbá á hegyekbe* (71). *Hol vótál evvel á sok mindenféle hátizsákokkval?* (18). *Ha gyösz vissza avval a lovakkal* (Heves m. Besenyőtelek MNGY 9:42). *A legény, ahogy ezt a szavakat hallotta, nem verte őket* többet (168). *Ha nekém ezt a lovakat mind éy cséppig még nem fejed éy kádba, készúhecc a halára!* (195). *Van anná a svábokná sok péz.* *Láttam ebbe a házakba annyi egeret, hogy!* (Heves m. NyF 16:38). *Ha mimket föl nem szabadítottál vóna ettül a rabláncoktul, bilincsektül* (Zemplén m. Sára, Dégh L. gyűjt. 92). Egyenesen elvitte a kovácsnak *azt a vasakat* (uo. Penna Jankó 3). *Hon van ebbül a fejekbül a nyelvek?* (uo. 146). *Nem adna nekünk ebből a vadakból pár darabot pézer?* (Zemplén m. Láca, Földy Istvánné gyűjt. 123:4). *Akkor ezt a nagy urakat, holmi bárókat, grófokat öldösték* ki (114:1). *Igen beszedegettek ebből az ételekből* (67:2). *Kérdezd meg, nem adná el az a kovács aztat a bárányokat!* (28:2). *Hajcsé ki azt az ebeket!* (127:4). *Micsinál avval a szegény állatokkal?* (122:4). *Egy országot lehet venni, ami a száján kihullik, azér az aranyokér* (107:4). *Csák má haza tunnék menni evvel a lovakkal* (122:4). *De milkór meglátta aszt a nagy kigyóukat* odalé (Békés, Végh 22). *Mutassa, hogy ki tojja aszt a sok tojásokat* (44). *Annak a szomszédoknak nem messzi vuót a kertyek* (Berettyóújfalu 106). *Ezek vaótak a szereteőjük. Azok a betyároknak* (Nagyrábé 126). *Látod eszt a palotasorokat?* (Derecske 143). *Evel a katonákká mégy a kizs gyehennába!* (Szilágy m. Bogdánd, Katona I. gyűjt. Kürti L. M.

3:26). Hogy fogod enni *azt a libacombokat?* (Szabolcs m. Bátorliget, Ortutay: Fedics M. mesél 205). Kallapját körül tüzdelte *azzal a gajakkal* (244). *Ezt a szép piros gajakat*, veresét, nekem adod? (249). Megpróbálta *azt a sipokat* (251). Nekem arra is gondom van, ... még a tenger fenekén is *arra a halakra* (312). Hazavezettem *ezt a lovakat* (339). Szeggyétek össze eszt a *dirib-darap kényereket* (Szamoshát Csúry). Mics csinájjak *evvel a haszontalan írásokkal?* (uo.) *Mit ír az a lapok?* (uo.). *Én* nem ismerem, mék másik, *hallod aszt a bórnyukat* (uo.).

A névmás többesszámban áll, a főnév egyesben: Eszt is figyelmesztette *ezöktül a búvös pataktul és a búvös réttül* (Kopács, 242. sz. 6).

Megemlítem még *azt a jelenséget*, mikor a névutó főnévre és személynévmásra vonatkozik, s csak egyszer teszik ki, személyragozva: három-négy méter különpség van a *föld és kösztök* (Kopács, 242. sz. 36.). Eszt a *zaranytarajt azért* atta, hogy mégis különpség légyön a *rendes kakasok és kösztém* (15).

Az ablativusrag használatához. Annak a kifejezésére, hogy a mozgás valami mentén, valamin végig történik, több finnugor nyelv külön esetet használ, az úgynevezett prolatívust vagy prosecutívust, más rokon nyelvek pedig ablatívussal fejezik ezt ki. Erre a magyarban is van példa, de eddig csak a régi nyelvből volt rá adatunk (vö. Simonyi: MHet. 1:81, Beke: NyK 41:250). Pintér pallóc népmeséiben is találunk erre a határozós szerkezetre példát: *Merreő gyöttee tē, hom minket megelőztee?* — Hát csak erre gyöttem a gyalog úton (122). A *lovas kiráfiak eőnyargaótak a kaódaós melleő* (80). A *buzogány eőtyúszott a feji melleő* (161). Mikor Kilemces a kapuho jeer, eő nem *alaóla*, hanem *feleőle* mégyen *kij ja szekeriveő* (166). Nagyon fontos lenne annak megállapítása, hogy ez az ősrégi határozós szerkezet mely nyelvjárásokban maradt meg a mai napig.

A dativus possessivus használatához. Az ilyen szerkezetekben: *nekem van házam, Péternek nincs ruhája*, az birtok a magyarban személyragot kap. A népnelyben azonban előfordul ragtalanul is. Már Simonyi is idéz néhány példát A jelzők mondatában Gyöngyöspatáról és Szlavóniából (185), Csúry pedig Szamoshátról (MNy 35:112), de ez a jelenség sokkal jobban el van terjedve; pl. Az én testvéremnek *vót ét tepszi* (Szilágy m. Bogdánd Katona I. mesegyűjt. NagyMGy 2:2). A *fijunak vót éty fúruja* (NagyAA 4:4). *Vót neki ojan ördöngös bába*, *alki szötte mindig a katonát* (NagyGyB 6). Az *urinőknek* van ojan *kizs bicska, bicsokkés* (9). De mivel csak *szöllő* vót és nem vót semmi pénz, *kőccsönként* pénzen vett éty fehér kicsi kenyeret (HajduJ 5:1). Nincs nekünk *hej* az udvarunkon, hogy a kútnak *hējje* legyen (NagyKM 12:4). *Zab* nem vót a lovaknak (NagypálL 4:1). *Csudálkosztak rjta*, az egész falu, hogy hunnet van Jánosnak ez a sok *mārha*. (NagyAA 3:4).¹ Azoknak vót kilenc *tehén* (Hévízgyörk, Dégh Linda gyűjt. 48). *Vót neki három kiló mák és három kiló só* (17). Neked is van ilyen *golyó*

¹ A köv. példában több birtok van, az első személyragos, a másik kettő ragtalan: Apámnak van sok *aranyja, ezüst, gyémánt* (NagyAA 3:2).

is? (59). Akkor vót még nek'jek ety kis élesztőü viz, főrasztó jú (Szabolcs m. Rétközberencs, Kovács Zoltán gyűjt. 3:7). Hozzá kezd a favágáshoz, de egy életlen fejsze volt neki (Szatmár m. Szamosszeg, Puskás Béla gyűjt. I:17). Van nekem egy *buzogány*, mejlik fogja messzebbre dobni (Zemplén m. Sára, Dégh L. mesegyűjt. Penna: Jankó 5). A kirájkisasszonynak othon lakásba van egy ócska *gyűrű* meg egy ócska *katuja* (Bodrogsára Dégh L. gyűjt. Kása András meséje). Annak a szegén cselédnek vót egy *fiu* (Sára 25). Gázold össze, hogy egy *pórcika* se legyen (162). Vót nekem *tehen* (Sára, Fejes József meséje). Mindig vót neki már étkezésre való elegendő *hus* (136). Nem sok idő van az édesapát halálának (10). Még neki vót két *esztendő* hátra (Zemplén m. Laca, Földy Istvánné gyűjt. 41:3). A kirájinak lett, született egy *kisfiucska* (20:1). Az nekem *baránó* vót (85:1). Készítette a kiráj nagy vacsorát, minden szeméjre, hogy ne legyen *hiány* senkinek semmiben (85:2). A róka kibírta, mert neki volt *hal* (50:2). Megvót a kirájnak a nagy *öröm*, hogy a lányait visszaszerezték (61:6). Ha neked az a *tó* nem lett volna, éngem soha el nem tultál volna hozni a lakásombul (104:9). Meg vót a borzasztó nagy *öröm* Világ szép Erzsókanak, hogy még egyszer meglátta az ő kedves vülegényét (104:11). Vót annak nagyon sok *gyerek* (29:1). Van annak a Sárkánynak egy olyan *tükör*, amelybe ha belenéz, mindenkit meglát (122:2). Van még annak a Sárkánynak nyolc kis *madár* kalitkában (122:2). Van annak a kocsisnak, lovásznak egy *aranykacsatallu*, annak aranykacsája kell (43:3). A feleségédnek két *kutyafiú* született (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:205). Vegyon nekem egy *tehen* (Brassó m. Pürkerenc MNGy 10:69). No most volt a szegény legénynek *juh* elég, *péNZ* elég (95). Volt neki egy kulacs *bor* (97). Volt neki egy *leány*, a boszorkánynénak (99). Az apjának volt egy nagy *háló*,... egy *számár* (109). A szekér aljának sincsen *csitko* (111). Az urának olyan *szokás* van (uo). Nekik nem volt egy *kerécár* (137). Hát a három vándorló legény közül egynek jó ismerős volt egy nagy gazdag uraság (139). Nagy *öröm* lett az apjának és nekik és egymással (145). Elterhesedett a fiatal asszony a fejedelemtől és született egy *fiú* (Tatráng 252). De nekik nem volt *semmi* (252). Hanem volt nekik egy *háj* (uo.). Volt neki egy *ház* (270), Nekem *liszt* nincs (307). Gondolja magában, hátha talál valamit még lőni, hogy legyen neki és *becsület* valamiért (335). De a király leányának ovan *jömlő* volt, hogy mihint meglegyezte véle, minyát elaludt (352). De a harangozónak nem volt *péNZ*, hogy ígérjen (359). Volt neki egy szép *szobaleány* (Zajzon 394). S volt neki a harmadiknak, egy *gyűrű* (417). Ezeknek osz'án igazán ne(m) vót *család* (Biharnagybajom Végh: Sárretyi népmesék 130). Itt mind a hármuknak van *feleség*, párunk (Ortutay: Fed és M. mesél 225). Nem vót semmink, mikor összekerültünk: kettőnknek vót éty *kalán*. (Somogy m. Szenna Nyíri, összekerült a.). Egy *lány* lett neki (Baranya m. Kopács, Katona I. gyűjt. 104. sz. 4:1). Annak is vót az ágy végén olyan kis *lik* (41. sz. 2:16). De csak ő neki *maradás* nem vót, ő csak halászni (86. sz. 2:5). Nekem ára nincs *szükség*, mer van a zén katonájimnak *ruha* is (7:3). Mivel má akkó *pénze* vót, vót neki *bor* is, *mindön* (11:15). Úgy látom a lovára nincs *szükség*, ha

tartják a fát (3:5). Láttya, hogy ott a kutya, mindzs baj (a. m. bajja). Em még talán többet tud, mind én (2:43). Na most mind a hármunknak van *hús* (39. sz. 2:17). A régieknek *ciéra* vót, *mék tambura* (Baranya m. Vejtí, Hegedüs: Népi beszélgetések az Ormánságból 174). Montai neki, hogy üneki van egy *galamb* (Baranya m. Kárász UMGy 2:145). Volt nekik egy *szamarik* és egy *k's kordé* (Alsómocsolád 236).

A még kötőszó történetéhez. Simonyi a Magyar Kötőszókból kimutatta, hogy a *még* kapcsoló kötőszó azonos a *még* igekötővel, s vele együtt a letípusragos *mégé, mögé* határozószóból rövidült. Felhevését kétségtelessé teszi a *mégint* határozószónak a *még*-gel egyértékű használata a népnyelvben. Pl. Bé is palkóltatták a disznópajtába, a kirájkis-asszont *megént* az inast (Szilágy m. Bogdánd, Kürtilm 1:33, Katona Imre gyűjt. Allamtud. Int. Táj- és Népkut. Oszt.). Elaluttek a kirájkis-asszony *megént* a kiráji (2:25). Mentek osztán kézemfogva haza Miklós *megént* a szép Maruzina (2:37). Nem elég, nē engem kilencnek hinak, kilenc kenyér kē, akkó kilenc liter tajfel, akkó *megint* kilenc kila túró (DúlB 1). Vegyé nekem kiráji finziákat (findsákat), *megént* osztán a lovas hintódba fogazs bé! (NagyGyB 6). Ab buza *megint* az árpa nem jó fizet (Heves m. NyF 16:41). Ott vót Rózi, Véri, *megint* Mária, s mások és vótalk ott (Gyergyósztmiklós MNY 11:176). Lehetne küdeni egy embért, hogy megnézze az adóukönyveket, *megént*, hogy nincsen-é az embereknek valami bajok (Szamoshat, Csúry). Vergyük ki ezt a lovat, talán möghizik a rétön! Megipörödött. A fia *mögen* föl'alálta a lovat (Somogy m. Hetes MNGy 6:335).

A *mégint* bővebb alakja, a *mégintelen*, ugyanúgy használatos *még* helyett. Pl. A pokolba a fiskális *megéntelen* a bíró a nyelvénel fogva csüng. Csak a papot láttam ot *megéntelen* a szugört (Csúry) Az sok esső *mégéntelen* a nagy hőség sok kárt tett benne (Heves m. NyF. 16:41). Az ángyom is, *megéntelen* a sógorasszony is égyün szüretünyi (Fejér m.). Gyün ész szép orosz lány;... asztán *mögéntelen* égy farkas is (Békés m. Újkigyós). Ién vuótam ott *mégintlen* (v. *mégintlennek*) e bátyám (Göcsej). Hármas koporsóba tötték: fakoporsóba, ólomba *mögéntelen* vesba. Szeged). Odajött egy farkas, hát az egyilk lovat levágta, mán etle is. Én *megéntelen*, hogy megijettem, bebujtam a bogjába (Zemplén m. Láca, Földy Istvánné gyűjt. 100:1).

A megkülönböztető *még* helyett szintén, pl. Ténnap Kesztere vótam, hónap *mögen* Kanizsára mégyék. Mujko aszontai, ho együn, ma *mögen* aszongya, honnēm gyün. Hol fázik, hol *mögen* melegve van. Maj engöm szöllébtott *még*, maj *mögen* a feleségemet (Nagykanizsa NyF 48:41). Egy hétre az öregasszony megbetegedett, két napon belül az öregasszony meghalt... Másik héten *megint* megbetegedett az öreg bácsika, egy héten belül *megin* meghalt az öreg bácsika (Láca 104:3—4).

Vizont a *még* is használatos „megint” jelentésben: Másnap *mék* csak új járt (Kopács, 104. sz. 1:8). *Mék* csak mikor beszétek, *mék* csak elalut a tündérlány (8—9). Másnap este *mék* csak elment a legény 2:2). *Mék* csak a legény oda léüt mellé (uo.). Akkor hát a legény *mék* csak késerte a lányt haza (uo.). Akkor éty hét után *mék* csak odament a zasszony (4:4). Szüle má *mög* ment az istállóba (41. sz. 1:21). Jáj

űneki, most má mög a jég agyonverte a gyerökejét (8:29). Má mög bajod van? (86. sz. 8:27). Beteg fekszik, felkél, eszik, meg lefekszik (ha a beteg enni kér; Debrecen NyF 26:35). A MTsz Kopácson kívül Somogyból, Vas m. Őrségből, Rábaközéből közöl adatokat, a NySz pedig a régi nyelvből (l. Klemm: M. tört. mondattan 420).

A *meg* kötőszóval a népnyelvben sokszor egyértékű az *azután* határozószó (Halász Nyr. 6:300, Simonyi MKöt. 1:87). A köv. mondatokban valóban felcserélhető a *meg* az *azután*-nal: Azután ráérünk, aszongya, éty kicsit beszélgezzünk, *még* léfeküggünk (Kopács, 39. sz. 1:30). Köszönték minden jóságát *meg* elvándorlottak onna (Brassó m. Pürkerc MNGy. 10:95). Elment haza, kivette a maga lányát oda, *meg* felhátta a fészár (100). Mikor meglátta a király, majd kihesdát a szüve, de akkor *meg* galamb let az aranyhajú leányból, *meg* felszökött a galaria tetejére (Tetrang 306).

A *megint* szintén: Osztan hotyha valam, dögvéz vót égyig vagy másik helé(n), megén eméntek a fiveshön, nem a doktorhon, hanem a fűveshön. *Mégen* adot kenyőcsöt, hát ot sē hasznát (Baranya m. Kórós, Hegedüs 123).

A *meg* néha egyértékű a *pedig*-gel (MKöt. 1:83, Klemm 420). Mármost a népnyelvben a kettő együtt is előfordulhat; pl. Az ólomfejú vitez nagy örömmel visszavette Tündér Ilonát, János *mök pedig* nagy szomorújan elmönt haza (Kopács, 41. sz. 1:16). Az öregebbik fijam asz tislér akar lönni, a középső *mök pedig* bogvár (3:3). Amellik *még* üt *pedig* a háján, asztat mög ráütette a fára, aki a lovak közt van. Amellik *mök pedig* fokta a gyeplüjít, annak *mök* éty kötél darabot adott a kezibe (6). A legöregebbik kirájlánnak vót ottan má égy gyerömeke Középsőnek *mög pedig* vót szeretője (4:6). A Jancsi *mök pedig* utazott a kiráji palota felé (8:32). Té *még pedig* engöm válassz! (86. sz. 8:1).

Már Simonyi rámutatott, hogy ez és kapcsoló kötőszó is előfordul a népnyelvben a *pedig*-gel együtt (MKöt. 1:141). Az ött közölt adatok a Székelységből (Gyergyószentmiklósról) valók. A köv. példák viszont dunántúliak: Én ide vagyok téve a sárkának és *té pedig*, addig, mék ki nem gyüm, hürcökgy el innen! (Kopács, 86. sz. 2:16). Nagyon mérőrit, hogy lánya sém pusztult el és a sárkány *pedig*, az még odavan (22). Kettő mindig alhatik és *ety pedig* öröz (6:3). Most a lányomat neköd adom feleségül és én *pedig* lemondok a kirájságrú (9:19). És a *ló pedig* eszt a basának el fiját elvitte haza (140. sz. 4:13). És asztat *pedig*, a fijatalembért, akit ólomba süttettem, ... ez azért történt, mer e za basának a fija volt (16). És az üngöt *pedig* né végye magára (39. sz. 4:26). Szilágy m. Bogdándon is: És a Gyuri bácsi tehenejít *pedig* othon hatta az istállóba (Hajdu J., 3:1). Benn a csürbe sütét vót, mer a csürnek a teteje gyulat *meg, s a csür padlása pedig* tele vót szénáv (10:4).

Az és a *meg*-gel együtt is használatos: És a kiráj *még* akkor eszt szegény halászt! ... odavitette (Kopács, 86. sz. 7:22). Kisasszom majt fog az első padba ülni és *té mök* foks új a másodigba (41. sz. 1:3). Maj ha gyüm a mérnök mög a szomszéggyik, osztán akkor ha kimérik a

fődet, és ű mög aszonygya, hogy ott a mögye, ahun ű mutatzi és tē mög, aszondi, fijam, akkó rá, hogy: igón, ott a mögye, ot van (7:2).

A megengedő mondatok használatához. A *ha* kötőszónek egyik régi, a rokon nyelvekben is meglevő használatát láthatjuk a páros megengedő mondatokban, pl. *Ha hiszi, ha nem*, de még a palotába sē vót oan hejem, mind itt (Baranya m., Kopács, Katona I. gyűjt., 41. sz. 1:1). Most osztán *ha akarsz, ha nem*, elgyűsz haza a palotába (11). (Vö. Simonyi: MKöt. 3:128, Klemm 597, Beke Nyr. 44:186). A páros *ha* helyett páros *akár s a* páros *vagy* is lehet (MKöt. 1:232, 3:128). A népnyelvben keveredhetnek ezek az esetek, s egy dunántúli nyelvjárásban a második *ha* helyébe *vagy* léphet, pl. Aki a lekkissep fiját mek tuggya hódítani, *ha szegény, vagy gazdag*, mindégy, annak aggya a fiját és fele kirájságát (Kopács, 41. sz. 1:1). Kihirdette a kiráj az országra, *ha szegény, vagy gazdag*, mindönki lakodalomba gyűjön (41/a. 2:9). Mindégy, *ha haragszol, vagy nem*, mert én vüselős vagyok (86. sz. 2:6). *Ha rēstellēd, vagy nem*, én hozófélbe vagyok (7). *Ha segíthetők, vagy nem*, én szeretném méktudni (26). Maj *ha* elgyün akárki, *ha a pap, vagy akárki*, a maga kedvese esetleg, akkor a jövendőmondót kössék oda ez asztal lábához hogy nē méhessēn el. (10:12). — A köv. mondatban a páros *ha* kötőszón kívül a második *ha* mellett a *vagy* is kü van téve: Nem sērtőggýünk mek, *ha* engöm választól, *vagy ha* a barátomat (39/a. sz. 4:11).

Az okhatározó mondat történetéhez. Az okhatározó mondatok leggyakoribb kötőszava *azért hogy* és *mert*. Simonyi, MKöt. 2:58, az egymás mellett álló *azér hogy*-ra, csak a régi és irodalmi nyelvből közöl példát, pedig használatos a népnyelvben is: Nagyom mekharagudott a sárkány, *hogy* mos három fejit elvesztötte *azér, hogy* a zú buzgányát valaki visszadopta és a zú fejit leü'tötte (Baranya m. Kopács, Katona I. gyűjt. 139. sz. 2:38).

A népnyelvben a *mert* és az *azért hogy* együtt is előfordul. Pl. A kisasszom most a második padba fog ülni, *merd azér, hogy* most az gondolja, *hogy* az a fijatalember, aki volt a templomba, *hogy* az oda fog ülni (41. sz. 1:5). Háromszor elszabamnod érte jönni, *mer azér, hogy* három ebrincstul szabadtóttal (1:11). Má nem tūrhetta tovább, mert kimullik a kirájságú, *mert azér, hogy* sok cipöt köllöt neki vönni (4:13). Asz kivánta, *hogy* ..ők külömb lakjamek égy palotában *merd azér, hogy* ő, még othon volt, már akkor szerette parádéssukat (2:13). Hát aszonygya ez égyük madár: Minket nem ütött agyon, édos anyám, *mer azér, hogy* ránk üt égy bácsi (8:29). Majd én lopom el! *Merd azér, hogy* énnékēm hosszi körmejim vannak (2:15). Mēgijett a gyereik, amikor a fejit levákta, *mer azér hogy* vér écs csöp sē gyüd belülle (86. sz. 2:17). Ém most nem birk hazamēnni, *mer azér, hogy* émm most üt hagom ezt a fát, düllőfélbe van, agyonnyomi a zárpát (3:5). Nem gyóntatta mög, *mer azért hogy* valami nagy bűne van (Tarcapuszta, Berze Nagy 2:461). Lévertem, lévertem, *mer azért hogy* szerettem a fijatall feleségēm mellé menni (Dravacséhi, Hegedüs 27). De esze(m) vót, ..*mer azért, hogy* nagyon sok vót a leé, lé (Hirics 100). De azé úgy máshoty, sē pézzé, sē

másképp még nem büntették. *Mer azé, hotyhát... oszt minnyá* (=minden) düsznóu visszagyútt a jeégön (Hírics 114). Övé lett a kirá lyánya, alkí ki se áhatta, úgy utáta, *mer azé, hogy olyan retves csúnya vót, fértelem vót ránéznyi* (Heves m., Besenyőtelek MNGy. 9:107). Öneki kerijje még azt a madarat, *mer azé, hogy ő a székrú aggyig nem bír félkelyi, még annak a véribú nem iszik* (73). Nem mer csinányi sémmit, *mer azé, hogy fél a gyerekitú* (439). Jó elcsátyizta Cenét, *mer azé, hogy egész nap a határba dógozik, minú a bolond, oszt ételt még nem visz neki* (525). Mé nem acc nekém szénát? *Mer azé, hogy mind elvitte lav viz. Mé loptá? Mer azé, hogy éhenn vótam!* (Heves m., NyF. 16:44). Ő bizon nem haggya ott a marháját, *mer azé, hogy ő a kútná van, mind szétszaladhat* (54). Am Miskát mög'anáták, *mer azé hogy é se vót búva* (Nagykörös, NyF. 57:41). A dógunkat évégesztük, *mer azé hogy nincs ögyéb hátra* (uo.). Becsukom az ablakot, *mer azé hogy nagyon gyüm be a meleg* (Bács m., Ada, NyF. 37:40). Bécsukom az ablakot, *mer azér hogy cüg van* (Békés m., Szbandrás, MNY. 25:318). Mindéig jöt vóu(n) hazafelé, *mer azér hotyhát ithun maratú a kics csikóu* (Szamoshát, Csúry). A jóuszák se eszi, *mer azér hotyhát penyészes* (uo.). Elatták a (ehenekeú, *mér azír, hogy nem győúsztük itetni, tejet még keveset adott. Mér azír, hogy éin szeginy vagyok, lehe! tisztessiges gúnyám* (Kenéz Zs. A mezőberényi nyelvj. 24.). De hát nem az ördögök vóuak, hanem annak a setit őrszágnak a csőüssze, *mér azír, hogy öürzeni kellett a tólvajoktú* (28.). Elindult hát hazafelé! Piripóucsra, *mér azír, hogy odavalóu születisú vóut* (28).

A szerkezetnek kétféle magyarázata lehet. Az egyik, hogy a két-féle kötőszó együtt került használatba. - A másik, hogy a *mert* itt az eredeti *miért?* kérdőszó képviselője. Ezt a föltévést támogatják az olyan eset'ek, melyekben meg is van az eredeti *miért*. Pl., Nem jött el, *mér azér hogy beteg vót* (Dunántú MKöt. 3:233). Abbó a pénzéb ökeme csak csibbe-csobba látott valamit, *métt azért hogy ott vót a nagyapja zeleccsége* (azaz atyafisága, nemzetsége, pereputtya), a Mihájji familija, s ahajjt azok úgy mellette állottak a kéncsös ládának, s attó egy toppot sem mozdúttak, mind valam fanciesali feszület (Székelyföld, Nyr. 5:175). Vö. még: Jól volt ez kitanálva! *Mér azért, mert akkor még ahol volt mi a Sámréjje* (Szücs Sándor: Pusztai Krónika 84). A *mert* kötőszó s a kérdő *miért?* is ki lehet téve ugyanabban a mondatban: Azt nem tehetem, hogy a kökiny luir is fizessenek, ... *mer mér, azír hogy a nem vót a tilalmasba* (Debrecen, Nyr. 10:567). Az előbbieket tehát eredetileg így hangzottak: *miért? azért, hogy...* - Viszont az utóbbi ezeknek és a *mert* kötőszós mondatoknak a keveredéséből keletkezhetett. Hogy a mellékmondat eredetileg felelet volt a kérdésre, mutatják az olyan mondatok, amelyekben a *miért* és a *mert* együtt fordul elő, pl. A szegény csak dugozik, *mér mer bolond* (Vas m., Torony, Klemm 533). Eredeti alakja nyilván ez volt: A szegény csak dolgozik. *Miért? Mert bolond.* A régi nyelvben van is rá példa: Úgy téssen, eki minden jóra taníthatatlan: *miért? mert, elméjébe bolond és igen állhatatlan* (Pesti G. meséi 144). *Miért? azért mert* nem tudta (Hol. pr. 15, MKöt. 3:232):

A rámutató azért nemcsak a *hog*y kötőszó előtt fordulhat elő, hanem a *me*rt előtt is. Természetesen az *azért* eredetileg a főmondatához tartozott. A következő példákban azonban a mellékmondatban van: *Mégörüt, m_a a fija azér mégvót* (Kopács, 104. sz., 1:1). *Nagyon fájt, a szíve, mer azé az övé vót* mind a kettő (41. sz. 5:1). *Mindén tēhecc éty keveset, mer azér utóénjük* (39. sz., 1:10). A *miért* után is lehet *azért*: *Nem bántlak, ... mér hát azé, mégis csak kár ezéket bántani* (Dráva-palkonya, Hegedüs 86).

A *ha* kötőszó időhatározó mondatokban. A régi nyelvben a *ha* időszót olyan időhatározó mondatokban is használták, melyek a múltban történt egyszeri cselekvést fejeznek ki. Ma ez a használat a köznyelvben nem fordul elő, ilyenkor mindig csak *mikor*, *midő*n mondható. (Simonyi MKöt. 3:103). Végh József Sárrei népmesék és népi elbeszélések c. gyűjteményében egy Hosszúpályiból a Sándoros-tanyáról való dohányos meséiben ma is megvan ez a régi használat, pl. *Ha* meglátta őket, a lekkissebbiket mekserete (165). *Ha* kiz vót lment, osz megnízte, hogy éa kúcs, jóu-i (uo.). *Aval* osztán, *ha* vót vót: öütözve, ű isz bement hozzá (uo.). *Ém* mek, *ha* hāllottam, mindig asz feleltem rá, bizony az jóul tut táncólni (166). *Hát* osz, *ha* hazament este a Nap, monygya: az öregasszony a fjának (167). *Mi*m, de nagyó(n) soká írte el, útyhoty *ha* oda írkezet, szinte egy regére írt oda (uo.). Este *ha* hazairkezet, a Szél, kérdik osztán a fjátul, hogy ...nem tuggya-i, hoty hól vā(n) (168). *Mā*jti *ha* kiesz lett az ebíd, akkor a grifmádár is leszállott a liztél (uo.). *Osz* mājt *ha* az apje élhāt, űk apa nélkül maradtak (169). *Vā*llalták is az anyjuk előüd, de *ha* az anyuk elmen(d) dōugozni, ... csak nem dōugosztak (uo.). *Ha* bement a házba, hát egy öregasszó(n) vót odabe (170). *Ha* esztet kimonita az öregasszony a tizenkét fját, a já(n) röktön odagondolt, hogy vajon nem az ű kesvirjei ez (171). De *ha* a fjiúk mentek hazafele, a jánt mindig eldukta az öregasszó(n) (uo.). Bevezette a jánt; *ha* meglátták a fjiúk, ... elkesztik csóukólgaftni (uo.). *Mā*jd osz egy nagy vastak fáho, *ha* odavezette, ... bebútatta a jugba (172). *Hāt* *ha* odatta a kutyának az ennalóut, a kutya elfogatta... *Hā* észrevette a kutya, a melléfekütt az ennalóutnak, osz fekütt mēllette. *Ha* odament a lovász, vissza a kiráj fjiáho, megmonta, hogy a kutya mi csināl (uo.). *Ha* lehajólt, hát látta, hogy egy nőücseléd mezítelen od guszorog (173). *Ha* elmúlt az esküvőü, kiütött ety háború (173). *Mā*jd osz *ha* ment az öreg a levéllel, ... hād behitták (174), *Ha* az örek felsérkent, ... táskába ű nem juthatot, csak ez a vīm boszorká(n) (174). *Ha* megdöglött az egy lova, a lovát megnyúzta (176). *No* osz *ha* haza ment, hoty tuggya meg a bátya is, hogy néki két vika pize van (177). *Neki* három lova vót, ű meg agyonütötte mind a hármalt. *Ha* agyonütötte, hát összeszette a búrt, osz elindúlt vele (uo.). *Ha* hazament osz vet szip házat, főüdet, lovat (178). A *Naty* Szalma mek, *ha* kijött a templomból, megyen a zsákho, felvette (180).

Van arra is példa, hogy az állítmány jelen időben van, de múlt idővel helyettesíthető: *Be* is ment. *Ha* bemegyen, köszönt néki (176).

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kúp. A régi Tsz szerint „rakás kupac”. Eddig Baróti Szabó Kisded Szótárának 1. kiadásából (1784) ismertük „kévébe kötött nád” jelentésben, megvan azonban már Széchényi György egyik 1713-ban írt levelében: *Az széna-boglyámnak is csak az kúpja látszik ki az vízbül* (390). Idézhetjük továbbá egy 1749-ből való kunszentmiklósi ítéletből: Horváth Mátyás *kúp nádjábann* rejtettük el (a méhet). Minémő edényben tettétek? Edgy vederben tettük és a’ *kúp nád*ból ki vévém a’ Kurucz kertyébe vittük (Nép és Nyelv 4:98).

Mama. Széchényi György leveleiben többször előfordul „nevelőanya” jelentéssel, pl. Ezt pedig titkon közlötte, hihető, Angranóné asszonyom kedves *mamájával*... Ajánlja együtt *mamájával* alázatos szolgálatját kgtkeknek (1714, 517). Sokszor szándékozom, hogy kedves unokámmal Eszterdélivel (az ki is alázatosan csókolván kezeit kgdnek, ajánlván *mamájával*, Angranóné asszonyommal együtt szolgálatját) meglátogatni fogjuk kgdet (1719, 857).

Méhe anyja. A méh, anyaméh ebben az alakban fordul elő Széchényi György leveleiben: Mielta fölkölt gyermek ágyából, azóta csak mind gornyadoz nyavalás, hol az kő háborgatja, hol az *méhe anyja* indul föl benne s mint az colica úgy háborgatja (1708, 208). Az doctor ugyan egyebet nem mond, hanem az *méhe anyja* hogy megbomlott volna (209).

Nyelvkötél. MA latin-magyar szótárában Ancylog(l)ossu(m): *Nyelvgyoeker, nyelvköetel, melly nyavalya az gyermekem szokott esni.* Ancyloglossus: *Koeteles nyelvoe, nehezen szóló.* PP-nál: *Kinek nyelve bé-ragadott, Nyelv kötél* (a NySz csak az utolsót idézi). A szóra szövegben is van adatunk, Széchényi György leve-

leiben: Most immár újobban környékezte az 2. súlyosabb apoplexionalis affectio Pásztor uratam, kit is szavátúl egészen megfosztott... Vannak ugyan olyan reménységben az orvosok, hogy az *nyelve köetél* archanumos orvoságokkal fölödozhassák, ha még késő nem volna (1724, 1142). Még régibb a XVI. sz.-i m. orvosi könyv adata: Az Nyelw alath, tudny az *Nyelwnek koetelen* kyn az Nyelw vgyan raytha wl, dagadas leszoen, kyth Bekanak hynak az Magyarok (I 91a). A nyelvgyökér is előfordul a levelekben: Megmérge-sítvén magát és búsulván ez jobb kezit-lábát úgy valamentenyre az *nyelvgyökerét* is az guta megütötte, és éppen mind kezrelába megfájódott bele. Az szólása ugyan valamentenyre megvan, de lassú és erővel is szól, alig érthetni (1720, 867).

Özcsimer. A sopronmegyei Széchényi György egyik levelében olvassuk: Kérvén, hogy szent István napjára alázza meg magát hozzám egy *öz cimberre* együtt az asz-ezonnyal (1712, 313). Radvánszky is közli a Magyar Családelet és háztartásban: Az *öz cémört* fonynyaszd meg (NySz). A. m. Rehviertel; armus v. lumbus caprae. A MTsz Szegedről és a Székelyföldről közli a *cimer* „egy negyed (borjú, bárány) jelentését, Van a szónak Rábaköz, Bősárkányban is *cimbér* változata, de „nád v. kukorica virágja, üstöke” jelentésben. Itt két különböző szóval állunk szemben (I. EtSz).

Paripaszterben. Széchényi György írja leveleiben: Fiam *paripa* szerben megyen alá (1713, 346). Holnapi napon magam által megyek kgték udvarlására *paripa* szerben (365). Holnap... korán Angranóné asszonyommal, Eszterkával... előre elküldöm, magam pedig elvégezvén dolgaimat, csak *paripaszterben* fogom kgtéket ebéden, ha alkal-

matlan nem leszek, meglátogatnom (1714, 517). A NySz és OklSz nem közli, de a NySz szerint *gyalogszerben* „pedibus; zu Fuss“, tehát *paripaszorben* „lovon, lóháton“.

Pokol idő malma. A gyalui vártartomány urbáriumaiiban fordul elő: Vagyon Kompos Jánosnak egy *pokol idő malma*, melynek eddig taxája nem volt, mivel maga is néha más malomra szorult mellette (Körösfő 1727, 302). A kiadó Jakó Zsigmond így magyarázza: Csak hirtelen zivatarok, nagy esők idején járó vizimalom. Szótárainkban nem fordul elő ez az érdekes név, de a *pokolidő* megvan már a régi nyelvben: Az farkas ha ordít, *pokol üdöt* jegyez (Cisio 1592). *Pokol üdő* lón (Göröcsönyi 16. sz. NySz). — Vö. rossz időü *málma*, szélmalom' (ir. mert csak csúf, szeles időben őről, Szamoshat Csúry).

Senyved. A NySz szerint a régi nyelvben jelentése „ranceo, rancesco, putresco, tabesco, contabesco; stinkend werden“; *elsenyved* „extabesco; verschwinden, verschmachten“. A Dunántúl és a Csallóközben „elzsibbad“ értelemben használják (MTsz). Ilyen értelemben használja a sopronmegyei származású Széchényi György is leveleiben: Magam kezem fájdalmai miatt hitemre, sokat nem írhatok, egy ilyen kis levélírás után is *elsenyved* kezem, s gyakorta az pena is kiesik kezemből, nem hogy sokat írhatnék (1719, 774). Az jobb kezit-lábát úgy valamentenyre az nyelvgyökerét is az guta megfütötte. . . . Doctor Ganzl uram ugyan még tegnap kijött hozzánk és egy értelmes fűrdő ember is vagyok, kik mindenképen azon vadnak, hogy helyrehozzák mind szólását mind pedig *elsenyvedt* tagjait előbbeni erejére állítsák (1720, 868).

Sillabikál. Régen így mondták a mai sillabizálást: Az Laci jó tanu, immár *silabikál* (Széchényi György

lev. 162, 1705-ből). A NySz csak a PP Bod-féle kiadásából idézi (1767), de megvan már az 1708-as kiadásban is: Appellare literas: *Olvasni* vagy *sillabikálni*.

Száraz-fa. A MTsz szerint Abaúj megyében a *sáraz-fa* tréfásan a hegedű neve: Vedd elő azt a *sáraz-fát*, more, aztán húzd rá! A sárréti Szücs Sándor Pusztai krónikájában azt írja: Volna erről vers is. Rimóczi Lajos, a Hortobágy mellyikének csárdákon, tanyákon bolyongó öreg vándor hegedűse még jól tudta. Sőt el is cincogtatta *sárazfáján* (25—6). Már Csokonai Dorottya-jában is így kezdődik a II. könyv: Megpendül egyszerre Izsák *sáraz fája*, Zengő szerszámokkal kísérí bandája. A hegedűnek ez a tréfás neve nem új keletű, már Zrínyi Péter is használta 1633-i levelében: Többet írnek de Batyam uram kobzolás-sal impedial, Baronyai uram is nem szünik az *szaroz fanak* hasat uakarny (A két Zrínyi Miklós körmendi leveléi 58). L. Nyr 36:483

Szél. Széchényi György egyik levelében írja: Szentmiklóson is hallatott vala [a pestis] kezdődni, de csak rettegő félelem csinálta azon hírt, néhány gyermekek veres himlőben megholván, onnan támadott a *szél*, de Isten dicsértessék érette, ez mi vármegyénkben még sehu sincs pestis (1710, 232). A *szél* itt a. m. „hír“. A NySz nem közli ezt a jelentést, de a szólások között idézi Baróti Szabóból: Vettem valami *szelét* a dolognak. A Szamosháton a nép is használja: Bányáról jött a *szele*: híre (Csúry). Szólásokban: Hallik a *szele*. A *szele* gonosz: híre (Erdélyi). Nem jó *szél* fu felöle: hír (Ballagi id. Marg.). *Fujt a' szele*: Fama ferebat (Kresznerics). Nagyobb a *szele*, mint a valósága (Kassai 4:393, id. Tolnai MNy 8: 71). A birkanak nem vő *sē heéré*, *sē szele* (Baranya m. Szaporca Berze Nagy 2:190, Beke Régi és ritka szavak Dtúl 35). — Más jelentés-

ben: Bevitte a mozdóvizet. Azt mondja Lucifer: Kész a kut! A vénasszony azt mondja: Ez a Rózsika jányod szele!: műve (Zemplén m. Laca, Földy Istvánné gyűjt. 27:2). Rózsa János bevitte a bort, letette az asztalra. Azt mondja a vénasszony: Ez a Rózsika jányodnak a szele (uo.). Annak is te vótul a szele, hogy az annyával összeveszt: indítója, sugallója, értelmi szerzője (Szamoshat Csúry). Méknek a szele vót a, hogy a nadrágját jöjjenek mekfóudani?: indítványa, gondolata (uo.).

Szörös macska. Széchényi György egyik levelében olvassuk: Az leesezt eső özve hasította az szőlőt és szárarúl sok görözdöt levert az földre. Az rothadás körülveszi, úgy szedetjük föl mint az szörös macskát az földről (1723, 1135). Ilyen alakban sem a NySz, sem a MTsz nem közli. Nyilván azonos a *papmacska* nevű nagy, szörös, fekete hernyóval 'Arctica caja' (MTsz NySz). Comeniusnál *számár színue szoeroes pap matskája avagy veres tarka szoeroes hernyo*: *coniscus seu oniscus* (NySz). A *papmacska* neve Nyitra vidékén és a nyitramegyei Menyhén *papmaca* (Nyr 28:497, 33:464), Lajoson *szörös pápmácá* (43:142), melyben a *maca* a. m. 'macska', vö. *foncica* (eredetileg *fonj cica!* Cegléd Nyr 1:183) 'papmacska' (Beke Régi és ritka szavak Dtül 56, Balassa-Emlékkönyv 16).

Tatárjárás. A történelemkönyvek ilyen cím alatt tárgyalják a mongolok betörését IV. Béla uralkodása alatt. A NySz Decsiből (1598) idézi *tatár-járása*: Archidamicum bellum adatban, de a Margit-legendából is *Az tataroknak kegyetlen jarasok* alakban. Maga a *tatárjárás* összetételt eddig nem mutatták ki nyelvemlékeinkből. A gyalui vártartomány urbáriumai-ban fordul elő először 1670-ben: Bodis Istvan az *Tatar iarastul fogua* három fiaul Koczardon lakik (Nagykepus, 188). Czukan

György egy fiaul az *Tatar iarastul foghua* Felső Filen (ma: Felsőfüle) lakik (Hévszamos, 190). Természetesen ez a tatárjárás nem a XIII. szban történt, hanem 1658—1662 közti években. Nyelvészeink már többször rámutattak, hogy a különböző szólásokban előforduló tatár név nem a mongolokra, hanem a török hódoltságkori tatárdulásokra vonatkozik (Melegdi J. MNy 12:10, Németh Gyula uo. 124, Beke Nyr 56:61, Csefko Nép és Nyelv 4:21). Kovács Pálnál tatár helyett török van: *Nints török a' hátunkon* (1794, 201; Erdélyinél *nyakunkon* is).

Töpörtyű. Ismeretes, hogy a *töpörtyű* a *töpörödik*, *töpik* 'aszik, összeaszik' ige családjába tartozik, s mai jelentésében megvan már a Besztercei és Schlágli Szójegyzékben (*cremium — theperkeu* B. MNy 13:19, *teperte, tepertew* Schl.). Eredeti jelentésére világot vet a Dugonics közmondásai közt idézett *töpörtő orcájú vén'* (2:325). Nyilván azt jelenti: ráncos arcú. A régi Tsz hely nélkül közli: *töpöre* 'ráncos ábrázatú' szót. Talán a Nyr olvasói fölvilágosítást tudnának adni, hol él még ez a tájszó.

Verébnyelv. Széchényi György egyik levelében olvashatjuk: Itten az aratás alkalmasint végezödik, de vannak olyan gabonák, az kikkül elcsépelnek 10—20 köröszöt, ha 6—7 funt gabona jün ki, ugyan sok, az is olyan, mint az *vereb nyelv* (1720, 868). Ki gondolná, hogy a *verébnyelv* növénynev? A NySz nem közli, de Melius Herbariumában (1578) a *madárn nyelv* nevű növény latin neve *lingua passeris*, ami szó szerint verébnyelvet jelent, a magyar növénynev tehát egyszerű fordítás a latinból. Melius még *madárköles*, *tengeri köles*, *napkása* nevét is említi, latin neve még *Milium solis*, ennek a fordítása a *napkása*, német neve *Meerhirsen*, ennek fordítása a

tengeri köles. A német *Steinsamen* név pedig a görög-latin *lithospermum* fordítása. A növény mai tudományos neve *Lithospermum arvense*. A név eredetét Melius is megmagyarázza: Az nagyobbiknac az teteién vagy ő magua mint egy kő (56). Veszelszkinél (1798) még *gyöngy-köles*, *kő-magúfű* (283). Szlovák neve Veszelszkinél: *Wrabij Symie*, cseh neve Brabeknél: *vrbí simě*, szó szerint 'verébmag'.

Veres. A NySz és az OklSz csak színnevét ismeri, Széchényi György leveleiben betegségnev is: Immár egészen az kanyaró és az vörös kiverte (1714, 516). A MTsz szerint a Dunántúl vörös, skarlát-betegség'. A Szamosháton *veres-himlőü*, 'skarlát, vörheny' (Csúry). A régi nyelvben is: Néhány gyermekek *veres himlőben* megholván (1710, Széchényi: György lev. 232). A NySzban évszám nélkül: *Veres himlő* ütött ki rajta. Frankovics-

nál (1588): *Himloe auag kaniaro* (NySz). MA-nél: *Himloe*: Varioli, Vari. A latin-magyar részben: Varioli: *Himloec*, *Szoeploec*. Vari: *Gyermekec ortzajan keloe boet-koeckkéc*, *borsoczkac*, *Himloec*. Ha tudjuk, hogy a *himlő* a *himlik*, 'dividor, dispergor; zerstreut werden, zerstieben; szétporlik, szétomlik' (NySz MTsz, Beke Régi és ritka szavak Dtúl 44) igeneve, akkor érthető, hogy eredetileg nemcsak 'Blatern, Pocken' volt a jelentése, hanem másféle kiütés is.

Vérkő. MA szótárában *Haematites: Veroeskoec, Vérkoec*. Széchényi György leveleiben is van rá adat: *Keckeskésné asszonyomnak küldött vérköre* nagyon leszen gondom, hogy rehebeálhassam. Immár egyszer alig tudtam onnand kívájni, de magának az embernek is megírom, hogy úgy conserválják, el ne vesszen (1714, 474). *Beke Ödön*

MAGYARÁZATOK.

Kárókatona. Egy falánksága miatt nagyon veszedelmes halpusztító madárnak (*Phalacrocorax carbo*; *Carbo cormoranus*) a neve ez. Egy közmondásunk szerint: *Kárakatonának gödiny a pajtása*, 'rossz rosszal lársalag' (MTsz). Csakugyan egy húron pendülnek, mint a jó cimborák, mert mind a kétő esküdt ellensége a halaknak. Már az ErdK. azt mondja az előbbiről: *Lata az wyzben madarokat, kyknek newe karrakatonna*, ellenkedeket az halaknak (NySz). A JordKben *karakathona* (NySz), egy a 17. század végén nyomtatott csizióban *karakutona* alakban fordul elő (Nyr 29:258). Gvadányi a FalNót. első részében *kárakatonna* néven említi: *Onnét a sivatag Hortobágy pusztáját Értem*; de számtalan *kárakatonáját* Csodáltam; kócsagok s tuzokok summáját; Lepte sok ezer lúd s récze annak táját. Jegy-

zetben így magyarázza a költő: *Kárakatonna*, fekete madár oly nagy mint egy örvös galamb nagy sereggel tartózkodnak a pusztákon. A MTszban is *kárakatonna* (Heves m. Tisza melléke, Nagykünság) a neve; a Velencei tó vidékén meg Érmelléken *kárókatona*, *Grossin-gernél*, „corrupte *Károl-katonna*“ (Nyr 27:538). Bajjai halászoktól hallottam gyermekkoromban *károjkatonna* nevét is. Változatai még: *kárakatna*, *karókatona*, *kárakatonája*, *kárókatonája*. Egyéb elnevezései: a Fertő mellékén *tomolygó*, a Duna—Drávaközben *götte*, Jászberényben *büdösmadár* (Chernel I., Magyarorsz. madarai 2:70). Ami a külsejét illeti, a magyar Brehm szerint ilyen a nagy *kárókatona*: „A fejtető, nyak, mell, has hátulja fényes feketészöld, ... a hát eleje és a szárnya barna, bronzfényű, ... a farok- és evezőtollak feketék,

...a csőr fekete, ...a láb fekete“ Tehát jellemző rá a fekete szín. Láttuk fentebb, hogy Gvadányi is fekete madárnak mondja. A *karakatoná-kárókatona* név CzF szerint onnan eredt volna, hogy ez a madárfajta „hosszú sorban *katonák módjára* és *kara! kara!* kiáltozva szokott járni“. A magyar Brehm szerint pedig neve valószínűleg onnan származik, hogy a pihenő vagy halászatra készülő madarak a vizek mentén *karók módjára* és *katona* sorban állanak.“ Ezt a két naiv magyarázatot már csak azért is fölösleges cáfolnunk, mert ennek a madárnévnek helyes megfejtése már régen ismeretes: török eredetű szó, eredeti alakja *karakatna* (Nyr 27:50, 29:258), jelentése fekete madár! De már előbb is, 1895-ben felvilágosít felőle a PallLex: *Kara* török szó, a. m. fekete. Igen gyakori szó az összetételekben, személy- és helynevekben pl. *Kara Musztafa* 'fekete Musztafa' *Karadagh* 'fekete hegy' stb. Ugyancsak ez a szó van meg a *karakatna* madárnévben is, melyet a népetimologia *kárókatonává* változtatott. Ha mindez igaz, már pedig nem lehet kételkednünk benne, akkor ennek a madárnak a CzF-ban említett *katna* neve nem lehet bizonyosága annak, hogy a *katona* 'soldat' szavaknak második nyíltszótagbéli középső nyelvválású magánhangzója kiesett, mint ahogy Horger Antal gondolja (MNy 38:336), mert hiszen nyilvánvaló, hogy nem a *katna* rövidült a *katoná*-ból, hanem a *katona* értelmesítődjött a *katná*-ból.

Kítették a szűrét. A Széchenyi György egyik leveléből (1714) közzölt becses adatok (Beke, Nyr 71:16), azt hiszem, eldöntötték ennek a szólásnak eredetét. A leánykerést visszautasító szürkitevéstre tudtommal nincsen régi feljegyzésünk. Az újabbak meg annyira szűkszavúak, hogy talán nem árt egy feltétlenül népi hitelű és igen

szemléletes részletet idéznem Kádár Lajos Tyukász Péter c., sok érdekes tájszót és néprajzi adalékot tartalmazó regényéből. A szerző nyilvánvalóan gyermekkori emlékei nyomán elbeszéli, hogy szülőite földjén, Kiskúnságban miként fogadják előbb a nem kedves, azután meg a szívesen látott leánykérőt. Az első kérő, Bene Rókus dohánykukáslegény „a láda sarkára ült, bagót igazított, azám kiköpött. Pár percig időzött csak. Mikor elchelhődött, a szűrét otthagytta a ládánkon. — Úgy látszik, igen feledékeny, — mondta a bátyám. Másnap este anyám kiakasztotta az otthagytott szűrét a köcsögfára. A kutyákat ólbarekesztettük, hogy a kukáslegény szégyenkezés nélkül elsomfordálhasson a kifett szűrrel“ (105). A második kérő, Cirok Marci, fiatal számadó csikós, „a faragott padon foglalt helyet, kicsit beszélgettek, kicsiholtak, aztán minden előzetes cihelődés nélkül csak útnak vette magát. Csupán szűrét eresztette le válláról a padocskára. — Ejnye, ejnye, — sajnálkozott anyám — sehová öcsém, mingyán hozok egy kis szalonnát, meg a tők is a kemencében van. — Hónap is erre járok, majd bekukkanklok — szabadkozott a legény. Másnap tényleg jött Marci bácsi. Először ugyan csak a ház körül settenkedett s csak akkor mert belépni, mikor szemtől megbizonyosodott, hogy nem tették ki a szűrét a köcsögfára. — Ne haragudjanak már ketők — szólalt meg köszönés után a legény, — tennap gyűltem. — Jó helyön hagyta itt felejtettem a szűrömet, hát elfiam — bazzalyogta (= mosolyogva mondta) apám. Aztán leültették a legényt és bor került az asztalra. — Mék is akkor — jelentette ki rövid tanyázás után a legény — izé... a szűrömet... — Ott lesz a gúnyásládába — mondta apám, — add csak elő, édes cselédöm... Eteleke (= az

eladólány) *előszedte a cifraszűrt és a csikós vállára tette*. Marcot bácsi legényes rándítással igazította el a vállán a gúnyját, aztán dagadó szívvel búcsúzott, Kinéztem utána. Mikor kiért a majorépületek közül, *repeve nyúlt a szűre balujjába, ahonnan egy tulipiros jegykendőt halászott elő*. Lépést nyújtott, s vidám futtyót cifrázott hozzá" (107—8). Talán szabad itt megemlítenem, hogy a leánykérés jelképes visszautasításának van egy másik, kevésbé ismert módja is. A Magyarországi vármegyéi és városai c. monográfia-sorozatnak Nyitra megyét ismertető kötetében (185) olvassom, hogy a jegyesül kiszemelt leánynak az apja úgy adja tudtára a kérőbe jött legénynek a kedvezőtlen választ, hogy: „Leül a legény a pad egyik, az apa a másik végére. Az utóbbi beszélgetés közben közelebb és közelebb ül a legényhez. Ha annyira közeledik hozzá, hogy végre leszorítja, akkor a legény megérthette: mehet. Ellenkező esetben szívesen látják.“ Tudtommal ez a szokás másutt nem ismeretes, szólásbeli emléke nincs.

Fülvásár. Ennek a ma már alig ismert szónak az EtSz. szerint első adata a Schlägli Szójegyzékéből (1400 körül) való, az utána következő Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediájából (1655): „A gané az alfelen adatik ki; ilyen szabású a *fül vásár* is“ (NySz). Nyilvánvaló jelentése „fülmocsok, fülszír, fülsár“. Pápai Páriz 1782 magy.-lat. és 1801 magy.-lat. részében *füle vására*. Így mondják a MTsz szerint a Székelységben is. Jelentése ugyanaz, mint az előbbi. Hogy a NySz miért gondolja a *fülvásár* utótagját azonosnak a „Markt, Marktplatzt“ jelentésű *vásár* szóval, az előttem teljesen érthetetlen. De szerintem nem kapcsolható a népnyelvi *vásár* „fekete szurok“ szóval sem, amelyre az EtSz utal. A *fülvásár* nyilván ősi mintájú

jelöletlen birtokos összetétel. Ha csakugyan „fülmocsok, fülszír, fülsár“ a jelentése (vö. *bélsár*), márpedig e felől nem lehet kétségünk, akkor nagyon valószínű, hogy ez a szó régi népetimológias alakulás. Ha ugyanis a fülsár meggyülemlik a külső hallójáratban, ingerli a bőrét, viszket a fül, és azon vagyunk, hogy a viszketés okozóját eltávolítsuk onnan fülvájóval, fülkanállal vagy a kisujj körme hegyével. Aki ezt cselekszi, az *vájja a fület*, s amit kiváj belőle, az írva: *fülvájtsár*, ejtve: *fülvásár*, az *i* kiesésével elhomályosulva: *fülvácsár*, népetimológiával értelmesítve: *fülvásár*, feloldva az összetételt és megjelölve a két tag mondattani viszonyát: *füle vására*.

A porral, piszokkal keveredő nagyobb mennyiségű fülsár valósággal eldugaszolja a fület, rárakódik a dobhártyára, megnehezíti a hallást. De aki vájással megtisztítja tőle a fület, az, ha egyébként zavartalan a hallása, jól hall magyarul is, és bizonyos idegen szavaknak magyaros kiejtésén nem ütközik meg. Ezért mondja Kazinczy az Orthoepia (Helyes kimondása a' szónak) című epigrammájában (RMKt 20: 22): „Jó, Baki tudni: de néha nem árt nem tudni is. Óhajt Ó nékem tudományt, én neki *vájt füleket*“. A költő maga utal a kifejezés forrására, Horatiusra: „*Vájt füleket*, purgata auris, Horat.“ (i. h. 42), l. az első könyv 1. epistolájában: „Est mihi *purgatam* crebro qui personet *aurem*“. Paulovits Károly prózai fordításában (Magy. Könyvt. 568—9. sz. 7.): „*Mintha éber füllel* én is folyvást hallanám“.

Kubikos. Ha a töltéskészítő földmunkás *köbmunkát* v. *köböt* végezne, *köbölne*, *köbögdröt* ásna és a kiásott föld *köbmétere* vagy rövidebben *köbe* szerint fizetnék munkáját, akkor bizonyára *köbös* volna a neve. Mivel azonban *ku-*

bikmunkára v. kubikra jár és kikubikolva a földet kubikgödröt ás, de főképpen mert kubikméter v. csak kubik (ahány kubik-ot ás és talicskáz a töltéshez) szerint díjazták őt, azért aztán kubikos ember-nek, kubikos-nak nevezik, feleségét kubikos-nénak, gyerekeit kubikosgyerekék-nek, talicskáját meg kubikostalicská-nak. Igaza van tehát Horgernek MNy. 40:371, midőn a német Kubikmeter szó előtagjából származtatja a kubikos-kubikus főnevet, melyet azonban már 1940-ben Balassa József is így magyarázott A magyar nyelv szótárában: „Kubikos. Földmunkás, aki talicskában szállítja el a kiemelt földet. A név onnan ered, hogy munkáját a kiemelt föld kubikmétere szerint fizették meg“.

Kiegészítésként közlöm, hogy egy-egy kubikosbanda-kubikbanda vezetőjének, bandagazdájának is hallottam már kubikgazda nevét. A vályogvetéshez szükséges földet is kubikolni szokták és nemcsak ezt a munkát, hanem a kiásott föld helyén maradt gödröt is nevezik kubik-nak, pl.: „Késő őszig verték a vályogot, mert szép idő volt, vagy ötvenezret. Híre is ment a határban... Igaz a hajnal már a kubikban találta őket és nem egyszer holdvilágnál vetődtek haza (Kádár L.: Cigányok 63). Ahogy az idő kiengedett, ismét vállaltak vályogvetést. Kiköltöztek a tiszai kubikokhoz (66). Az ember le is ment a tiszai itatóhoz, de csak annyit tett a vályognak, hogy beleköpött a kubikjába (67).

Néha a kubik helyett kubigubi-t is hallani, de a kubikos-t sohasem mondják kubis-gubis-nak. A kubi alkalmasint a többes számnak vélt kubik-ból való elvonás eredménye, a gubi pedig azzal a szóeleji k-g változással lett a kubi-ból, melynek számos példája közül elegendő idézni a következőket: *kadzag-gazdag, kajdász-gajdász, kajmó-gajmó, kalatylol-galatylol, kalicka-galicka, ka-*

lárís-galárís, krajcár-garajcár, kréta-gréta, kordovánny-gordovánny, kukorodik-gugorodik, kuksol-gugsol. Csefkó Gyula.

Mándruc és mándruckó. A Nyr. 42:328 alatt már foglalkoztam a mándruc szóval és kerestem annak jelentését. Akkor 3 adatom volt: 1. „Oly ehes vagyok, hogy a mándruckövet is megenném“ (Nyr. 1:92), 2. „Hozzá ne érj, gyerek, mert megesz a mándruc!“ (Üstökös, 1873 szept. 20:450. lap, itt egy képen nagy, fekete, nagybajszú, kardos krampusz van ábrázolva, mellyel egy öreg úr egy kis gyereket ijeszt), 3. „Ezekre (a bakarasz nagyságú emberekre) nézve az aranyenyét akkora szörnnyeteg, mint a tatár vadászra nézve a tigris és a mándruc, amit hajtó vadászattal ejtenek meg“ (Jókai meséje a Pesti Hirl, 1890 nov. 17-i számában).

Az idézett helyen rámutattam, hogy a szó mivoltának kikutatását megnehezíti az, hogy mind a három adat más-más jelentésű: az első összetett szó: mándruckó, a másodiknak jelentése: krampuszféle, a harmadiké: valami nagy, tigrisféle állat. Hangzása alapján a szót oláh eredetűnek tartottam, annál is inkább, mert a népnyelvi idézet is Bihar megyéből való.

Vértesy Jenő cikkemmel kapcsolatban úgy véli (Nyr. 42:377), hogy a mándruc szót Jókai alkothatta a párduc hatása alatt. Feltevéseben hivatkozik Jókai Kis királyok c. regényének egyik fejezetcímére: „Macska helyett mándruc“, amelyhez Jókai csillag alatti jegyzetében azt írja: „Mándruc ósmagyar neve az oroszlának. Az utóbbi a török arszlánból van idomítva“. Vértesy azonban azt sem tartja lehetetlennek, hogy Jókai a szót valami régi könyvből olvasta, vagy valahol a néptől hallotta.

Az én véleményem az, hogy a szót nem Jókai alkotta, hanem valahonnan a népnyelvből vehette. Erre következtethetünk eb-

ből az idézetből is: „Táncolni, dalolni szakadásig, asztal alá inni a legmándrucabb sárosi nemest is“ (ifj Móricz Pál: A boglyakemence mellől, 94.). E helyen a *mándruc* főnév melléknévi használatban fordul elő felsőfokban. A fokozott forma arra mutat, hogy ismert, használatos főnévvel van dolgunk, mely alighanem gyakori a népnyelvben. A szót ily módon használó író ugyanis „tekintélyes vidéki publicista, kinek írásai főül metszett magyarságukkal igen sok tájszót és tájszólást elterjesztettek a műveltek nyelvében“ (Kemény Ferenc, Nyr. 34:366.). A szó jelentése itt: legyőzhetetlenül erős, félelmetes.

1927

Gulácsy Irén Fekete vőlegények című regényében olvassuk: „Ezer morva talpas, hatszáz huszár és tizenkét öregagyú — jelentette a vén katona, hogy fiatal vezére előtt megállt peckesen. — És egy oroszlán, azt elfelejtette kegyelmed? — Fogatlan *mándruc* nem számít — ütötte le az elenyújtott parolát Máté úr szerénykedve“. E helyütt a *mándruc*, helyesebben a fogatlan *mándruc* olyan előregedett katonát jelent, aki valamikor fiatal korában oroszlán volt s akit még most is annak tartanak, mert olyan bátran s vitézül harcolt, küzdött, mint az oroszlán.

A *mándruc* tehát általában az oroszlánal azonos bátorságú és ezért félelmetes valamit, állatot s átvitt értelemben embert is jelent. Ezért Jókai joggal azonosította magával az oroszlánal, csak abban nem volt igaza, hogy a *mándruc* szó ősmagyar neve az oroszlánnak. Viszont ez is kétségtelen, hogy népi szó, mert a népnyelvből is feljegyezték és népies írónál is előfordul, sőt melléknévi jelentésben fokozott alakban is.

Azonban még mindig hátra van annak a kérdésnek megoldása, hogy mi lehet az a *mándruc*, amit nagy éhségében megenne az ember. Erre talán a szólás más

alakjai vezethetnek rá. A *mándruc* adat közlője a szóláshoz ezt írja: vö. oly ehés vagyok, hogy a *patkószeget* is megenném, Pest m. (Ponori Thewrewk Emil, Nyr. 1:92.). — A bakonyalji nyelvjárásban a szólás így hangzik: A *tűzkövet* is megenném (vagy a *vasszeget* is *mégenném*), uon ehés vagyok (NyF. 34:118). Uon ehés vagyok, a *büdöskü virággát* is megenném (uo. 127).¹

Mindezekben a szólásokban a hóp a maga szokásos nagyító módján azt akarja kifejezni, hogy túlságos éhségében még ez ehetetlen dolgot is megenné: a *patkószeget*, a *vasszeget*, a *tűzkövet*, amelyek kemények, rághatatlanok, emészthetetlenek, — a *büdöskü virággát*, amely undorító, bűdös, ehetetlen, — vagy az Ipolyvidéken: „Megenném a cigányasszony főztyit is“ (Nyr. 1:178), amely ugyancsak ehetetlen.

A *mándruc* ezek szerint talán azt akarja kifejezni, hogy még az olyan követ is megenné, amely olyan kemény, legyűrhetetlen, félelmetes, mint a *mándruc*. A *mándruc* ugyanis kétségtelenül valami ijesztésre alkalmas dolog: krampusz, tigrishez vagy orosz-

¹ A *büdöskü* a kénkő népe neve, mert meggyújtva kellemetlen bűdös szagot ereszt magából. *Büdösküvirág* = kényvirág (l. CzF.) — *Büdösköves-szálka*: gyufa (Székelyföld, Nyr. 15:472).

Van nyelvünkben több ilyen rejtjelmes szó. Ilyen a Debrecenben felfjegyzett, s a *mándruc* végéhez hasonló *kándruc* ebben a szólásban: *Fekete, mint a bakacsin v. kándruc* (NyF 26:36). Kérjük olvasóinkat, szíveskedjenek kérdezösködni, hol és milyen jelentésben használja a nép ezt a két szót. A *kándruc* Csúry Szamosháti Szótárában is megvan, 'fenyőkoromból készült fekete festék' jelentéssel, s ezt a német *Kienrus* 'korom, fenyőkorom' szóból származtatja. (B. Ö.)

lánhoz hasonló nagy, erős, félelmetes állat vagy más efféle dolog. A *kő* szó előtt valami erősen nyomósító jelzőként szerepel, mely annak keménységét, félelmetes, tehát ehetsetlen voltát jelöli.

Prohászka János.

Osztriga. Hogy ez a szó olasz eredetű, rég ismeretes a szakirodalomban. Feltűnő azonban, hogy az irodalmi olasz *s* helyén a magyarban *sz-t* találunk, holott ez a hang az északitáliai ejtőmód, vagy pedig talán az írásképek hatására nálunk *s*-sé (*š*) szokott válni: ol.: *struzza* ~ *strucc*; ol.: *sparago* ~ *spárga*; ol.: *spagnolo* ~ *spanyol*. A szó először Zrínyi Györgynél tűnik fel 1571-ben, aztán csak a Páriz-Pápai-Bod-szótárban; mindkét helyen *osztriga*. Minthogy Zrínyi György is, a Páriz-Pápai-Bod-szótár is másként jelzi az *sz* hangot, bizonyos, hogy ebben az időben még valóban *s*-sel (*š*) hangzott e szavunk. Az *osztriga* tehát fiatalabb, vagy a német *Auster* hatására, vagy pedig egészen külön átvétel. A szó velencei eredete mellett vall az, hogy az olasz irodalmi *ostrica* helyett a magyarban *g-t* látunk, vö.: BOERIO: *ostrega*. Különbözik a horvát-szlovénben is *ostriga*, *ostriga* (IVEKOVIC—BROZ; BELLOSZTENEC) lehet, hogy az *osztriga* nem közvetlenül az olaszból, hanem ezen keresztül jutott el hozzánk.

Karinthy Ferenc.

A fog segédige használata mult időben. A Göcsej északkeleti sarkában fekvő, 537 lakost számláló Bazita községben eddig még nem tapasztalt alakban használják a fog segédigét: Réggérere ki foktam présőnyi a zegész szőlőt. Vasárnap még foktam nézni Bocfődén a bort, akit a műtkő kináttak. Ólég izletes vót, de azér nincs ollan, mind a zenyém. A mutt héten a zegész szántást el foktam végezni. Szent Isvánkor el foktam utazni Pestre a vómhő.

Hontvári Gyula

Hupikék. A MTsz szerint a *m*, semmilyen színű. Tréfás ígértben mondják, pl. Majd vészék én neked, fiam, szép ruhát, csak jó légy: *hupikéket, deli-vöröset, láttatlan színűt* (Csallóköz). Eltorzított alakjai: *hoppi-kék, kupi-kék, pupi-kék*. Eredeti jelentése azonban: *kék*, mint a vert testrészt, verés miatt *kék*, pl. Szamosháton: *Máj veszek neked szép ruhát, hupikéket, vert veressét*; majd jól elverlek (Csúry). Vettek neki dolmányt *hupikéket, vert vöröset* (CzF). Szabtak neki *hupi-kék nadrágot jaj-veres posztóból*: megverték (Marcal mell. Tsz). *Fel ruházták hátát hupi kéekkel, és jaj vörössel* (Dugonics: Példabesz. 1: 13). *Hupi kék a' fara. Jaj vörös a' combja* (uo. 15). Ne érts, mint ha szent Pál maga ejtette volna magán azokat a bélyegeket és *hupi kékeket* (Pósházi 1669. NySz). Alapszava nyilván a *hup*, *sonus cadentis* aut *percussi'* (Kresznerics), „a keményre esett v. kemény eszközzel ütött-testnek tompa hangja” (CzF) hangutánzószó, pl. *Hup hup hát hátokon!* (Czeglédi 1669.). Ezeket a szókat alig mondható-ki, *hupp!* úgy sújtá ötöt föben, hogy... (GKatona 1647.) NySz. Ennek származékai: *hupog* (1624) *sonitum cadentis edo*; *herabfallen, niederplumpsen'* (NySz); *„pufog”* (Vas m., Zala m., Szatmár m., Székelyföld); *hup(p)ol*, *ütögetéssel puhít* (éretlen almát körtét) (Heves m.); *hupál, meghupál*, *elver, eldönget* (Vas m. Órség, Sopron m. Bősárány); *huppan*, *„puffan (leesve)”* (Zala m. Székelyföld, Szatmár m. MTsz. Csúry SzhSz), *„cum sonitu cado”* (Kresznerics); *herabfallen, niederplumpsen'* (NySz); *„esés v. ütés által erős hup(p) hangot ad”* (CzF); *huppant*, *„hup(p) hangot adni készlet, pl. ütés által”* (CzF); *lehuppant*, *„letottyant (úgy ültet le v. vág a földhöz, hogy puffan)”* (Székelyföld MTsz). Szamosháton a *huppan, huppant* változata a *kuppan*, *„kemény ütéstől*

kup hangot ad', *kuppant* 'úgy üt, hogy koppanjon (körmére, fejére)' (Csúry). A *kék* melléknévnek főnévi használatában 'ütés, verés nyoma' a jelentése (l. Nyr 71:67). [Korrektúrajegyzet. A cikk kiegészése után vettem észre, hogy Csefkó Melich-Emlékkönyv 48 ugyanígy magyarázza a *hupikéket*.]

Ólalkodik. A régiségben *ólál* alapszava is használatos volt. Alakváltozataik: *wraluan*, *orálkodnak*, *orálkoduán*, *oralkodni*. Az *r*-es változatok CzF és Pais, MNy 40:67, szerint azt bizonyítanék, hogy az *or(v)* főnév származékai — de ezek nyilván hasonlaltalanulás következményei. Horger, MNy 23:50 viszont azon a nézeten volt, hogy az *óv* ige az alapszava. Ezt a véleményt megerősíti Csefkó Nyr 71:94 'a. közölt adata, mely szerint a régi magyar nyelvben az *ólálkodik* igének 'sich hüten, sich schützen' jelentése is volt: Az mely ember latuan nem *olalkod* az meli (mély) veremtül beleesik. Viszont a népnyelvben ennek fordítottjára van adatunk. A szamosháti nyelvjárásban *avakodik* 'settenkedik'; pl. A macska ott *avakodik* a kolompérleves körül. Oda *avakodott* a csupór meli (Csúry). Az *avakodik* nyilván az *óvakodik* alakváltozata. A nyelvújítás alkotta *ovalol* igének is van ott *avatol* változata. Nincs szükség tehát kétféle *ólálkodik* felvételére.

Izgága. Mai jelentése 'kötekedő, civakodó természetű', tehát melléknév, eredetileg azonban főnév volt. CzF-ban is: *Ezen ember sok izgágát csinál*. A régi nyelvben csakis főnévül használják, pl. Az isten tiltja a veszekedéseket, *izgágakeresést* (Pósházi) NySz. A MTsz főnévi jelentését nem közli, azonban a Szamosháton megvan pörpatvar, veszekedés, civódás jelentése is, pl. A vénasszony csinálja kösztök az *izgágát* (Csúry).

Nagyobb. Szily Kálmán MNy 7:352 kimutatta, hogy a *nagyobb* régen, pontosabban az 1508—1694. évek közti időben, erdélyi és szatmármegyei nyelvelvékekben *nagyubb*-nak hangzott. Erre a jelenségre különben már Simonyi is rámutatott a TMNyban (281. s. jegyz.). Szily azt mondja továbbá: El-e még ma is a népnyelvben valahol, nem tudom, Simonyi azonban már az idézett helyen megjegyzi, hogy a szatmármegyei Nagybányán ma is így hangzik. Azóta megjelent Csúry Szamosháti Szótára, s ebben szintén ezt találjuk: *nagyubb*, *nagyubbacska*, *nagyubbik*, *nagyupszerű*. Tehát Szatmár megyében a régies alak ma is használatos.

Szérdék, szérdék. Kiskúnhalasról közölték a *szérdék szót* „keresmény” jelentéssel, de a közlő szerint csak ebben a közmondásban fordul elő: *Ebű gyűt szérdéknek ebű kő éveszni* (Nyr 15:428). Ugyanezt a közmondást ugyanaz a gyűjtő ugyanonnan ebben az alakban is följegyezte: *Ebű gyűt szérdéknek ebű kő éveszni* (14: 875). Mármost a MTsz az utóbbi alakot megkérdőjelezte. Hogy azonban sajtóhibáról nem lehet szó, bizonyítja a köv. szamosháti adat: *Ebűl gyűlt szérdéknek ebűl kell éveszni*: görbe úton szerzett vagyonon nincs istenáldása (Csúry). A közmondás a régi nyelvben is megvan ilyen alakban: *Ebűl gyűjtött szérdéknek ebűl kell el-veszni* (Czeglédi). *Ebűl gyűtöt szérdék eből omol el* (Melius). *Ebűl gyűlt szérdéknek s hamis keresetnek prédára kell oszlani* (Beniczki). E közmondáson kívül a NySz más adatban is közli a *szérdék* alakot: Böven is szállhatnak megijjedtségérül, el is felekezék az sovány *szérdékrül* (Kecsk. Tört. 2:503). Jelentése itt 'zsákmány; partum, praeda; Erwerb, Beute'. A *szérdék* alak tehát feltétlenül hiteles, azonban kívánatos volna, mind a régi, mind a népnyelvből további adatok gyűjtése. Különösen kiskún-

halasi olvasóinkat kérjük, szíveskedjenek megalapítani, használatos-e ott még ma is ez a régi közmondás, s a kérdéses szó hogy hangzik.

Szét. Ismeretes, hogy a *szét* a 'szélesség' jelenlétű *szél* -t ragos alakja, a régi nyelvben még *szélt* van. A MTsz közli Ung megyéből egy adatban a *szíltmegy* igét, Király Pál gyűjtéséből, amely ellenőrzésre szorul. Kérjük azért olvasóinkat, szíveskedjenek értesíteni, hol használják a *szét* igekötőt *szélt*, *szílt*, *szílt* alakban. Csűry Szamosháton följegyezte a *szanaszét szanaszélt* változatát. Erre is fontosak volnának újabb adatok, mert máshol nem jegyezték fel, s különben is e szora legrégebb adatunk csak 1784-ből való (SzD). Zarka Máximáiban: *Szana szélté* nyargalózik (1807, Nyr 25:284).

A határozatlan névmás történetéhez. A határozatlan névmás mind az indogermán, mind a finn-ugor nyelvekben eredetileg azonos volt a kérdő névmással (vö. Nyr 43:70), s egyes szerkezetekben nyelvünkben is megmaradt ez a használata. Így többször szó volt már a nyelvészeti irodalomban a *gombát mit evett* féle szerkezetéről, amelyben a *mi* névmás jelentése: 'és valami, vagy valami, s a többi, és hasonló'. Nem volt azonban adatunk arra, hogy a személyre mutató *ki* névmásnak is lehet hasonló jelentése. A következő példa azonban azt bizonyítja, hogy ez is előfordulhat: Sos Andrasne es Tatajne, lonajne *aszonomhoz kájhez* el mehec, es Echedbeis. (Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről 54, 1594-ből). A *ho-* kezdetű névmások is előfordulnak ebben a szerkezetben, ha ritkábban is, pl. Az *mi* országunkbeli szolgáló rendek mind félre állottak, erdőkre, havasokra s más országokba *hová* futottanak (1657, Tört. T. Újf. 6:475). Aszt *isz dugdosták* óulhászjára *hová*, oszt ugy mene-

kedet meg. Jár az ember a sárba *hú(n)*, hát kiázik a tyukszem (Szamosháti Csűry). Fel is hílták az inast, rongyos ruhába, amibe ott a pújkák után *hum* járt, av vót rajta csak (Szilágy m. Bogdánd. Katona I. gyűjt., Kürti L. M. 1:33).

Másik szerkezet a névmás páros használata: *ki—ki*, 'egyik—másik, némelyik—némelyik', *hol—hol*, 'majd—majd'. Különösen ez a ketfő gyakori határozatlan névmási használatban, viszont a *mi* névmás ilyen használatára nincs példánk. Az említett gyűjteményben a *miccsoda—miccsoda* jelentése 'hol—hol': az ket fjunkat a hdeg lelte... az egjebtül ninchen aszt gondolom, hanem mjnthogy erőtlenek szegijnjek az betegség mja, es jacanak *michoda* rancigalodik *michoda* az gjernek meg serszik azirt lej (57).

Azt sem tudja, bú-e vagy bá (Erdélyi). Kiskúnfélegyházán: *As sē tuggya, bú-ē vagy bá*: fogalma sincs róla (Dongó O. 32, Tisza-vidék Nyr 13:88). *As sē tudom, bú-ē vagy bá*: én nem ismerem, nem tudom, ki (Jászberény Nyr 19:183). Szamosháton: *As se tutta, bú-ē vagy bá*: értelmetlenül, némán bámult (Csűry). Így is mondják: *As se monta, hogy bú-ē vagy bá*: egy kukkot se szólo't (uo.). Tokajban: *Azt se mondja, bú-ē vagy bá* (Nyr 20:336). *As sē monta bú-jē vaj bá, csak megát, mind éd daraf ja* (Veszprém m. Csékút Nyr 14:192). A *bá* magában is: *Aszt sē monta bá, beféllegzett*: nem köszönt (2: 419 Szabolcs m. Földes, se a MTsz, se az EtSz nem közli). *Báh! Bika! veres bornyú*: aki megcsodál vmit (Debrecen Nyr 21:43). Erdélyinél: *Se бүт, se бāt nem mondott*. Csűry szerint a *bü* és a *bá* az elbámulást gúnyoló indulatszó: pl. *Bá! Mid bāmúlsz? Bá! új kapu!* (Szamosháti). Már Pázmánynál 1636-ban: szájunk távta azt mondjuk, *Hú, Bú, Bá* (EtSz).

Borsózik a háta. *Borsózik tüle a háta*: tart v. fél vmitől (Alföld

Nyr 5:85). *Előüre borsóudzik tülle a hátam:* irtózom, félek, fázom tőle (Szamoshát Csúry). Úgy is mondják: *borsózik a bőre.* CzF szerint irtózat, félelem, undorodás miatt rázkódik, s olyan érzése van, mintha bőre alatt, kivált hátán, borsószemek gördülnének végig, továbbá hideg miatt vagy egyéb okból a testen borsószemnyi dudorodások vagy keményedések, buborcsékok keletkeznek. Némely embernek. ha valamitől megcsömörlik, *kiborsózik a teste.* Már Geleji Katonánál előfordul: *Meg-borzada és megborsozék.* Miskolczi Gáspár Egy jeles vadkertyében (1702): *Hogyha az ember testén a hernyó elmász, mente utána a bőri felborsózik* (NySz). Dugoincsnál: *Fel-borsóodik Testem* egészen (id. Szeremley Császár MNy 5:63). A szólesnek eddig ismeretlen alakját használja Pandur Péter meséiben: *Ugy érezte magát Sándor vitéz ére a szóra, mintha borsószemek szaladgáltak volna a háta közepén* (UMNGy 3:136).

Cigányútra ment. Olyankor mondják, mikor az étel v. ital a lélekző csőbe tévedt a nyeldeklő cső helyett. Baranya m. Bélyén: *Cigányútra szalatt* (Nyr 15:424). Szamosháton: *Cigá(n)sórbá szalatt* (Csúry). Csongrád m. Mindszenten: *cigányuitra szalatt*, Csallóközben: *cigányuccára tévett*, Veszprém megyében: *cigánytorokba mént* (MTsz). Baján: *Cigányuccába szaladt* (Nyr 31:283). Kaposvárt: *Cigányuccára szaladt v. egérútra szaladt* (Nyr 27:235). Az utóbbi Zala megyében is: *Egérútra tért a falatja* (Nyr 25:475). Dugoincsnál: *cigányuicába talált*. Teljesen eltér: *Kudusútra mönt* (Hódmezővásárhely MNy 11:462). *Koldusuccára ment* (uo. Nyr 2:367). *Koldusok uccára (!) ment* (Csongrád Nyr 8:513). *A kúdosok úttjára ment az iétel* (Zilah vid. Nyr 28:277).

Dögrováson van. Egy hevesmegyei népmesében: *Eccer csak láttyák, hogy gyön a három szilaj csikó,*

úgy el vannak esve, mintha má *dögrováson vonának* (Besenyőtelek MNGY 9:141). Szabó T. Attila idéz egy hargitaalji szokásról, hogy a legeltetés folyamán a vadállatoktól elpusztított, illetőleg betegségben elhullott állatok mindenikét is egy rovással külön pálcikára jegyezték fel és így az állat *dögrovásra jutott* (MNY 34:330). Kiskúnhalasról is följegyezték, hogy a juhász rovást vísz az eldöglött juhokról, s amelyik már nagyon rosszul van, azt akár előre is felróhatja. Ezért *dögrováson van*, a. m. egyik lába a sírban van (Nyr 14:471). Györffy István kúnmadarasi jegyzőkönyvből jegyezte föl ezt az 1770-ből származó adatot: *A számadó pásztorok... dögrovást tartsanak, melyre egyfelől az öregebb marha dögöt, másfelől pedig a kisebbet röllyák* (Nyr 44:123). Már CzF írja, hogy a *dögrovás* rovás, melyre a döglött baromok, pl. juhok, bárányok számát felmetszik. *Dögrováson lenni* am bizonyos halált hozó betegségben sínylődni. *Ha a juh szomorún legel, dögrováson van* (kőzm.). Dugoincs ezt a szólást idézi: *Régen van ő immár dögrovásra metszve* (Margalits).

Eszem-iszom ember. A Szamosháton 'dözsölő, korhely' (Csúry). CzF szerint 'olyan ember, kinek minden élvezete és dolga evés-ivásban áll', pl. *eszemiszom bajnok, eszemiszom haszontalan ember*. Répcevidéken: *észem-iszom embér*, aki csak a hasának él (Nyr 20:416). Dugoincsnál *eszem-iszom ember*, akinek ez minden gondja (Marg.). Esztergomban *eszem-iszom fráter*: aki nem törődik semmivel (Nyr 27:190). Széchényi György leveleiben bővebb alakja van: *Az az atyafiát, az ki eszem iszom aluszom etc. ember, azt ötödmagával, feleségestül, gyermekestül tartja, s elébb nyulnak az tálban min' ők* (1714, 530). Csak nincs hív szolga, magva szakadt annak, *eszem, iszom, aluszom etc.* elég van, de az ki becsületekben

járó dologban serényen munkálódnék, egy sincsen az mostani világban, mind oda vagyon, fölfordították címereket, deficiált még az familiájok is (1713, 342). Kis Viczaynál (1713): *Eszem iszom emberek* (189).

Feldúzni az orrát: Nares corrugare PP latin—magyar szótárában (1708). Széchényi Györgynek már egy 1693-ban írt levelében előfordul: *Ezen dolgon földuszta Pásztor uram az orrát* (13). A. m. ,megneheztel, duzzog, megharagszik, megorrol. A népnyelvben csak ebben az alakban használatos, de a Szamosháton Csúry szerint tréfásam azt is jelentheti: ,meghal'. Katona így is használja: *Megdúzza az orrát* rajta (NySz). *Duz, dúz* ,haragban ég, dul-fül' alapszavát az EtSz csak B. Szabóól idézi, holott a NySz már Katonából közli, de a *megdúz* a.: *Az orrát némi némű képpen dúzá*. A régi nyelvben azt is mondták: *fel- v. megduzzasztja az orrát, szakállát: Felduzzasztják orrokat* a helvétiták (Pázmány). *Megduzzasztia az orrát* (Decsi). *Megduzzasztja az orrát:* tollit supercilium (MA; hibásan: *Megduzzasztja* Nyr 11:428). A *duzzad, duzzan* igének is van ,megharagszik' jelentése (EtSz, NySz, MTsz). A pánavidéki nyelvjárásban csak ebben a szólásban jegyezték föl: *megduzzam. mind a gerőli lud:* megharagszik (Mezőlak NyF 17: 58) Bakonyalján azonban magában is: *möduzzanik* ,megharagszik' (uo. 34:49). A MTsz csak Háromszékből idézi. A szóra a legrégibb adat Baróti Szabó (1792). *Vö. Csomót köt az orrára* (Sirisaka). *Csomót kötött az orrán:* megharagudott (Hódmezővásárhely Nyr 2:420). *Csomóba van a zóra:* megneheztel vmiért, duzzog (Szeged MNy 35:333).

Gantáron fekszik. Erdélyi szerint ,beteg, rosszul van', Kresznicsnél *Gántáron fekszik;* aegre valet, ad extrema deductus est

(1831). A MTsz Göcsejből közli: *Ez is má gántárfán fekszik:* utoljára járja, közel van a halálhoz. A sopronmegyei Széchényi György leveleiben is: Szakácsom, szolgálím, szolgálóim mind *gantáron fekszenek* (1703, 125). Lovasaim tegnap az sok őznek üzésében annyira elfáradtak. *gantáron fekszenek* lovaik (1712, 313). Nekem itt minden cselédem *gantáron fekszik* az hideg lölésben (1713, 403). Nekem is valamint kgdnek cselédem az ki arra való volna mind *gantáron betegen fekszenek* (436). Kemenesalján (Vas m.) a régi Tsz szerint *gantáron járok:* alig-alig szédelvek, oda vagyok, dögvővően vagyok. A *gantár* (Szatmár m. Nagybánya), *gantár* (Vas m. Órség), *gantárfa* (Sopron m. Répce-mell., Göcsej, Nagylengyel) ,ászok, ászokfa' (MTsz).

Halhéra lészédni a köteleket: szépen lerakni. Hajósok szólása Pakson (Nyr 34:380). Megmagyarázza a köv. szólás: *Halhéra van rakva* (pl. a rözse): úgy, mint a halpikkely, egymást félig elfödve (Szolnok m. Tiszaroff MTsz). Heves m.-ben *hal-héj:* oldalukra fektett nádkévékből álló rakás (1840 MTsz). Bihar m. Hosszúpályiban *halhé* ,egymásra rakott kévék csomója' (MNny 5:34). (A *halhéj* ,pikkely' jelentésére nézve vö. Nyr 71:25).

Hencidától Boncidáig. Népmesék befejezésében mondják: *Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé* ,nagy lakodalmat csaptak'. Szamosháton: *Hencidárúl Boncidájik főtt a sárga lé* (Csúry). Egerben: Csaptak olyan lagzit, hogy *Incidátú Boncidáig folt a sárga lé* (MINGy 9:29). Szilágy m. Bogdándon: *Incidátú-boncidáig ért vége a lakadalomnak* (Katona I. gyűjt. NagyAA 3:6). Veszprémben csak: *Boncidáig folyt a bor:* nagy mulatás (Margalits 767). *Bonchida* kolozsmegyei helység. Már 1579-ből van adatunk a mesebeli alakra: Teoreok Pall és Teoreok Myhalj. Ezek *Boncidann*

lagnak (A gyalui várt. urbáriumai 419). Későbbi adatok: Czürbiro mehesz Bonczidá(n) (1670, 185). Ezt már *Bonczidához* fordítottam (186). *Bonczidan* lakik (193). Ezeket *Bonczidara* *ülttek* (196) *Bonczidara* *uiszik* (197). Román neve is: *Bonfida*. *Hencida* is eredetileg valószínűleg *Henchida* volt. Előfordul egy másik szó-lásban is: *Megütközik, mint a hencidai asszon* (Bihar m. Pocsaj Nyr 6:463). A *h* kiestével a névelhomályosult, s népetimológiára is alkalmat adott, mint pl. a köv. lácai (Zemplén m.) mesevégben: Megtették a nagy lakodalmat, Kis

Idától Nagy Idáig, csak úgy folyt a sárga lé (Földy Istvánné Virány Judit gyűjt. 101:3). Iszonyatos nagy lakodalom volt, *Kisidától Nagyidáig* folyt a sárga lé (41:3). *Kisida és Nagyida* szintén valóságos helységek Abaúj-Torna megyében.

Kétágú. Arany János írja a Jóka ördögében: ...áldott ember Jóka, mint a friss vaj: A légynek sem ártott, *mióta kétágú*, Oly szelid, türelmes, jó tulajdonságú (I). Szamosháton a nép is mondja: Ijjet se láttam még, *mijóúta kétágú* vagyok: *mióta két lábon járok, mióta élek* (Csúry).

Beke Ödön.

PÓTLÁSOK

A disznó nyúlja. A sertés kétágú szegycsontja a vele összefüggő izmokkal s az oldalbordák kezdetével; *nyúlfű* (nyúlfő) a sertés nyúljának a hegye, vagyis kezdő bunkós része' (Szamoshát Csúry). A MTsz. szerint úgyszólván az egész országban ismeretes a *nyúl* szónak ez a jelentése, sőt az OkiSz már 1587-ből idéz rá adatot. A szó eredetére nézve több magyarázat van (l. Beke: Dunántúli tárgy- és eszköznevek 27), s amint német és szláv analógiák bizonyítják, a *nyúl* állatnévvel azonos. Azonban magából a magyar nyelvből is lehet bizonyítani a két szó azonosságát. Már a MTsz is közölte a nyúlnak *füles* nevét Zemplén megyéből. Mármost Wichmann szerint a moldvai észak: csángóknál is *filyesz*-nek hívják a nyulat, s e *disznónak e filyessze* 'ein bestimmter Teil des Schweinekörpers (ein längliches Stück zwischen den Vorderfüßen und längs der beiden Bauchseiten)'. Wichmann itt utal is a két *nyúl* szó kapcsolatára.

Deres (Nyr 71:66). A *deres* 'ló' jelentését bizonyítja még a köv. szólás is: *Meg ültették vele a piacón a' fa lovat* (Dugonics: Példabesz. 1:15).

Ellen (Nyr 71:72). Az *ellen és az el, elő* összetartozására nézve vö. még a moldvai északi csángó nyelvjárásban az *elebe* névű köv. használatát: *sziél eleibe* 'gegen den Wind; szél ellen' (Wichmann).

Elrejt. (Nyr 70:104, 159). A szó 'elrejtett, elpusztít' jelentésére három adatot idéztem a népnyelvből, s rámutattam, hogy a régi *röjt, rüt* stb. ige változatával van dolgunk. Ezt a nézetemet megerősíti Szily Kálmán, MNY 17:45, cikke, mely az *elrejt* igét valóban a *röjt, rüt* jelentésben mutatja ki a régi nyelvből, két kódexből is: *abodog zenth ferench vglan fekyzk vala a földön mint elreytete* (olv. *elrejtetett*). Annak utána magab. terwen monda (LobkK 12). Ezt kedygh azért paranczola, mert *giakorta vala el reytesbe* (olv. *elrejtésben*) annera, hogy mind ezeka es mynd estygh egi zot sem zolhat vala (VirgK 40). Az EhrKbön ez így hangzik: *vala elmeyenek ezenne ryvewletiben* (41, olv. *rívületiben*).

Az én személynév más történetéhez (Nyr 71:26). Az *én* személynév más az is kötőszó előtt nemcsak Baranyában hangzik nyílt e-vel s rövid hangzóval *en*-nek,

hanem Somogyban is. Nyiri Antal A zselicségi Szenna és vidéke nyelvjárása c. munkájából a következő adatokat idézhetem: Hát ebbe a zesztendőbe *enis* eszrevöttem, hogy örekszöm (Szilvásszentmárton, *esztendő* a.). *Enis* különb élök, ném vagyok a fiammá (Szenna, *él, különél* a.). A többi lányok émöntek képézni, émöntem *enis* (*kepéz* a.). Mindenesetre föl-hívjuk olvasóinkat, kísérjék figyelemmel ezt a jelenséget, ejtik e az *én* névmást magában is *en*-nek, vagy csak is elött.

Forr, pezseg, pozsgo. A Nyr 68:26, 69:8 alatt kimutattam, hogy a *forr* és *pezseg* igének 'nyüzsög' jelentése is van. A *pozsgo* a NySz szerint csak mélyhangú alakja a *pészög*-nek, s ennek is van hasonló jelentése: Az *en* testem vgian fel oeltpeztetett a sok tetue férgeckel, ugian *posog* (Melius). Férgek kezdenek az szemérmes testéboel és az háta végiboel *posogni* (Pázmány). Úgy *posog* testékben mint a férgek az értt sajtnak (Pázmány). Négy *esztendeig*-való sok kinlódások után a tetvek kezdenek szemérmes teste koeruel *kiposogni* (Pázmány). Károli bibliafordításában is: És a folyóvíz békáktól *pozsgo* (Móz. II. 8:3). Egerben ma is *pozsgo* a. m. 'zibog' (Nyr 47:91). A *pezseg* nyüzsög, hemzseg jelentésére is idéz a NySz adatot: Írásában *peseo* a sok kezes lábas hazugság (GKartona). A *pozsgo*-nak hangváltozata a *bozso*, *buzso*, mint a *pészög*-nek a *bészög*, *bizso*, *bisék*, a *pészdül*-nek a *bészdül*, *bizsdül*, a *pészérög*, *pészérög*-nek a *biszérög* (Nyr i. h.). A *p* ~ *b* hangváltozásra vö. *pimty* ~ *bincs* (Székelyföld MTsz, NyK 10:326, már az Ajtai-Böllönyi glosszákban: *bincz* NyF 45:22); *bétykő* (Gyergyó Nyr 34:325), *begygyökővöz*, *bögygyezés* (Udvarhely m.), *bégygyez* (Csik m. MTsz) ~ *pitykő*, *pitykővöz* (Sopron m. Esztergom, Hont m. MTsz, Komárom).

Hajó. Kálmán Béla Sopron m. Bősárkányban följegyezte a *hajuó* 'csónak, ladik' jelentését (Nyr 70:12). A NySz nem közli a szónak ezt a jelentését. A szintén Sopron megyéből (Fertőszéplakról) származó Széchenyi György azonban szintén ebben az értelemben használja leveleiben: Az mi az kgd basztifalui tójára kívántató *hajót* illeti, minthogy ma vásár van Szentmiklóson, minden ember oda sietett, senkit nem kaphattam, kitül végére mehettem volna, hanem ha megjünnek, fölkerestetvén az *hajót*, s magam megtekintem. Ha jó új *hajó* lézen, valami fogyatkozása nem lézen, magam megalkuszom, az első alkalmazhatósággal Basztifaluban átküldeni el nem mulatom (1713. 406). Im az minemű kis *hajót* kívánt kgd, horpácsi béres szekerem láncával és hozzá tartozandó *evezőjével* által küldöttem. 4 frt 25 pénzen vette kulcsárom. Keresttem még egy ilyet, de újat nem találni, mint ez, hanem avittat: hemem azt mondja az saródi bíró, hogy Kisfaludon mindjárt találni, ha 6—7 köll is ilyen. Pásztorj Ferenc uram írjon Niczky Ferenc uramnak, bizony az mindjárt megszerzi. De én azt mondom, hogy hálóhoz ennél egy kevésé nagyobbak köll lenni. Ebben az kötelelet előbb-előbb húzhatni, és az sásasban járhatni s ez halat az tisztára kergethetni. Reménlem, ennél nagyobbat 6 frton legfölebb találni (407). A Sárretem is hajónak hívják a csónakot: A rítz szetik a vizen a szárcsatojást... Sokszor annyi vaót, hoztak naty *hajaókkal* az idesapámék... *Hajaóvöl* mentek, avál mentek mindik, *hajaóvöl*. Hájította *eveddzeóvél* a *hajaót*, meg egy rúd. *Eveddzeójük* is vaót, de jobban csak rúddél. Ahun tisztás vaót, ot mentek *eveddzeóvöl*... Még én is jártam etv kis *hajaóval* pákászni, rucát szedni, fijuókrucá-

kat. Kics csuónakfórmába jártunk (Bihar m. Darvas, Végh József: Sárréti népmesék és népi elbeszélések 87). Csiba Lajos értesítése szerint a Csallóközben (Csölösztő, Tejfalu, Doborgaz), Szigetközben (Dunakiliti, Tejfalusziget) a Duna mindkét partján szintén hajó a csónak neve.

A nap ágai. Madarász Márton 1635-ben Lőcsén megjelent könyvében a napsugár a *Napnak ágai*. *A nap ágak nélkül nincs*. Mészöly hely nélkül idézi: *Kelj föl már: odakinn száz ágra süt a nap!* (MNY 10:162). Debrecenből ezt a szólást közölték: *Ma is 13 ágra süt a nap!* „ma is nagy a forróság” (Nyr 26:477). Veszprém m.-ben pedig ezt a szólást jegyezték föl: *Ágán van a nap, leázgzik: lefelé jár, közel van leáldozásához* (uo. 137).

Külön kenyeren van. (Nyr. 57:89, 66:80, Csefkó: Szállóigék 108). A gyalui vártartomány urbáriumaiiban: *Egyk fia Tiuodor de kuleon kenyeren vadnak* (1642, 86). Azo(n) kiwul egy hazas fia *kuleon kenyere(n)* (1642, 87). Ez Ketteő Fia Dobos Istvánnak, de *külön Kenyeren Laknak* (1666, 161). Házas ötsével *külön kenyeren* (1698, 230). Fiaival egy szolgálaton *külön kenjeren* (1698, 231). Apjával együtt *külön kenjeren* (1698, 233). István és János *egy kenyeren vad[na]k, az bátyok külön kenyeren van de egy házban lak[na]k* (1727, 285). Ezek egyik egy Házb[an] de *külön kenyeren élnek, marhájak is külön van; de szolgálattok egy* (1737, 387). Ezek edgyek egy Házb[an] *vadnak; de a két nagyobb külön külön kenyeren vad[na]k, és ketten egy szolgálatot tesz[ne]k, a kisebbek p[en]i]g hármán egy kenyeren vadnak és egy szolgálaton, marhájak is együtt* (1737, 391). — Az *egy kenyeren*-re régibb adatok is vannak: Salar Janosne Peter biro-neuel *egi kenteren laknak eoze-* giek (1638, 32). Bertalan Gasparne

egi kenter[n] vagio(n) az fiaual (1638, 41). Ennek ket *Eőcze uagion egy kenyere[n] vadnak* (1640, 51). *Vagion egy Mustoha fiais Jstuan, egy kenyeren vagion vele*. Az *vejuel, Zekel Mihalylyal egj kenyeren vadnak* (1640, 54). *Egy hazas fia egy kenyere[n]* (1642, 86). *Egy Eocze Hoszu Tamás edgiut laknak, egy kenyere[n]*. *Uagio(n) egy hazas fia, egy kenyere[n] uadnak* (1642, 87).

Megsüti a dér. (Nyr 66:120). PPB-nál: *Dér el-sütötte: pruina adustus* (NySz). Dugonicsnál közmondásban: *Bus, mint a dér-sütötte dohány*, Hasonló kép: *süt a hideg, hüvös van* (Csepel sziget, Makád 29:591). *Jaj be süt a hideg!*: rettenetes a hideg, hogy szinte marja az ember arcáját, kezét (Debrecen MNY 6:95). *A dér leforrázta a virágot* (Nyr 26:316). *A dér leforrázta v. elforrázta a kertet* (Arad és Csanád m. 31:271). Hasonló képet használtak a régiek is: *Ezen immár 2 naptúl fogva tartó sűrű hideg eső után az étszakák hosszabbúlván, jűjön valamely erős dér... az hegyekben mihelyen föltisztúl az üdő, elegendő havat látunk az hegyekben, azoknak hideg sugari is el főzik az szőlő levelét* (1723, Széchényi György lev. 1135).

Mi feslett? (Nyr 68:83). A Tiszántúl használatos pl. Hódmezővásárhelyt (MNY 2:422) „mi a baj” jelentésben. Csokonai Tempefői c. vígjátékának egyik népies részletében is használja: *Mie feslett el kelmednek?* (Harsányi-Gulyás kiad. 3:141).

Visszanévet a nap. Zala megyéből közölték: *Mikor úgy visszanevet* (a felhők közül kisüt nyugtában) *a nap, az esőt jelent* (Nyr 46:191). Vö. ezzel: *vigyorog a nap* (68:30). Talán csak majd *kivigygyant az idő, enged az idő, sütni fog a nap* (Arad m. Hódos 46:193). *Vicsoghatsz már kártevő: ha jégverés után felsüt a nap* (Margalits 768).

Vérbe fagyva. Arany A fülemlében azt írja: Olre mennek, hajba kapnak, Örömére a szent napnak, Egymást ugyan *vérbe-fagyba*, Hanem a just még sem hagyva. Ez az eltorzult forma a néprnyelvben is használatos: A vasorrú bába utóérte, oszt úgy elverte, hogy *vérbe-fagyba* maratt ott a lány (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:249). Itthon van a *lyény, vérbe-fagyba* a kád alaaatt! (uo.) A kifejezés rég elhomályosodott voltát bizonyítja, hogy Csúzi már 1723-ban ezt írta: Mi-képpen hadgyuk *vérbén-fagyban*, nagy irgalmatlanul (NySz, I. Nyr 54:155).

Tolvajhídeg. (Nyr 71:14). Váli Mihály 1797-ben megjelent Házi orvos szótárcsokájában fordul elő. Szamosháton a nép is ismeri, s jelentése olyan hideglelés, mely éjjel álmában lepi meg az embert. *Tolvajhídeg* jött rá, a tull ömlöt fell az ajkaka (Csúry).

Tégláz. A MTsz szerint Szegeden, Rimaszombatban, Zilah vidékén a m. ,vasal'. Újabb adatok szerint ebben a jelentésben használatos még a Zala folyó mentén (NyF 9:48), Tolna m. Simontornyan (Nyr 40:330), Baján (33:531), Tordén (NyF 32:60), Maros-Tordán m. Abafáján (Inczefi 32), Csik m. Taplocán, Gyergyószentmiklóson, Kézdiszentlőrincben (Szócs Lajos közlése), Csik-Gyimes-Bükkben (Nyr 30:544). A régi nyelvből a NySz nem közöl adatot a szóban forgó jelentésre, de egy 1800-ban megjelent könyvben már megvan: *tégláz meg, vasal meg* (Nyr 51:96). *Téglázó vas* azonban megvan már 1708-ban PP pótlékában (vö. Beke; Vasalás és mángolás, Ethn. 51:432).

Csakugyan, csakis. (Nyr 71:24). A *csakis* ,csakugyan' jelentésére csak Baranya m.-ből tudtam adatot idézni, de kifejeztem azt a gyanúmat, hogy megvan Dunántúl másutt is. Sejtelmemet igazolja Gábor Andor adata Somogy m. Várdáról: De *csakis ám: csak-*

ugyan (Nyr 42:335). További adatok a *csakis* ,csakugyan' jelentésére: Biz az *csakis* úgy vót, ahogy a sárkány monta (Baranya m. Kopács Katona I. mesegyűjt. 39. sz. 1:6). Gondótam, hogy majd akármí útóm-módon *csakis* elbántak veled (4:28). Éccó *csakis* beértek abba a vározszba, akibe lakott a kiráj (2:47). Mikor odaérnek, hát *csakis* a Pétör (86. sz. 3:3). Ki-ógyák a zsakót, hát mikó ki-ótták, *csakis* a pap vód benne (11:22).

Felkel. (Nyr 70:102, 160). Bács megyében is: *felkelt a homlokom*: megdagadt (Nyr 43:45).

Újdonat-új. (Nyr 71:27). Ismeretlen változata *újdonos-új* ebben a szólásmódban: Addig lehet egy áldásér elmenni, míg egy *újdonos-új* vasas szekér el nem vásik (Sopron m. Nagylózs Nyr 31:49).

Szemtelen. (Nyr 70:105). A magyar közönséget legjobban a helyes magyarság kérdései és a szavak származása érdeklik, s minden társaságban gyakran hallhatunk ilyen vitákat. A legtöbb ember azt hiszi, hogy az idevágó kérdéseket minden tanulmány és kutatás nélkül, pusztán okoskodással el lehet dönteni. Sajnos, gyakran ebbe a hibába esnek komoly tudósok is, különösen a szófejtés terén, s azt hiszik, ez ötlet mindjárt döntés is. Ez igen nagy hiba, mert rontja a nyelvtudomány tekintélyét. Már rég megírta Simonyi Zsigmond, hogy nem kell minden ötletünket papírra vetnünk, s még kevésbé közzé tennünk. Ez különösen áll a mai papírinséges, drága villágra, mikor alig jut pénz fontos forrásunkak kiadására. Bár az anyaggyűjtés mind a régi, mind a néprnyelv terén soha nem szakadhat meg, eddig kiadott nyelvemlékeink, néprnyelvi gyűjtéseink is elég anyagot adnak újabb eredmények elérésére, csak olvasnunk kell ezeket, mennél többet, annál jobb, mint legutóbb Csefkő mondta. Ilyen ötletszerű etimologizálásnak nagy mestere volt az utóbbi idő-

ben Horger. Így keletkezett az a szófejtése is, hogy a *szemtelen* tkp. *szenttelen* (MSzT 161). Már Zolnai, MNy 39:75, cáfolta ezt a magyarázatot, s rámutatott, hogy eredetileg csak annyit jelentett: „szem nélkül való”. Azt a véleményét azonban, hogy mai jelentését a *szemérmetlen* hatása alatt vette fel, nem fogadhatjuk el. A fosztóképző nemcsak azt jelenti, hogy valamije nincs, hanem azt is jelentheti, hogy olyan, mintha nem lenne valamije. Pl. *arcátlan*, *po-fátlan* azt jelenti, olyan, mintha nem lenne arca, pófája. Ilyen a *szemtelen* is. Az olyan ember *szemtelen*, aki olyan, mintha nem lenne szeme. Mátraalján, Felső-borsodban följegyezték: *Nincsen szemű*: nem tud pirulni, s ez ugyanolyan kifejezés, mint: *Nincs bőr a pófáján*, vagy éppen: *Vastag bőr van a pófáján*: nem szégyell semmit (Nyr 30:543). A *nincs szeme* szólás már Erdélyi közmondásgyűjteményében megvan. Szamosháton valóban *szem nélkü* való is a. m. „szem'elen”, ugyanott azt is mondják: *Vá(n) szemed a szádra venné?*: nem szégyelled kimondani, ezt állí:ani? (Csúry).

Kitették a szűrét. (Nyr 70:131, 71:16). Megvan Beregszászon is: Kifele áll mán onnan a szekere rúdja. *Mahónap kiteszik a szűrét*: elbocsátják (Nyr 25:285). Kovács Pálnak Magyar Példa, és Közmondásiban (1794): *Ki-tették a' rokkáját; ki tették a' szűrét*, azaz *Ki-adtak rajta* (29).

Vasorrú banya. Az Ethnographiában (57:89) a *vasorrú bának* eddig ismeretlen nevére közöltem adatokat Baranya megyéből. Most tudok idézni rá adatot a szomszéd Somogy megyéből is. Vikár Béla jegyzett föl Szentmártonban egy mesét, melynek címe: *A vasorrú banya* (Nyr 28:42). A szövegben is többször előfordul: *Aszondi a vasorrú banya* (44, ketszer). Eldurrant a *vasorrú banya* (45).

Kenderátó. Már Nyr 70:103 rámutattam, hogy a *szamosháti átás* kétségtelenné teszi a szónak az *avat* igéhez való tartozását. Mármost ez az *átás* *béátász* alakban megvan az északi moldvai csángóknál „Aussegnung (der Frauen)” jelentésben, s az ige is *béátódik* 'ausgesegnet werden (von den Frauen, nach der Hochzeit od. nach dem Wochenbett)' (Wichmann). Az *átódik* 'avatásra áll (gyermekágy után az asszony)' igét már a MTsz is közölte Moldvából, az *avatás* 'az asszonynak az esküvő utáni napon v. a gyermekágy után a templomba való bevezetése és megáldása' főnevet pedig Somogy megyéből, az Alföldről és Zemplén megyéből. Abaúj m. Tornaújfaluban *avatás*-nak ejtik. De az *átó*-nak is van *avató* alakja Szegeden és a Temesközben ugyanazzal a jelentéssel, mint az *avatás*.

Feles és feletlen. A régi nyelvben azt jelentette: „páros és páratlan” (Nyr 56:89, 69:20). Ezek a magyar kettősszám emlékei. Háromszék megyében szintén feljegyezték: *Feles-e vagy feletlen?* (MTsz). Szamosháton is *feletlen* „össze nem illő, párja nélkül való”; pl. *Láthattad a vásárba, hogy feletlen ez a két ökör. É kén adni eszt a feletlen tinóut* (Csúry). *Csiktusnádon fél ökör, egy ökör* (Nyr 24:476), *fél ló, egyes ló a kocsii előtt, félló talyiga* Hódmezővásárhelyt (MNy 2:136, Nyr 61:95), a Székelyföldön *feledmagával egyedül, társ nélkül, özvegyen* (MTsz).

Fülcense (Nyr 67:37, 75). A *békalencse* (Lemna minor) *fülcense* nevét Beregszászon és Nagyszalontán jegyezték fel, de megvan Szamosháton is, bár Csúry szótárában nincs a maga helyén. A *hárit* címszó alatt azonban megtalálható: *Hárist fére a fülcensét*, oszt akkor ihadz belőlle. Tudvalevő, hogy eredetileg *fülcense* volt a növény neve, a *fű* pedig a *vadkacsa* régi neve.

Hinta. A Nyr 70:12 a. rámutatam a *hinta* és a *hintó* azonos eredetére. A MTsz az Őrségből és a Székelyföldről idézi az utóbbit. Kassai szerint a Hegyalján kicsinyítőképzővel *hintóka*, s Székelyföldön *hintózik*, *hintóztat*, *hintázik*, *hintáztat*. Van azután a népnyelvben *hilinta*, *hilintázik* (Zilah Nyr 27:545), *hirinta*, *hirintázik* (Szamosháti Csúry, Pozsony m., Bihar m. Furta MTsz), s ezeknek is van *hirintó* (Csallóköz Bacsa, Szatmár m. MTsz), *hirintóu* (Szamosháti Csúry), *hirintóka* (Debrecen), *hilintóka* (Nagykunság, Mezőtúr), *hirintózik* (Szatmár m. MTsz), *hirintóuzik* (Szamosháti Csúry) változata. Ezek Gombocz MNy 12:386 szerint nyújtott szóalakok, s szerinte nem írhatjuk a szóképzetek társulásának rovására, mert hiába keresnők azt a másik szót, amely a *hinta* > *hilinta*, *hirinta* féle változásokat előidézi. Véleményem szerint mégis van olyan szó, amely ezt a változást előidézte, még pedig az a mondóka, melyet a gyermekek *hintázás* közben mondanak: *hintá-parinta*. Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy a *hirinta*, *hirintó* alak régebb, mint a *hilinta*.

Ragos ige főnévi használata. Az Orsz. Néptan. Egyesület 1943-i Evkönyvében (56) közölt példák két csoportba oszthatók. Az egyik, a birtokragos, a köznyelvben is előfordul (*mehetnekéke van*), a másik, a ragtalan, csak a népnyelvben fordul elő. Minthogy az idevágó adatok is elég ritkák, érdemesnek tartom újabb példáimat közölni: Szeretné hallani aszt a fúrujálást, mē akkó *táncóihatnék vót* (Szilágy m. Bogdánd Katona I. gyűjt. (NagyAA 4:8). Jāj, de *húgyoszhatnék vagyok* (KürtiGM. 5:2). Jāj, de *pésíhetném vagyok* (KürtiGF. 1:3). Be *szārhatnám* (uo.). *Sārhatnám vagyok* (cí-gánybeszédben, Nagy F. 1:2). Szamosháton: *Āhatná(m) vagyok*,

vóutam; Āhatnál vagy, vóutál; āhatnánk vagyunk, vóutunk; āhatnátok vatytok, vóutatok. Ojan āhatná(m) vagyok! Ojan dóugoszhatnék ez a já(n), hogy! Ehetné(m) vagyok, ehetnél vagy, ehetnének vagyunk, ehetnétek vatytok. Ēm má akkó nagyon ehetné(m) vóutam. Ojan ihatná(m) vagyok, ihatnál vagy, ihatnóunk vagyunk, ihatnátok vattok, ihatná(m) vóutam, vóutál, vóut. Hutyhatná(m) vagyok, hutyhatnál vagy. Pipászhatnám vagyok, pipászhatnál vagy. Eccēre nagyom pipászhatnék vóut (Csúry). Heves megyében: A kis gyerekek má nagyon ihatnája vót (Besenyőtelek MNGy 9:337). Aggyá inkább egy falat ennyivalót, mer má olyan ehetném, hogy majd elveszék (Eger 218).

Az után névutó használatához. Az Orsz. Néptan. Egyesület 1943-i évkönyvében közölt idevágó példám mind a Székelyföldről valók voltak (59. l.). Most újabb példákat közlök a szilágymegeyi Bogdándról: Célhatározók: A *tündérkiráj lánya után* utaznak (Kürti L. M. 2:12), *Katona Imre gyűjt.* Hónap reggel *ējvők a lányod után*, *El is ment az őrdög a lány után* (Kürti F. L. 1:5). *Fogasson bé az aranyhintóba négy lovat és azom pērcen űtnak indújjon és it legyem minné előbb ő érte és a kedves felesége és az ő gyermekeji után* (36). *Mikó mennyek el utánna?* (Kürti G. M. 2:2). *Küite a kerék után* (Nagy P. L. 4:10). *Na indújj utánna és hozd vissza a kerekeket!* (Uo.) *Minygyá lekűdnek a kovács után* (Kürti L. M. 1:24). *Hamar megyünk forrasztó fű után* (Zemplén m. Laca, Földy Istvánné gyűjt. 11:2). *Te ereggy az élesztóvíz után, én meg megyek a forrasztó-fű után* (104:11). *A doktor utánn is ēkűttek. Ēment a ménesre a lú utánn*, *Hónap, ha indúttog, gyertek el utánnam* (Szamosháti Csúry). — **Eszközhatározók:** *Böldo-*

gan élt a munkája után (Kürti F. L. 27). Elhasatt (a csónakja), aszt ez után élt (Zemplén m. Sára, Dégh L. gyűjt. 287). Aggyunk magának ojan inget, ha felveszi ebbe magát, hát nem fogják látni és megél utána (uo.). A munkám után tårtotalak (201). Munkája után szerezte a hust (uo.). De a kirá olyan beteg lett a doktor kezi után, hogy ki se lehet mondanyi (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:368). Munkád után ki-művelted eszt a tiz vékás főüdet. Istā(n) seggiccségivel botom utá(n) szereztem magamnak ety kis házat (Szamoshát Csűry). — Már inkább ok határozó-nak lehet tekinteni: Asztat kérem csak három napi szolgálatom után (150, Fejes J. szül. Salgótarjánban). Hirtelen megbetegedett az édes-annya, usyhogy következőleg betegségé után meg is halt (192. Ha-

lász Sándorné, szül. Tiszaladányban). Meddig fogok utánad várni (256). (Dégh L. gyűjt.)

Szóláskeveredések. Ott hagyja a fogát a m. 'odavész'. Ennek a szólásnak változata van a köv. meserészletben: Nem lehet azt tunni, hogy nem marad-e ott a fogad fehérje (UMNGy 4:112). Ebbe az a szólás keveredett: kimutatja a foga fehérít, azaz elárulja magát (Csefkő MNy 20:76, Beke Nyr 69:9).

Szüzanyameztelen. Pandur Péter meséiben olvassuk: Akkor oszt lévetkezik szüz anya meztelenre (UMNGy 4:243). Másutt úgyis mondják: anyaszüz meztelen (Vác NyF 10:70, Veszprém m. Csetény Nyr 21:383). A szólás eredeti alakja: anyaszült meztelen (Beke Nyr 68:82). Nyilván Szüz Mária Szüzanya* neve keveredett a szólásba. Beke Ödön.

NYELVMŰVELÉS

Különböztető nyelvöszton. Iskolai nyelvtanainkban és szótárainkban eddig nem fordíthatunk figyelmet arra az érdekes dologra, hogy a nyelvöszton sok esetben magától talál rá olyan változatra egy-egy ragban vagy képzőben, mellyel a szó fogalmi tartalmát megkülönbözteti a vele azonos szóval jelölt, de más jelentésű (homonim) szótól. Néhány példa hadd világítsa meg ezt.

Aranyat ér, de Aranyt Petőfi nagyrebcsültel. Sugarat szór a nap, de Sugárt (ilynevű embert) szívesen fogadom. A nyúl a bokrot kereste föl, de Bokort választották meg titkárnak. A gyümölcs magját nem rágjuk meg de a beszed magva okos volt. A tél első szaka envhe volt. de: ki-ki a maga szakját szereti. Gyárárt megalapította a múlt évben, de a munkás siet a gyárába (nem az ő tulajdonában levő, de őt foglalkoztató gyárba). A rendőrnek

a száma leolvasható, de mi az Ön száma? (A számban állók között hányadik helyen van a cédula szerint.) Tetves a cigány, de tetős a falevél. Fehérszárnyú a galamb, (fajtája az) de: fehérszárnyas, ha véletlenül, egyénilig ilyen. A templom énekkara, az egyetem jogi kara, de: eltört a karja.

Vannak mondat szerkezeti változatok is melyek egy-egy árnyalatát adják a gondolatnak. Ilyen p. o. Hol van a könyved? (Hol található?) Hol a könyved? (Számkérés: miért nincs nálad? Megjegyzésre méltó, hogy ez utóbbinak nincs többesszáma. Nem mondhatjuk: hol a könyveid?)

A szórend változtatásával is képek vagyunk finom gondolati árnyalatokat megkülönböztetni. Így p. o. A kutya ugat csak azt jelenti, hogy a kutyanak a hangja mindenkor az ugatás, éppúgy mint a lóé a nyerítés, a kakasé a kukorékolás. Ellenben ugat a ku-

tya arra tesz figyelmessé, hogy most megszólalt, valami idegen jöhet. Hasonló a különbség ezek között: *az óra üt és üt az óra*. Az *eső esik* nem is használható motívum, ellenben: *esik az eső* az, amire az illető figyelmünket irányítja. *Savanyú* a szőlő, mondja a mesében a róka, de ha azt mondaná: *a szőlő savanyú*, nevetnének rajta.

Vagy próbáljuk a szórendet megváltoztatni ebben: Száll a madár ágról ágra, Száll az énekszájról szájról szájról, és nyomban kiérezzük, hogy nem lehet Arany János hangja: A madár ágról ágra száll. Az ének szájról szájról jár, mert ő nem szentenciát akar mondani, hanem egy bizonyos mondára utal.

Fényes Mór.

KÖNYVEKRŐL

Találós kérdések könyve. Összeállította Kresz Mária, rajzolta Szántó Piroska, Anonymus, 1946. Szerencsés gondolat volt az Anonymus könyvkiadó vállalatától, hogy a népköltés termékeit az ifjúság számára hozzáférhetővé teszi. Az Ortutay Gyula szerkesztette Népek meséi sorozatban nemcsak magyar, hanem külföldi népmesék is megjelentek¹ annak a bizonyítékául, hogy a népek gondolkodása, költészete mennyi rokonzást tüntet fel.

Az új kötet a találós mesék² gazdag irodalmából mutat be egy csokorra valót. A találós mese, épúgy, mint a 'ündérmese, a nép szórakozása. Mikor a hosszú téli estéken a fonóban összegyűlnek a legények meg a leányok, egyszer mesélnek, másszor találós meséket adnak föl, s azé a dicsőség, aki hamarabb kitalálja a megfejtést. Ennek a gyűjteménynek kettős értéke van. Az egyik elme-

mozdító, a másik nyelvűművelő, nyelvűadatosító. A gyermekek is jól fognak majd mulatni a furfangos kérdéseken, versenyt fogják eszüket próbára tenni, hogy kitalálják, mit is akar mondani a találós mese, s közben észre sem veszik, hogy megismerik a magyar népköltés legegyszerűbb műfaját, s elsajátítanak egy csomó tősgyökeres magyar kifejezést. Ritmusérzéküket is fejlesztik a találós mesék, mert nagy részük versalakot ölt, s így könnyebben is megmarad az emlékezetben. Az is fontos, hogy a találós mesék egyben sokat feltárnak a városi gyermek előtt a falu életéből, mert bennük csupa olyan tárgy szerepel, ami a falusi élethez tartozik, s így közelebb hozza egymáshoz a falusi és városi gyermeket.

Ezt a célt még jobban elősegíti a könyv ügyes berendezése, a találós mesékhez adott rajzok. Valóban eredeti gondolat volt találós meséket illusztrálni. Így aztán a városi gyermek meg is ismerheti a falusi tárgyakat. Némelyik találós mesének nem is egy, hanem két rajza is van. Az egyik a kérdést illusztrálja, a másik a feleletet, s így kedves kapcsolatba hozza a kettőt. Kár, hogy néhol elmaradtak a rajzok, teljesen érthetetlen okból. Vajon miért nem lehetett megrajzolni a csillagos eget a holddal?. Vagy a

¹ Bodrogi mesék. Összeállította Dégh Linda. — Moldovai mesék. Szerkesztette Kovács Ágnes. — Orosz mesék. Összeállította Kresz Mária. — Szenegáli mesék. Összeállította Vajda László.

² Helyesebbnek tartottuk volna, ha ezt a népi nevet használta volna a szerző műve címében, s nem használta volna bevezetésében a rossz *talány* szót.

napot, amint ontja sugarait? Talán sokba került volna a daráló kliséje? A kemencében égő lúz bizonyára szép rajzra adott volna alkalmat. A puská képét el is engedjük, talán a róla szóló találómszévevel együtt. A rák képét is hiányoljuk, egy kis természetrajzi ismeret nem árt. No és egy lyukas mogoró sem került volna sokba. A vasaló meg éppen hiányzik, a városi gyermekek talán már nem is ismerik a régi szentes vasalót. A búza élete- meg különö-

sen tanulságos lett volna, míg kenyér lesz belőle. S milyen szépen meg lehetett volna rajzolni a hőesést. A hét napjaihoz a napfár egy lapját lehetett volna mellékelni. Mikor egy ilyen tanulságos képeskönyvet adunk a gyermek kezébe, ne sajnáljuk annak az egy-két klisének a költségeit. Reméljük, az új kiadás pótolni fogja őket. Szeretnénk, ha a legközelebbi kötet egy csomó érdek- és tanulságos közmondást foglalna magában.

B. Ö.

NÉPNYELVI GYÜJTÉS

Tájszók.

csonkahét: hamvazó szerdával kezdődő, tehát nem teljes hét. Innen a neve,

kántorhét: csonkahét után következő hét. Négy kántorhét van: böjti (farsang utáni 2. hét), pünkösdi (püskösd utáni kedden következő hét), szentmihályi (szept. 14-e után), karácsonyi (karácsony napja előtti hét),

guzsuhét: kántorhét után következő hét. A nép szerint annak emlékezetére, hogy „Jézust guzba tettük és úgy kinoszták, ostoroszták”,

sikethét: guzsuhét után következő hét. „Jézust nagyon mekkinoszták, úgyhogy még is sike-tüt”,

fekete hét: siket utáni hét. „Jézus elbujt üldözői elül, ezér a templomba lévő feszületüket ezén a hétén bevonnyák feketé lepelle”,

virághét: fekete hét után következő böjti hét. „Amikor Krisztus urunk Jeruzsálembe számárháton bevonut, a niép pálmoágot és virágot szórt elibé.” Ez virágvasárnapján volt. Az előtte levő hét a virághét,

nagyhét: „Ekko fokták e Krisztus urunkat”,

guzsottlábú (csirke, liba): béna, nehézen mozgatható, hátraálló lábú. Guzsuhétén nem jó baromfit ültetni, mert az akkor ültetett tojásból guzsottlábú csirke és liba kel.

nagyasszony bubolla: őszi vérfű (Sanguisorba officinalis). Nagyboldogasszony (Mária mennybemenetele) napján koporsójában holttest helyett virágot találtak. Ennek emlékezetére augusztus 15-én asszonyok és lányok mezei és kerti virágot visznek a templomba, a pap az istentisztelet befejezése után oltár előtt megszenteli. Ezt a szentelt virágot (csokrocskát) hazaviszik és otthon a jószágos kasba (gabnás hombárba), illetőleg a benne lévő gabonába állítják. Ha itt elszáradt már, hogy a megszentelt virág el ne szóródjon, elégetik. A virágok között mindig van (minden egyes csokorban) **nagyasszony bubolla** is. Csákánydoroszlón az őszi vérfű népies neve: **Isten bottya, Ádám bottya, viérfolási fűjj, zörgü fűjj.** Sárga gyökerét megszáritják, porrá törrik és kenyérbélbe gyúrva beadják olyan tehénnek, melynek erős vérfolyását (méh) akarják elállítani. Mikor a sarjút lekaszállják, az őszi vérfű megszáradt levele ide-oda szórva erős zörgő hangot ad. Innen utóbbi neve.

(Vas m. Magyarlark).

bagzu víz: kezdő áradása a patakknak. *Bagzu vízbe legjobb emelíznyti.*

csörnö, csörműő: betegség miatt kissé összeaszott és megfeketedett búzaszem. Szára rövidebb. kalásza kisebb, mint az egészségesé. a magok pedig kissé meefektednek.

glicetüske, istenátkosza túske: tövises iglice (Ononis spinosa).

kuópisz: koplal. Azok *igén* sokat *kuópisz*nak.

püsiér, liánpüsiér: állandóan kislánvok társaságát kereső fiúgyerek: *mihepüsiér, mihipüsiér:* állandóan méheivel foglalkozó ember (Felsőmarácon is).

sipákul: sir-rij, panaszkodik.

vájétkoznyi: vágyakozni. *Ném vájétkosztam utánno.*

(Vas m. Csákánydoroszló).

bekomorodott: beborult. *De bekomorodott a zidü.*

csutorára mént. *Belelütt gullu vuót a rönkbe, esztétet ném vették észre, osztánik csutoráro mént a fűrisz: élet, fogait teljesen elkopatta a fában lévő golyó.*

küviggyant: kivillant. *Borus vuót a zidü, öccé csak küviggyant a nap.*

visonyálás: visitás. *Nagy visonyálásro ébrettem fő.*

(Vas m. Felsőmarác).

Csaba József.

dszokfa: boroshordók alá párhuzamosan fektetett gerenda.

befakasztották a fejét: bevették.

Bí: Bély (falunév); *megyen Bibe.*

cakó: gólva. Mikor a gyermekek a házak fölött a sólya körörését láják, ezt mondták: *Cakó-lakó bátya, hol a bíró háza? Imitt-amott a kert alatt, ott a bíró háza.*

cerkó: gör. kath. templom.

csida: csikó. A kis csikót becézve így szólongaják: *Kis csida, csida ne!*

gyülés: gennyes gyulladás a kézen v másutt.

hejő: héja.

Laci: Lajos.

megy: a tehén nemi része.

menetke: menyét.

orosz (vallás): gör. kath.

tündelevény: denevér.

Bodrogköz (Boly, Lelesz, Szolnocska).

Mosonyi Albert.

A NYELVÖR HÍREI.

Simonyi Zsigmond özvegye, özv. Simonyi Zsigmondné Bechert Paula, a nyilas terror idején életét vesztette. Ideiglenes budai nyughelyéről exhumálták és május 28-án temették a székesfővárostól adományozott díszsírhelyre a Kerepesi temetőben nagynevű férje mellé. **R. M.**

TARTALOM:

	lap
Prohászka János: A nyomósított jelzők a népmesékben	81
Moór Emér: A magyar nyelvtörténet őstörténeli vonatkozásai (III)	85
Dégh Linda: Némese és ponyva (V)	92
Csefkő Gyula: Szavaink történetéhez és magyarázatához	98
Béke Ödön: A népnyelv mondattanához	97
Nyelvtörténeli adatok	106
Magyarázatok	109
Pótlások	119
Nyelvművelés	125
Könyvekről	126
Népnyelvi gyűjtés	127
A Nyelvőr hírei	128

Előfizetések a Magyar Nyelvőr kiadóhivatalához küldendők a Szikra csekk számláján: 16.984. Egész évre 15 Ft, egyes szám ára 4 Ft.

SZIKRA IRODALMI ÉS LAPKIADÓ VÁLLALAT. NYOMDAI R. T., Budapest, V. Honvéd-u. 10.

Felélés vezető: Nedeczky László

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND és BALASSA JÓZSEF FOLYÓIRATA
AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG :

BEKE ÖDÖN, PROHÁSZKA JÁNOS,
RUBINYI MÓZES

FELELŐS SZERKESZTŐ ÉS KIADÓ:

BEKE ÖDÖN

SZERKESZTŐSÉG: XIV., VOROSILOV-ÚT 13/a.

KIADJA: SZIKRA, BUDAPEST, VI., RÓZSA FERENC-U. 111. T.: 120-710, 126-630

NYELVROKONAINK A SZOVJETUNIÓBAN

Irta: Zsirai Miklós

A régészet, a filológia eszközeivel dolgozó történetkutatás és az írott kútfők egybehangzó megállapításaira támaszkodva ilyenek látjuk az Orosz-tábla 12—13 évszázaddal ezelőtti néprajzi arculatát:

Európai Oroszországnak erdőborította északi felét, kb. a Riga-Moszkva-Kujbisev (= Szamara) vonaltól északra eső területét a Kr. u. VII. sz. tájkán kizárólag finnugor népek lakják. A nyugati szárnyon, tehát Észtország, Finnország, Karjala földjén, a Ladoga- és az Onyega-tó körül a finnségnek rendkívül életrevaló törzsei helyezkednek el. Tőlük keletre, a Volga felső folyása, a Kljazma, Moszkva és Oka folyó környékén a finnugor *meri* és *muroma* nép él; még odább, a Volga középső folyása mentén a cseremiszek meg a mordvinok következnek, s végül a Volga könyökétől az Ural hegységig terjedő földséget a votjakok, zürjének, valamint a vogulok-osztjakok népesítik be.

Ettől a zárt finnugor övezetől délre elterülő steppés rónaságon nyugtalan vérű török néphullámok hajszolják egymást, a Keleti-tenger partvidéke pedig balti törzsek birtoka.

A Dnyeper és a Pripjat folyó mocsaras vidékén bukkann fel az éppen szétválóban lévő szlávok keleti csoportja, a leendő oroszok szerény magva. Ezek az orosz szlávok tán szaporaságuk és földjük terméketlensége miatt, vagy méginkább a közeli délkeleten lejátszódó népmozgalmak hullámaiktól meglóditva a VII. században északra kezdenek előrenyomulni. Telepes rajkák egyre mélyebben szivárognak be a finnségi népek közé, úgyhogy a IX. században helyenként már a Finn-öböl partjai is megközelítik s itt érintkezésbe jutnak az északi fajok kereskedelmét akkoriban lebonyolító skandináv vikingekkel, varjágokkal.

Ez az érintkezés döntő fordulatot idéz elő az oroszok életformájában, jellemében, világszemléletében Svédország vállalkozó

szellemű, kemény tengerész-kereskedői közéjük-közéjük telepednek, rajtuk-rajtuk csapnak, katonai uralmuk alá gyűrik s hovatova a maguk formájára kíméletlen hódító néppé nevelik őket: a varjág kezdeményezésre megszervezkedett s utóbb egyes városok köré tömörült oroszság megkezdí hol békás, hol fegyveres terjeszkedését.

Az orosz hullámok északra és keletre irányuló lendületüknek mindjárt a legelején az őslakó finnugorságba ütköznek, s megkezdődik a harc a földért, a természeti kincsekért, a kereskedelmi utakért, a hatalomért. Csak rá kell néznünk a mai néprajz térképre s tisztán áll előttünk a több mint ezer éve folyó élet-halál küzdelem eredménye: a hódító terjeszkedés útjába esett finnugor törzsek egyike-másika teljesen megsemmisült, némelyek kimenekültek a fojtogató veszélyek örvényéből az északi sarkkör jégzuzmós fundráira, ahol a természet törvényei szerint elsatnyul az élet, megdermed az akarat; némelyek kártartottak ugyan az ősi rögökön, súlyos áldozatok árán sikerült fennmaradniok, megőrizniök népi egyéniségüket, de a szünni nem akaró fürgeteg kegyetlenül megtépázta, szolgáorba aláta őket.

Bizonyára sohasem sikerül pontosan földerítenuk, mekkora vérvésztéségeket okozott a finnugorságnak az orosz előretörés. A teljesen kihalt rokonnépek közül a *merjáról* és a *muromáról* tudunk még aránylag legtöbbet. A finnugor térség délnyugati szélén, az Oka—Volga közén laktak, a IX. században és a X. század legelején még részt vettek az oroszok több hadjárataiban is, mivel azonban földjükön keresztül lehet a Volgához jutni, már a X. század közepén áthömpölygött rajtuk az orosz áradat, elsöpörve mindent, ami útjába akadt. Elsöpörve mindent, a vidéknek jóformán csak ősi finnugor eredetű földrajzi tulajdonnév-anyagát kímélve meg. Maguk a legilletékesebb orosz szakemberek tanítják, hogy e hatalmas méretű és fontos területnek folyó-, tó-, hegy- és helységnevei száz meg százsámra csak az őslakó finnugorok nyelvéből magyarázhatók meg.

A szó betűszerinti értelmében nem semmisült ugyan meg, de földhöz ragadt nyomorékká töppedt a legközelebbi nyelvrokonunk, a vogul és az osztják. A magyarok délre költözésekor, a 460-as években, még nyilvánvalóan az Urál-hegység európai oldalán vadászgatott, halászgatott, de lakóhelyének nemesprémben és természeti kincsekben való mesés gazdagsága miatt 1096 után egyre sűrűbbé, egyre elviselhetetlenebbé váltak a földjére irányuló kalandor portyák és rabló hadjáratok. Eleinte váltakozó szerencsével folyt a harc, sőt a XV. század közepén Aszkyka vogul fejedelem és Jumsan nevű fia véres ellentámadásokkal igyekezett visszazorítani a mohó harácsolókat. Az elkeseredett ellenállás azonban nem tudta föltartóztatni a végzetet: Moszkva egymás után küldte a büntető expedíciókat, s ezek a század végére úgy-ahogy meg is törték a jugorok erejét. A vogulok-osztjakok ekkora már jórészt átmene-
kültek az Urál mögé, hogy Ázsia jóformán lakatlan zúgában győ-

gyítsák sebeiket. A Szibéria-hódító Jermák kozák zsoldosai azonban itt is rajtuk ütöttek, s mivel csonthegyű nyíllal nem lehet puska meg ágyú ellen harcolni, végleg elbuktak.

Némileg másformán, egy árnyalattal talán kedvezőbben szóvdőtt a Volga középső folyása vidékén maradt finnugor népek: a zürjének, votjákok, cseremiszek és mordvinok sorsa. Ezek évszázadokon át két kő között őrlődtek: kelet felől török népek szorongatták, nyugatról pedig a visszaduzzasztott orosz ár marta, porlasztotta őket. Moszkva hadai hol itt, hol ott törtek be az eddigelé török érdekkörhöz tartozó volgai finnugor területre, mikor aztán 1552-ben Rettenetes Iván elfoglalta Kazánt, megnyitkta a keleti út zsilipjei s a Volga-könyök népei egycsapásra Mo.zkva szabad zsákmányává váltak.

A cári uralom korszaka mozgalmasabb, viszontagságosabb volt, mint ahogy az erőviszonyok mérlegelése alapján eleve várhatnók. A finnugor földek elkobzása, a lakosság gazdasági kiszípolozása és az erőszakos térítések folytonos izgalomban tartották a népet, úgyhogy napirenden voltak a torzsalkodások, véres huzavonák. A központi orosz hatalom válságosabb óráiban a Volga vidékén menten kiobbantak a lázadások, amelyekben a mordvinok, cseremiszek és votjákok mellett a tatárok és a baskirok is részt szoktak venni. Többször jelentős győzelmet arattak, de a pillanatnyi sikerért keservesen meg-meglakoltak: „Ütöttük, vágtuk őket, mint a disznókat s holttetemeik két versznyire borították a földet“ — jelenti a mordvin területre kiküldött egyik büntető külföldi parancsnoka a cárnak. Az irgalmatlan megtorlásoktól való félelem és a cári közigazgatás embertelen garázdálkodása egész népvándorlást idézett elő. Tömegesen hagyták el házukat, jószágukat, földjüket, szegénylegények módjára csapatokba verődve csatangoltak egyik helyről a másikra, s vagy a déli kormányzóságok vad steppéin telepedtek le, vagy a Volgától messze keletre kerestek menedéket.

A finnségi csoport a Finn-öböltől délre elterülő ú. n. finnségi őshazában mezőgazdasággal meg kereskedelemmel foglalkozott s műveltség, életrealóság, katonai szervezetség tekintetében a Baltikum bármely népével fölvehette a versenyt. A csoport tagjai a Kr. u. első századokban legyezőszerűen szétszivarogtak: egyes részeik nyugatra, délre terjeszkedve a Finn-öböl és a Keleti-tenger partvidékére tömörültek, mások a Finn-öblön át szigetről-szigetre hajózva Finnország termékeny délnyugati parti szegélyét szállták meg, a kelet felé terjeszkedő törzsek pedig Ingermanlandot, illetőleg a Ladoga, Onyega és a Bjeloje-ozero környékét népesítették be. A szétvált, de egymással ezentúl is élénk kapcsolatban maradó finnségi törzsek az addig voltaképen lakatlan térségek betelepítésével, valamint a keletre vezető kereskedelmi útvonalrendszer kiépítésével igen rövid idő alatt virágzó jólétre és nagy geopolitikai jelentőségre tettek szert.

E nagy távlatú berendezkedés legbiztatóbb pillanatában azonban végzetes csapás érte a finnséget: szinte egyszerre tűnt fel a látóhatáron két hatalmas ellenség: nyugat felől a svéd vikingek, délről az oroszok törtek rá a finnség birtokaira s ezzel nemcsak a kibontakozó rend megszilárdulását hiúsították meg, hanem vége-láthatatlan véres vetélkedéseik alatt jóvátehetetlenül legázolták a finn ész és kéz minden addigi vetését.

*

Ime, ilyennek látom a Szovjetunióbeli finnugor népek korábbi történetének irányvonalait. Önigazolásul hadd jegyezzem itt meg: így ítéli meg a kérdést a mai orosz történettudomány minden számottevő képviselője, sőt a szókimondó hivatalos tankönyvirodalom is. A régi orosz nagyhatalmi politika minden erkölcsi gátlás nélkül tört előre, hódító útjában a népek felsorolhatatlan sokaságát taposva el. Hisz az orosz birodalom területe 1725-ben 15,510.000 négyzetkilométer s lakosainak száma 13,000.000, 1914-ben pedig területe 23,385.000 négyzetkilométer, lakosainak száma pedig 152,000.000. A katonai hódítmányokat gazdaságilag aztán a feudális rendszer, majd a kereskedelmi tőke iparkodott minél tökéletesebben kizsákmányolni. A cári Oroszország 186 nép börtönévé, a jogtalan, az elnyomott, a kizsart, az anyagi és szellemi javakból ördögi tervszerűséggel kisémmezett tömegek siralomházává vált. Rokonaink jövő látóhatára egyre borúsabbá komorodott, s akik nyilvántartották az oroszországi népességi statisztika adatait, szinte órával a kezükben figyelték egyes rokoni nemzetségek, törzsek, egész népek csendes haláltusáját. Az orosz földön élő finnugorok egy része szemlátomást elnemzetietlenedett, másik része pedig nyom nélkül kipusztult, mert egy öreg osztják szavai szerint „az osztjakok elhagyták régi isteneiket, nem tisztelik őket, nem áldoznak nekik, de nem tudták megnyerni maguknak az új orosz isteneket sem, ezért meg kell halniok“. Egyesek lelkében azonban halványan fel-felcsillant a föltámadás reménysugara is. Donner Kaj a Ket folyó partján nomadizáló szamojédok között megtalálta egy ősi szamojéd népeposz szétmállozott anyagát. Az eposz főhőse Itje, minden szamojédok ősapja és megszemélyesítője, aki csodálatos hőstetteket hajt végre s népének boldog békét biztosít. Egyszer azonban megjelenik közöttük a leigázó orosz. Hiába minden hősi ellenállása, fölülkerekedik az idegen világ s a szamojéd nép szétszóródik a szélrőzsa minden irányában. Legyőzve Itje a tenger túlsó partjára költözik, így búcsúzva a hódítók Krisztusától: „Ez a nap a tiéd, én elmegyek. De fölverrad majd az én napom, amikor visszatérek, összegyűjtöm a népemet és kiűzöm az idegent erről a földről“.

A vakmerő álom megvalósult. Nem Itje maroknyi népecskéje fordította meg a sors kerekét, hanem az 1917 október 25-i (nov. 7-i) földrengés, amely irtózatos erejével összeomlasztotta a cári birodalomnak hazugságra, erőszakos igazságtalanságra épített kártyavárát,

hogy Sodoma és Gomora helyén tabula rasat szántva, egy egészséges új élet kezdésének lehetőségét teremtsen meg. Mindnyájan jól ismerjük ennek a világtörténelmi fordulatnak politikai, társadalmi, gazdasági és közművelődési vívmányait, tehát bizvást mellőzhetem felsoro'ásukat, elemzésüket. Ezúttal az a kérdés érdekel bennünket, milyen a Szovjetunió nemzetiségi politikája és milyen változások érték a rokonnépek életét. Velős rövidséggel előre bocsáthatjuk: *rokonaink kimenekültek a halál torkából s bámulatos energiával hozzáálltak nemzeti jövőjük kiépítéséhez.*

Lenin és Sztálin nemzetiségi politikája nem holmi romantikus érzélgősség vagy légnemű elméleti különcködés szappanbuboréka, hanem Marxnak azon az éppen 100 évvel ezelőtt papírra vetett tételén alapszik, hogy „egy nemzet sem válhat szabaddá, ha továbbra is elnyom más nemzeteket“. A munkásinternacionálé vezértanácsának 1870. évi feliratában még csattanósabb fogalmazásban így fejezi ki magát Marx: „Egy nép, mely más népeket elnyom, saját láncait kovácsolja!“ Az orosz marx sták kezdettől fogva a népi egyenjogúság és önrendelkezési jog alapjára helyezkedtek; ilyen értelemben foglaltak állást már 1898-ban tartott I. és 1903-ban tartott II. kongresszusukon, amikor is Lenin nyíltan hangoztatta, hogy „aki nem ismeri el az önrendelkezési jogot, az valójában azt javasolja, hogy a munkásosztály a nemzeti elnyomás tekintetében az imperializmus cinkosa legyen“. (Az ilyen természetű elvi állásfoglalásokról bővebb adatokat talál a érdeklődő Sztálinnak A marxizmus és a nemzeti kérdés címen 1913-ban írt tanulmányában, valamint Kassai Gézának A Szovjetunió nemzetiségi politikája címen tavaly megjelent könyvében.) Amint a szovjet kormány megalakult, menten meg is fette a döntő lépéseket ezeknek a fennkölt elveknek a megvalósítására. Már az 1917. nov. 15-én Lenin és Sztálin aláírásával megjelent deklaráció „Oroszország népeinek jogairól“ ünnepélyesen kinyilatkoztatta:

1. Oroszország minden népének egyenjogúságát és szuverénitását;
2. Oroszország népeinek teljes önrendelkezési jogát, beleértve azt a jogot is, hogy kiválhassanak Oroszország kötelékéből és önálló államot alkothassanak;
3. minden nemzeti vagy vallási előjog vagy korlátozás megszüntetését;
4. az Oroszországban élő nemzeti kisebbségek és népcsoportok szabad fejlődésének biztosítását és előmozdítását.

Az új rend végleges szabályozásáról a szovjet alkotmány 123. §-a rendelkezik. Magyar fordításban így hangzik: „Meginghatatlan törvény a Szocialista Tanácsközfársaságok Szövetsége polgárainak egyenjogúsága, nemzetiségre és fajra való tekintet nélkül a gazdasági, állami, kulturális, társadalmi és politikai élet minden terén. Törvény bünteti a polgárok jogainak bármilyen közvetlen vagy közvetett korlátozását, vagy ellenkezőleg a polgárok-nak közvetlen vagy közvetett előnyökben való részesítését; faji és

nemzeti hovatarozásuk alapján, valamint a faji vagy nemzeti felsőbbrendűség vagy gyűlölet és lenézés bárminő hirdetését“.

Hogy ez a törvény ne maradjon írott malaszt, hogy intézményesen biztosítani lehessen az eszményi elvek gyakorlati érvényesülését, szükségessé vált a tisztán földrajzi adottságokhoz igazodó korábbi közigazgatási beosztás helyére egy a nemzetiségi, gazdasági és művelődési szempontokat érdemlegesen is tekintetbe vevő új államszervezet kidolgozása. A Szovjetunió jelenleg 16 Szocialista Tanácsköztársaságból áll. A 16 Szocialista Tanácsköztársaságból kettő finnugor: az egyik a Karjalai-finn, a másik az Észti Szövetséges Köztársaság. Karjala voltaképpen a XII. század óta él orosz főnhatóság alatt; a szovjet-világban eleinte autonóm köztársaság volt, s csak 1940-ben, a keletfinnországi részek hozzácsatolása után lépett elő szövetséges köztársasággá; Észtországot ugyancsak 1940-ben vették fel a szövetséges tagállamok sorába, amikor a vörös hadsereg német veszedelemtől tartva, az egész országot megszállotta s az észti országgyűlés a tanácsköztársasági államforma és a Szovjetunióhoz való csatlakozás mellett döntött.

Magával a szövetséges tanácsköztársasági rendszerrel még nehezen lehetett volna megoldani a bonyolult nemzetiségi kérdéseket, mert hisz szinte minden szövetséges köztársaság területén találunk kisebb-magyobb nemzetiségi szigeteket. Ezek jogos életereigényeit hivatott kielégíteni az egyes szocialista tanácsköztársaságok testébe beépített *autonóm köztársaság, autonóm terület és nemzetiségi körzet* névvel jelölt szűkebb méretű államszervezeti egységtípus. Például a hatalmas Orosz Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság keretén belül működik a következő négy finnugor *autonóm köztársaság: Komi (zürjén), Udmurt (votják), Mari (csere-misz) és Mordvin. Nemzetiségi körzetben* élnek a *permjákok és a vogulok-osztjákok*. Minden autonóm köztársaságnak saját alkotmánya van, amely tekintetbe veszi az autonóm köztársaság sajátos viszonyait; az államhatalom helyi szervei a dolgozók küldötteinek tanácsai; ezek irányítják a közigazgatás működését, biztosítják a törvények megtartását és a polgárok jogainak védelmét s vezetik a helyi gazdasági meg közművelődési életet.

A szovjet alkotmány éltető szelleme és szervezeti gépezete lerombolta azokat a koriátokat, amelyek a népi elemeket és a nemzetiségi tömegeket eddigéleg légmentesen elzárták az állami és társadalmi életben való részvétel minden lehetősége elől.

A szovjet rendszer bevezetése legelőször a rokonnépek gazdasági életében érezte üdvös hatását. Megszűnt a lelketlen kizsákmányolás s a dolgozó minden torzító mellékszempontra kizárásával munkateljesíténye, hasznossága arányában részesül a földi javakból és a közösség megbecsüléséből.

Rokonaink jócskán különböznek egymástól életforma, műveltségi színvonal tekintetében, ennek megfelelően más és más formában jelentkezik náluk a hatás is. A vadászatból-halászatból élő vogulok-osztjákok főleg az orosz kereskedők rabszolgaságában

sínylődtek. A kereskedők fölöstötták a területet maguk között és kényük-kedvük szerint szabták meg a kényszerhelyzetben levő bennszülöttek szükségleteinek és terményeinek árát. Nem segített semmi háborgás: ha a monopolisztikus jogokat bitorló kereskedő étvágya úgy kívánta, öt rubelt fizetett a nyolcvan rubelos nemesprémért és nyolcvan rubelt kért az öt rubel értékű rozsliszért. Arra különös gondja volt, hogy ügyfeleit fenyegetésekkel és kölcsönökkel magához láncolja. Amit aztán szépszerivel nem ért el, önműködően elintézte helyette a vásárok alkalmával csapravert pálínkáshordó. Most végeszakadt ennek a jóvilágnak: Minden számottevőbb telepen szövetkezeti boltok nyíltak meg, amelyek szigorúan rögzített hatósági egységáron bonyolítják le a cserekereskedelmet. De további reformok sem maradtak el: különleges szakokatatókat alkalmazva, rákapatták az őslakosságot a vadászat, halászat gazdaságosabb módjaira, célszerűbb eszközeire, a prémes vad és hal földolgozásának finomabb csinjaira-binjaira, sőt megismertették, megkedveltették ezzel a télen-nyáron, tifuszban és bélhurutban egyaránt kizárólag nyershús- meg füstölthalevő népséggel a könnyű kásaféleségeket, a krumplit, hagymát, áfonyafajtákat stb., stb.

A jobbára földműveléssel, állattenyésztéssel, valamint erdei munkával foglalkozó többi finnugor nép gazdasági élete is forradalmi átalakuláson ment keresztül. A nép fiaiból kiképzett gazdasági szakfelügyelők észszerű eljárasmódokat honosítottak meg, az ősi szerszámokat modern gépekre cserélték át, jövedelmezőbbé tették az állattartást, kifejlesztették a tejgazdaságot, megszervezték az értékesítés piacait, nyersanyagföldolgozó vállalatokat létesítettek, ipari központokba terelték a mezőgazdaságban fölösleges munkásokat, bevezették a szociális biztosítás különféle kategóriáit stb. stb.

Az egészségügyi gondozás fejlődésének vázolására — azt hiszem — nem kell kitérnem, hisz még friss emlékezetünkben élnek a „szovjetember egészsége“ című kiállítás elmemozdító tanulságai. Csak annyit hadd hangsúlyozzak, hogy ápolók, orvosok járják hivatalos körzeteiket, ahol 30 évvel ezelőtt még a samánok kuruzsoltak; betegszobák, szülőotthonok, fertőtlenítő intézetek, kórházak épültek a vadonban, ahol azelőtt zavartalanul vágta a rendet a vérhaj, a trahoma, a tuberkulózis és az ú. n. arktikus hisztéria; s védőoltással fékezik meg a tifusz meg a himlő rémét, amelyet korábban csak a ráolvasás hókusz-pókuszával próbáltak elhessegetni.

A gazdasági és egészségügyi helyzet rohamos javulásának beszédes bizonyítékaiként hadd idézem nyelvrokonaink létszámában 13 év alatt bekövetkezett változások statisztikai adatait.

Örventesen meglepő gyarapodás, aminőről a cárizmus alatt még álmodni sem mertünk volna.

	1926	1939		1926	1939
vogul	5.200	6.000	votják	508.700	606.600
osztják	18.600	23.000	cseremisiz	425.700	481.200
zürjén	364.200	408.700	mordvin	1.267.000	1.451.400

Végezetül azt a kérdést kell megvilágítanunk, milyen változásokat idézett elő a szovjet rendszer az Unió területén élő rokonaink műve'ödési életében. A legcsodálatosabb eredményekre éppen ezen a területen hivatkozhatunk, igazat adva annak a számtalanszor ismételt szlávini megállapításnak, hogy az új rend az egyformán szocialista tartalmú, de nemzeti jellegű műveltségek kivirágzásának korszaka.

Ez a fejlődés céltudatos erőfeszítés műve, s a szovjet alkotmány 121. szakaszán alapszik: „A Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége polgárainak joguk van műve'ödésre. Ezt a jogot biztosítja: a kötelező általános elemi oktatás, az oktatás ingyenessége, beleértve a felsőfokú oktatást is, az állami ösztöndíjak rendszere, amelyekben a főiskolákon tanulók túlnyomó többsége részesül, az anyanyelven való iskolai oktatás, a dolgozók díjtalan szakmai, technikai és mezőgazdasági oktatásának megszervezése a gyárakban, a szovjet gazdaságokban, a gép- és traktorállomásokon és a kollektív gazdaságokban.“

Műve'ödési láz ömlött el a hatalmas Unió egész területén s az iskolareformok meg a szabadművelődés intézményei egy-kettőre fényt derítették az iskolázatlanság és tudatlanság éjszakájába.

Rokonaink elől korábban nemcsak az anyagi boldogulás útjai voltak elzárva, hanem a szellemi töltekezés forrásai is. Nem is kívánták, sőt öszönösen kerültek, mint afféle görög ajándékot, amely tapasztalatuk szerint turpis módon lépre csalja, aztán megfizedeli őket. Azoknak a példája lebegett a szemük előtt, akik a hittérítők obdorszki tanfolyamáról az ösök pogány hitvilágának gyűlöletét és a népük elmaradottságán való szégyenkezést hozták magukkal; azokra gondoltak, akik az orosz iskola padjából orosz műhelybe, hivatalba menekülve teljesen eloroszosodtak és áruló módon muszkavezetővé csaptak föl. Az idegen szellemtől, az idegen nyelvtől, az idegen műveltségűl való félelem kínos óvatosságra intette őket: a vogulok közül 1897-ben mindössze 543-an tudtak írni-olvasni s négynek volt az elemi fokozaton felül emelkedő iskolai műveltsége; ugyanakkor a zürjéneknek 15, a votjákoknak 7, a cseremiszeknek 10%-a írt-olvasott.

A szovjet nemzetiségi és művelődési politikája, valamint az anyanyelven való művelődés lehetősége eloszlatta a bizalmatlanságot: fölszabadultak a szunnyadó népi erők és pezsgő szellemi élet indult meg a hosszú századok kényszerű mulasztásainak jóváételelre, a nemzeti műveltség kifejlesztésére. Bevezették az általános iskolakötelezettséget, iskolákat építettek, tanítókat képeztek ki s anyanyelvű iskolakönyveket nyomtattak. Bizony egyik-másik elmaradottabb rokon nép körében váratlan nehéz feladatok hárultak az úttörőkre: alkalmas írásrendszert kellett kidolgozni s olyan irodalmi nyelvet kellett itt is, ott is máról-holnapra megteremtteni, amely az addig vadul tenyésző nyelvjárás-dzsungel örökébe lépve az egységes népi művelődés hordozójává emelkedhetik. Igen nagy érdemeket szerzett e téren az Insztitút Naródov Szévera (Észak

népeinek intézete), az északi népek művelődési talpraállításának központi szerve. Ez képezi ki a nép legtehetségesebb fiaiból a nevelőket, szervezi az állandó és a vándoriskolákat, gondoskodik iskolakönyvekről, ismeretterjesztő olvasmányokról, nevelő hatású irodalomról s az iskolán kívüli művelődés eszközeiről, alkalmairól. Finom érzékkel és bölcs energiával végzett munkája eredményét mi sem bizonyíthatja jobban, mint az, hogy a korábban jellegzetesen analfabéta északi tundraövezetben 1934-ben az iskolaköteles korban lévő gyermekeknek már 60%-a tudott írni-olvasni. A jövőt nem ismerjük, de annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a szovjet rendszer pár év alatt többet tett itt a népi művelődés és emberi jólét érdekében, mint amennyit a cárizmus évszázadokon át tett, s amennyit hatalmon maradása esetén még 1000 év alatt tenni hajlandó és képes lett volna!

A fejlettebb, fürgébb rokonnépek nem érték persze be az elemiiskolai ismeretek szerényke kosztjával, hanem a különféle irányú gyakorlati szakképzés és a magasabb művelődés lehetőségeit is kívánták és biztosították is. Valamelyes izelítől csak a zürjén adatokra utalok.

A zürjéneknek ma 97%-a tud írni-olvasni.

Már 1929—30-ban volt

314 elsőfokú zürjén népiskola	14.421 tanulóval
5 másodfokú zürjén népiskola	1.350 „
9 hétszintű általános iskola	880 „
4 mezőgazdasági szakiskola	400 „
6 különféle ipari, kereskedelmi szakiskola	410 „
5 nevelőképző	637 növendékkel

Orosz főiskolákon és egyetemeken kb. 300 zürjén hallgató tanult; volt múzeumuk, amelyben 300.000-nél több tárgy volt elhelyezve; volt több, mint 100 népkönyvtárunk, állandó és több vándorszínházuk, 5 zürjénnyelvű ujságjuk, 3 folyóiratuk s mindezen felül érdekes szépirodalmuk és ismeretterjesztő, sőt tisztes tudományos irodalmuk is. Névleg is hadd említsem meg *Lytkin Vaszlijt*, aki több kötetnyi verset is írt, műfordításban is derék munkát végzett (pl. több magyar népdalt, Petőfi-verset, Ady-költeményt is lefordított zürjénre), mint nyelvtudós pedig határozottan megüti a nyugateurópai színvonalat is: földolgozta, kiadta a XIV. századbeli *abur*-jegyes zürjén nyelvelmékeket, talpraesett nyelvtant és számos becses zürjén nyelvtudományi monografiát írt és a külföldi példák tanulmányait felhasználva, megszervezte a zürjén népnyelv-kutató bizottságot is.

* * *

Mindebből nyilvánvaló, mit köszönhetnek rokonaink a Szovjetunióban 1917-ben bekövetkezett átalakulásnak, a demokratikus szabadságjogok történelmi jelentőségű diadalának. Én tömören így foglalnám össze: *a föltámadást, a virágzó jelent és a sokat ígérő jövőt.*

Végül: mit jelent nekünk magyaroknak a rokonnépek csodálatos sikere? Testvéri meghatódottságot, szívbéli örömet, az igaz

ügy végleges győzelmébe vetett hitünk megszilárdulását. — Minket azonban nemcsak az érzelmek és a művelődési meg emberi szolidaritás szálai fűznek a Szovjetunióban élő finnugor népekhez, hanem az azonos múltba torkoló tudományos feladatok érdekei, kötelezettségei is. Családunk tagjai közül eddig csak hárman vállalkozhatunk az ősi múlt és népi egyéniségünk kifürkészését célzó komoly igényű kutató munkára s ime most 14 friss erő jelentkezik mellénk. Ennél gyönyörűbb távlatokat sem emberi, sem tudományos vonatkozásban nem álmodhatunk volna.

NYELVTUDOMÁNYI MUNKÁSSÁG A SZOVJETUNIÓBAN

Írta: Hajdú Péter

Az elmúlt három évtizedben a Szovjetuniótól való elszigeteltségünk a tudományos élet minden területén éreztette hatását. A szovjet tudomány állásáról jóformán csak kerülő utakon szerezhetünk értesülést, s szovjet és magyar tudósok között személyes kapcsolat is csak a légritkább esetekben jött létre. Ilyen viszonyok közepette a szovjet nyelvtudomány újabb eredményei ismeretlenek maradtak előttünk.

A háború befejezése után mindnyájunkat eltöltött az a vágy, hogy a két ország között termékeny kulturális kapcsolatok keletkezzenek. A szellemtudományok művelői azonban még most is sajnálattal állapíthatják meg, hogy tudományuknak a Szovjetunióban végbement fejlődése, mai állapota még mindig majdnem olyan ismeretlen előttük, mint régebben. Nem tudjuk, mit műveltek a szovjet irodalomtudósok, nem tudjuk, mennyivel haladt előre az orosz néprajz, s a szovjet nyelvtudomány eredményeit is alig ismerjük. A tudományos könyvcserre nincsen megszervezve, s a két ország szaktudósai között az érintkezés nem fejlődött még ki.

Ilyen okok miatt e cikk sem személyes élményen alapuló beszámoló, hanem második- és harmadkézből összeállított, hiányos — de nem is teljességre törekvő — referátum. Nem értékelni akarunk, hanem egy pár általunk ismert tény megemlékezésével a szovjet nyelvészetet röviden jellemezni. Ismerettségünk főleg az Orosz Tudományos Akadémia 220 éves fennállására kiadott, s a nyelvészeti, irodalomtörténeti osztály munkásságát ismertető füzetben alapul.¹

Ez a füzet azonban nem nyújt teljes képet a szovjet-orosz nyelvtudományról, mert csak az Akadémia munkásságát ismerteti.

Az orosz nyelvtudomány nem újkeleű, hiszen már régebben is nem egy nagy név került ki az orosz nyelvűdósok közül. Századunk elején különösen kiváló nyelvészgárda munkálkodott Oroszországban, s a mai szovjet nyelvészek oly neveket valhatnak mes-

¹ Очерки по истории Академии Наук. Лингвистические и литературоведческие науки. Под редакцией И. И. Меščанинова. Москва—Ленинград 1945, Академии Наук. 54 l. — 26 cm.

terükül, mint Baudouin de Courtenay és Fortunatov. Ebből az iskolából került ki pl. Ščerba, Šachma'ov, Bogorodickij, Durnovo stb., akik később maguk is több kiűnő tanítványt neveltek.

Az említett jubileumi kiadvány alapján a Szovjetunió nyelv-tudományáról azt a nagy általános képet nyerjük, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia főleg az orosz, szláv, kaukázusi s az általános nyelv-tudomány területén dolgozott legnagyobb erővel, míg a miinket közelebből érdeklő uráli nyelvészet mintha az előbbiekkal szemben egy kissé a háttérbe szorult volna.

Kifejezetten orosz nyelvészeti, filológiai kérdésekkel rege-
tegen foglalkoztak, kiknek nevét felsorolni nem célunk. A Szovjet-
unióban az orosz filológia története egybefűződik Sobolevskij, Šach-
matov és társaik, köve'ők nevével. Sobolevskijhez hasonlóan, aki
a klasszika-filológia terén is tevékenykedett (latin, görög nyelvtana,
továbbá Aristophanesről szóló tanulmánya nevezetesen), E. F. Karskij
(† 1931) is sokoldalú munkásságot fejtett ki. Főleg a fehér-oroszok-
kal foglalkozott, de más munkái is nagybecsűek (orosz és szláv
paleográfia, a Lavrentijskaja letopis' kiadása stb.). Ugyancsak ott-
honos volt B. M. Ljapunov († 1943) jóformán minden szláv nyelv
területén, de főleg orosz dialektológiai és nyelvtörténelmi problémák
foglalkoztatták. Az orosz nyelvemlékek feldolgozása terén N. N.
Durnovo, N. M. Karinskij és Karskij fejtett ki nagy munkásságot.

Nevek említése helyett inkább azt a hatalmas vállalkozás-
említjük meg, mely tervbe vette egy nagyterjedelmű orosz nyelv-
történelmi szótár készítését és kiadását. A szótárt Sobolevskij és egy
darabig M. N. Speranskij († 1938) szerkesztette, s az első kötet már
meg is jelent. Ugyancsak tervbe vették az orosz irodalmi nyelv tel-
jes nagyszótárának és leíró akadémiai nyelvtanának elkészítését.
Az orosz nagyszótárt 12—15 kötetre tervezik, de ezen kívül még
egy egykötetes kisebb szótár kiadását is elhatározták. Ez utóbbinak
anyaga már össze is van állítva. (1945-ben!) A szótárakról szólva
nem hallgathatjuk el D. N. Ušakov Tol'kovyj slovar' russkogo jazyka
c. 4 kötetes munkáját, mely méltán sorakozik a Dal'-fele szótárhoz.

A nyelvjáráskutatás is — úgy látszik — nagy léptekkel haladt
előre. Ez főleg Šachma'ov és Sobolevskij érdeme, akik az orosz
nyelvjáráskutatás tulajdonképpeni megindítói. Az említett kiadvány
szerint nagyon sok nyelvjárási adat van összegyűjtve (sajnos, szám-
adatokról nem tudunk), s a nyelvjáráskutatás keretében egy nyelv-
járási atlasz terve is felszínre került. Az orosz nyelvjáráskutatásól
különösen sokat várunk az uráli és altaji (s így közveve a magyar)
nyelvészet szemponyjából is, hiszen tudjuk, hogy pl. a szibériai
orosz nyelvjáráások ismerete ott élő rokon népeink és az altaji tör-
zsek nyelvének kutatásához elsőrendű fontosságú lenne.

A tágabb értelemben vett szláv filológia művelői közül még
I. V. Jagič († 1923), P. A. Lavrov († 1929), N. S. Deržavin, B. M.
Ljapunov, A. L. Duvernois emelkedik ki. Különösen nagyjelentő-
ségűek Deržavin bolgár és szláv vonatkozású munkái (a legújabbak
közül: Issledovanie v oblasti slavjanskoj filologii, 1940). A balkáni

népek kutatásával, valamint a szláv nyelvek összehasonlító-nyelvtanának megírásával A. M. Seliščev tűnt ki. Baltiszláv kérdésekkel szintén egész nyelvész-sereg foglalkozik. (V. N. Ščepkin, G. A. Il'inskij, M. G. Dolobko stb.)

A különböző külföldön elterjedt hírekkel ellentétben megállapíthatjuk, hogy a klasszika-filológiának is elég sok művelője akad Szovjetországban. A. A. Gruška a latin szóképzéssel, I. I. Tol'stoj görög műfológiával és kultúrtörténettel foglalkozik. M. M. Pokrovskij († 1942) latin-görög kérdéseket tárgyalt Semasiologičeskie issledovanije v oblasti drevnich jazykov c. könyvében.

A kaukázusi és keleti nyelvek kutatása a legújabb időkig jóformán a semmivel volt egyenlő. A szovjet rendszer egyik legelső feladatául azt tekintette, hogy a népeknek írást, irodalmi nyelvet adjon. A Szovjetunió eddigi 30 évét a kis népek irodalmi nyelvének megteremtése, helyesírási szabályok, nyelvtanok, szótárak írása jellemzi. Kaukázusi, finnugor, szamojéd, paleoszibériai, mongol, mandzsungúz, török, iráni népek kaptak ábécét és irodalmi nyelvet, s ezáltal népi kultúrájuk új szint nyert.

Minden egyes nyelvnek megvannak a szakértői. B. A. Turaev († 1920) az egyiptológia és abesszinológia, F. I. Ščerbatskoj († 1942) az ind filológia, I. Ju. Kračkovskij arab, P. K. Kokovcov semita nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott. A kaukázusi nyelvészet művelőinek száma igen nagy (N. J. Marr, I. A. Orbel', Müller-Freimann, stb.)

Az általi nyelveknek nagyon sok kutatója akadt, s nem egy közülük nemzetközi viszonylatban is kiűnő hírnevet szerzett magának. A mongolisták közül N. N. Poppe, G. D. Sanžeev, B. Ja. Vladimircov († 1931), A. V. Burdukov járt az élen. E. D. Polivanov nemcsak az általános nyelvészetben kiváló, hanem keleti nyelvekkel is foglalkozik (üzbég, japán). Popov-Tat'iva és E. N. Dragunov a kínai nyelvészet, V. M. Aleksejev a klasszikus kínai irodalom és történelem szakértője. Török vonatkozásban E. K. Pekarskij neve egy a sok közül. Nem hagyhatjuk megemlítetlenül V. V. Bartold († 1936), Közép-Ázsia történészének nevét sem, aki nem volt ugyan vérbeli nyelvész, de sok szál fűzte a nyelvtudományhoz.

A Szovjet Akadémiának jubileumi kiadványa semmit nem ír az uráli népekkel kapcsolatos akadémiai munkákról. Ez persze nem azt jelenti, hogy az uráli nyelvészet megszűnt Oroszországban. A hozzánk elérkezett egy-két kiadvány ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Úgy látszik azonban, hogy az uráli nyelvészet nem az Akadémia, hanem más tudományos centrumok irányításával halad előre. Az uráli nyelvekkel való foglalkozás leginkább szótárak, nyelvtanok írására terjedt ki. Ezen a téren óriási szolgálatoakat tett a tudománynak az Északi Népek Intézete (Institut Narodov Severa). Egyik legnevezetesebb kiadványuk a Jazyki i piš'mennost' narodov severa című, mely három kötetből áll s az északi népek nyelvtanait tartalmazza. Az uráli nyelvtudomány művelői közül meg kell említenünk Bubríchot, a leningrádi egyetem finnugor nyelvészeti taná-

rát, a mordvin és finn nyelv alapos ismerőjét, akinek külföldi nyelvészeti lapokban is jelentek meg cikkei. Míg az uráli nyelvészek nagy része nyelvtanok írásán, szótárak szerkesztésén s a kis néptörzsek irodalmi nyelvének megteremtésén munkálkodott, addig Bubrich a szűkebb értelemben vett nyelvudomány területén maradt. Ez persze nem az előbbieknél munkájának lekicsinylését jelenti, hiszen az ő munkájuk nélkül nem valósulhatott volna meg az oly kis népek, mint pl. a vogul, osztják, szamojéd, tungúz stb. irodalmi nyelve. A vogul nyelv legalaposabb szakembere V. N. Černecov; a lappokkal A. G. Endjukovskij, a szamojédokkal G. N. Prokof'ev, a mordvinokkal M. E. Evsev'ev, a cseremiszekkel V. M. Vasilev, a permi népek közül a zürjénnel V. Lytkin (Ady zürjén fordítója), a votjakkal P. D. Goročov foglalkozik, hogy csak a legnagyobb neveket említsük.

Közel- és Távols-Kelet, Nyugat, Észak és Dél minden nyelvvel foglalkoznak Oroszországban, s ez a nagyki terjedésű birodalom elsőrendű feladata is, mert területén földünk nyelveinek és népeinek nagyrésze képviselve van. A legkülönbözőbb népekkel való foglalkozás azonban nem az egyes tudósok magánjellegű stúdiuma, hanem az állam által létesített tudományos intézetekben folyó közérdekű munka.

Ilyen nagyszabású munkaprogramm mellett természetesen az általános nyelvészet, nyelvészeti módszertan is nagy lendületet vett. Szovjetországban a Marr-féle marxista nyelvészeti irány lett általánosan elfogadottá, melynek ismertetésére nem vállalkozhatom. Mindenesetre — annak ellenére, hogy a modern nyelvelmélet egyes tételei ellent is mondanak a materialista nyelvszemléletnek, s így külföldön általában nem is fogadják el — az új tanítás részben Marr, részben tanítványa, Meščaninov hatása alatt a Szovjetunióban széltében elterjedt, s egy tudománytörténelmi szempontból nagyjelentőségű folyamatot indított el. A Marr-féle jafetita nyelvelmélet irodalma meglehetősen nagy. Marron és Meščaninovon kívül megemlíthetők még, mint a jafetitizmus jellegzetes képviselői: R. O. Šor, V. B. Aptekar', N. S. Deržavin, J. S. Kuznecov, s.b., stb. A marxista-materialista nyelvudomány alapelveit nem akarjuk e helyen bővebben fejtegetni, mivel e tárgyról a legilletékesebb: Meščaninov akadémikus fog folyóiratunk hasábjain beszámolni.

Mint már említettük, e cikk anyaga hiányos, s ezért a szovjet nyelvészetet csupán néhány ismert vonásával szándékoztunk bemutatni. Természetesen sokkal hívebb képet adna egy bibliográfia, melyben a Szovjetunióban megjelent nyelvészeti könyvek lennének feltüntetve. Annyi azonban beszámolóinkból is kiderül, hogy a szovjet nyelvudomány eredményei európai viszonylatban is kielégítőek. Ezért felületlenül kívánatos országunk és a Szovjetunió között a nyelvészeti társaságok és szakemberek közötti együttműködés, annál is inkább, mert nyelvrokonaink legnagyobb része, s a rájuk vonatkozó orosz tudományos irodalmi és levéltári anyag csak a Szovjetunióban található.

MOTUZ MIHÁLY BAJÓTI PARASZT NYELVE

Irta: Trócsányi Zoltán

Bajót község Esztergom megyében fekszik, négy kilométerre Nyergesújfalutól, benn a hegyek közt, az ősemlék b. rangjáról híres Öregkő tövében. Mint nyergesújfalui nyaraló, számtalanszor megfordultam ebben a kisközségben, melynek lakosai általában sötét hajúak, barna arcbőrűek, feketeszeműek. Tudákosok tudomása szerint a Katona József Bánk Bánjában is felelevenített. Bajót úrnak lett volna spanyol telepítéssé falva, mint a szomszédos Lábatlan, Mátyás király hős hívének, a levágott lábú, lábatlan vezérnek a telepe. Ez utóbbi azonban kétségtelenül régi, tiszta magyar telep volt. Bajót lakosai anthropológia, fiziognómia szempontjából annyira eltérnek a környék lakosaitól, hogy egy alkalommal, amikor egy fővárosi tisztviselő barátom társaságában jártam végig Bajót gyümölcsvásárlás céljából, ez a barátom megjegyezte, hogy Bajót lakosai olyanok, mint a „csungúzok“, — nyilván valahol képes ujságban látott fungúzokra gondolva.

Beszédjüket sok nyáron át érdeklődéssel figyeltem s följegyeztem egy-egy szóalakot, szólást, de a cédulákra följegyzett adatok elkallódtak. 1933 nyarán végre rászántam magam, hogy rendszeresen megfigyelem nyelvüket, 1933 augusztusában a bajóti jegyző ajánlására megfogadtam Motuz Mihály, akkor 79 éves bajóti lakost, aki pár napon keresztül átjárt hozzám Nyergesújfalura, beszélgetésre. Azért is választottam először a falu legöregebb emberét, mert hallottam róla, hogy az utóbbi évtizedekben ő járt ki falujából a legritkábban, s talán az ő nyelvére, kiejtésére volt a legkevesebb hatással az irodalmi kiejtés, a városi nyelv, vagy más falu nyelve. Beszélgetés közben kiderült, hogy a választás jó volt.

Az volt a tervem, hogy utána, a mezei munkák végeztével olyan fiatal asszonyok nyelvét is megfigyelem, akik hosszabb ideig szolgáltak Budapesten, s akik már — ahogy Bajóton hallottam — „urasan beszélnek“, de egyéb teendőim miatt erre nem került sor, sőt egyéb elfoglaltságom miatt öreg Motuz Mihállyal is mindössze néhány napig beszélgettem. Így azok a följegyzések, amelyeket alább közlök, hiányosak, kevés adatot nyújtanak. Közlésükre nem is gondoltam, de Beke Ödönnel folytatott beszélgetéseink során valahogy szóba került gyűjtésem s ő kért fel rá, hogy a Magyar Nyelvőrben ismertessem e nyelvjárási gyűjtésem anyagát.

Gyűjtésem egy ember nyelvének vázlatos lejegyzése ugyan, de ez az ember óthon élt, nem állt más vidékek nyelvének hatása alatt s így más nyelvjárási hatások nem mutatkozhatnak benne. Megnyugtatóbb egyetlen, falujában éldegélő paraszt nyelvének tanulmányozása és följegyzése, mint soké, akik különféle vidékeken, városokban, gyárakban dolgozva, észrevétlenül idegen nyelvi sajátosságokat fogadhattak be nyelvükbe.

Motuz Mihály nyelvének hangtana.

A bajóti nyelv *i-ző* nyelvjárású, de öreg Motuz Mihály kiejtésében nem ez a következetes *é-t* íre váltó tájszólás, amelye Sylvester* bibliafordításában (1541) látunk; nemis az a nyelvjárás, amelyet Arany János ír le „Az *E-t* *I-re* váltó tájszólásról“ című értekezésében. (Hátrahagyott ír. 2: 313—324.) A bajóti nyelvjárásban nemcsak a zárt, hanem az eredetileg nyílt hosszú *é* is *i-vé* változik, ily szavakban is, mint *dél, delet, elég, eleget*. Amint példáinkon látni fogjuk sok, eredetileg zárt hosszú *é* megmarad *é-nek* és több, eredetileg nyílt hosszú *é* változott *i-vé*. Példáink a következők:

é, é > i

béka: béka; Kisbér: Kisberről; beszéd: nem haggya égyik sém a beszégyit, csak lityi-fi yi; beszél: beszállék, beszí, b:szí (beszéli); cseléd: hamarabb van cselígyge (gyereke), mint firhē, mégy; dél: dīlēt, dīlūtán; ebéd: ebīdēt; édes: idēs, éj: íjjet; elég: kīnek nīncs sēmmyje, av van élīg, élīg két nap, elīg rīgi; ég: már íg, ígetnek; él: hát ez nem íl, két pengőt keres mindēnnap, mégil; emlékszik: emlékszék; épít: nagyba mēnt akkor, amikor Pestēn az ország házá: építēttik, Szent-kērészten ott ípitenek; épület: ípület; éppen: íppen nem tudom, csak íppeg, hogy hat; ér (ráér): nem írtém rá; érik: írík a jószág (az élet-nemű); étel: ítelēket főztek; fehér: fejír; fél: a vásári hurkátú, attú ífitem; fészek: fīszket; intéz: el volt íntizzel; kék: kīk ruha; kemény: kīmīny; képviselő: kīpvīsellő; kér: kīrēm; kéreget: kīrēgetni; késő: kīsōn-korán mēhetēt a gyárba pízt kerešni; legény: a legínyék létípek egymásrú az íngēt, a legíny szégínyebb jēnyt akart el-vēnni, ellenēztík, aki este legíny, az náppá nem embēr; méh: mīh-kkhō; mészáros: mīszáros; méz: mīz; négy: nīgyötvenre hatta; néha: nīha; néhány: égynīhányak; német: nīmēt nīncs égyš, gyűttek, kajdásztek (kiabáltak), hogy sováb, sováb, azok még úgy csúfúttak: kīstarisznyás; nép: a nīpet nem nyúzza, tísztéssíges; pétek: vírágpínték; pénz: úbát tartanak azok is, akīnek nīncs píze; régen: rīgēs-rīgēn, rīgēn-rīgēn; rész: rīsz; rét: a kīsrítű; révész: rīvīsz; sz: gény: szégínyebb; szén: a lēígett színákat; szép: szíp, tōmnyi is lēhetne, szípen még lēhetēt fordúnyi; szomszéd: szomszíggya; testvér: testvírgye annak a bajótyi jegyzőnek; tég: típtík; törvény: törvínyre jártam nīha; vég: eső ára vígig vót, vígezzēn, sū-ís, víget; vén: vīnnek; véres: fīszket lēútyík, vírēs tejet ad; nő fīszkeljík; vércse: vírcse; vidék: vídikre, búcsúra nem vótam; vőfé:y: vőfíny; vőlegény: vőlegíny.

Ragokban, képzőkben.

-ék: kītēttík, létēttík, vetēttík, vittík. -élek: nem szerelnek; -jék: dícsírtesík a Jézus.

-ért: azír, anyír víszí el a kukoricát, amennyír akarja.

-és: kerítís, tēmetís, verekēdís.

-ész: az erdísznek a főgyei, tengeríszekné.

-ség: kössíg, tísztéssíges.

* Nyelvére vonatkozólag lásd: A XVI. századbéli nyomtatványok e-jelölései (1908) című értekezésemet.

A zárt hosszú é, a nyílt hosszú é egyaránt zárt hosszú é.

Bécs, egyéb: ögyéb; más nincs; emlék, emlékeznik; én; ész, nem vettem észre; Héreg, héregiek; fél, Félgyháza; mindénféle; férj, férhő: kevés; kérdem, kérdéz; kés; két deres lova vót; kötél; még: még rendszeren vótak; mézskübányába; öszvér; plébános; szándék; szénszák; tél; térd: térbetyányi, térbetyónyi. veréb.

Az i, é hangok használata egyes szavakban egészen következetes. Kivétel a hét szó, amelyet hét-nik, heét-nek, vagy hét-njek mond. Továbbá a férjhezmegy-et hol férhömögy-nek, hol fírhömögy-nek, fírhemögy-nek ejtette.

A nyílt szótagbeli zárt e magánhangzókat, melyek a -t tárgyrag, -k többesjel, a birtokos személyrag s a ragok előtt általában megnyílnak, Mo.uz köve/kezetesen zárt hosszú ével ejtette: Csenkétől; fenét, kecskét, kemencét, lencsét; fecskék; kecskék; körtéje; cseheké. De: csak hírt hallottam.

Nyílt hosszú é-t ejtett minden kétség nélkül a következő szavakban: éhezett; nevékédtem; réggé; tizenkettedikén; mi a fizetise? Mi közé kéndnek hozzája: a hétén; éromlott; étési.

Zárt rövid é: Pestén.

Kombinatorikus hangváltozás ragokban:

A -hoz, -hez ragból a z elvész, a magánhangzó megnyílik: férhő mēnt, gyárhó jár, szekérhő tēhetetlen vagyok, mihekkő, ahhő.

A -ból, -ből, -tól, -től, -tul, -tül, -ul, -ül, -val, -vel-ből az l eltűnik, s a magánhangzó, ha rövid volt, megnyílik: kis rítú; keresztú mēgy a falun; abbó ugyan nem. annyostú-apjostú; avvá vasának; égy lípissé (lépéssel); — ha íjjé, ha nappá, arrú tudok; harmadábú kukuricát útetnyi; arrú van három onokám; a vásári hurkátú attú filtem; gyertyánfavesszőbű.

Hangváltozások.

A helyett a: arra arpát; a helyett e: azöte (azóta); b helyett l: licikli (bicikli); d eltűnik: peig; é helyett i: kinyeret; é helyett ö: ögyéb, föl, ökö, csak ökö, csak ökö ismerem; é helyett e: temerdék víz; a di ű.é hasonló: van olyan is, akinek pallója (padlója, pádimentuma) van; p helyett k: szektember; g helyett k: hörcsököt is lehet hallani; ly helyett ö: vastengő (tengely); ly helyett l: mihel, gy eltűnik: tölfa; i helyett é: verratznak, verratstó; i helyett ö: körösfa; j helyett gy: begyütt valaki a verőckén (kiskapun), gyüttek, testvirgve; gy helyett j: Hajmásriti döllő; l helyett l: nem nagyon élles, dallos, kípvisselő, döllő; n e'tűnik: harmicéggy; inkább: ikább; ny helyett nny: pecsénnyét süt; ó helyett ö: azöte (azóta), möte (mióta); o helyett ó: kórmány; o helyett u: hol: hun, valahun; most: must; katonaság: katunaság; mohar: muhar; ó helyett u: árokbu; ö helyett é: erdén keresztű; ó helyett ű: kú, küet, Zöregkú, ütet, messzirú; u helyett o: onokám; ű helyett í: mihel (műhely); ü helyett ö: Hajmásriti döllő, keresztűti döllő rit; t helyett k: kötyögnek (tötyögnek); v helyett l: cigarettát égyget elszilok; v eltűnik: pitar, l is: van annak is egy oktája (egy oktál földje); z eltűnik: bizony: bion.

A jelen idejű igehatározó, mint a Dunántúl nagy részén, nem -va, -ve, hanem hasonulással -da, -de, -ta, -te stb. vagy -dal, -del, -tal, -tel stb.: ki van adda az erdő, nincsen kiadda; fel van szekuráltatta (szekuráltatva); le vóttak kaszálla; rá vót víssel (vésve); títta van (tiltva

van); *ki van dobólla; a Zúgó (forrás a falu mellett) nincs elcsukkal senki előtt; ki vót tűzze; drót vói rá húzza; mihoz van addal, nem tudom; el vót intizzel; le van tapasztal.*

Az I eltűnése magánhangzónyújtással.

dógozik, csak dógozunk, dógozunk; azt parancsóta; bót; főgyge nincs; örötetünk; elkötöttik; megszáta (megszállta); még van görbüve; nyócvanháromba; a Vadomás vogybú; kapányi (kapálni); szómabugja, szómát; hogy kerütt ide; nevékettem; betészi; elbabrikó (elbabrikol); méghátt az onokám; tűzérnyi (tüzelni); aszányi (aszalni); vótam; réggé; émutt; né köjjon fogni; pógár; muzikátak; hosszú szíva (szilva); szípen még léheütt fordúnyi; csak annyit aggyon az isten, aki kő (köll); vetétik fő (föl); kóbász; én nem tunnám mégönyi (megöni), még ott ányi (állni) sém; émentek fosztányi; csiripel); ad harmadába kukuricát ütetni; rukkónyi; a vásári hurkátú, attú fítem (féltem); csúfúttak.

Beszélgetés Motuz Mihállyal:

Közlök még részleteket vele folytatott beszélgetéseimből. Sajnos, a feljegyzések vázlatosak, nagyobb összefüggéseket nem tartalmaznak. Csak azokat a mondatokat közlöm belőlük, amelyek nyelvjárási szempontból, vagy a paraszti észjárás, egyszerű logika szempontjából figyelemreméltók.

(— Mikor született?) — Ötvennégybe, szektömbör tizenkettedikén. (— Egészsége?) — Mikor nagyon sütt kinyeret észek, fáj a fogam. Sok hét émént rajtam. Bajóton nagy a szegénység. Eljárnak vidikékre kirágetni.* Még aztat én elkerüttem, hanem koplalni koplaltam eleget. A jegyző ur adott énnyi. A b'cskázás nem vót divat. Bajtán egymás szémit is kiböködtük. A legínyek létíptük egymásru az ingét. Egymás ingeit léhasogatták.**

(— Hány hold földje van a legjobb gazdának?) — Tizenkét hód a bírónak. A többinek mindig kissebb. Akinek nincs sémmitje, av van ölig. Csap íppeg hogy hát... Liba minden aszonynak van öt vagy tíz. Libát tartanak azok is, akinek nincs is píze. Tartanak kácsákat. A liba előbb liba, asztán, ha mégnő, lud. Sokan dolgoznak a kecskekübyában. Cimbalomküeket is (?) szédnek. Járnak pítz keresni a gyárba (Nyergesujfalura). Nekem van egy oktám. Az egy fertálnak a fele. Egy fertály hat hód. Nagyba mént akkor, amikor Pestén az ország házat ípitetik. Ípitenek. Szentkérésztén, ott ípittek a papok! Magaméba lakok. Nígy jányom vót.

(— Hány éves is?) — Csak hetvenkilenc. Még egy jányom van.

(— Azt mondta, hogy négy leánya volt.) — Akire az embernek nincsen gongya, jobban felejtí. Egy a gyárkó járt. Must az óssz há még. Vót egy legíny, de szegényebb jányt akart elvénnyi, ellenesztik.

(— Mi baja a lábának?) — Ittendé a kutya kiharapta. Három esztendeig csurgott a lábam. Nehiz gyalogónyi. Elgyüttem réggé hússé.

(— Dohányzik?) — Egy pipát elsílok.

* 1932—33-ban oly nagy volt a munkanélküliség, inség Bajóton, hogy épkezláb derék parasztlak, zsellérek elmentek világgá, különösen alsó Dunántúlra — koldulni, vagy — ha kaptak munkát, dolgozni. Keresményüket haza küldték. Abból tengett a család.

** Bajna esztergommegyei, Bajóttal szomszédos hegyi falu. Legényei hírhedt bicskások voltak.

(Van szőlője?) — O tana a!

(Iszik-e sokat?) — Aki este legíny, az nappá nem embér.

(— Katolikus a falu?) — A! Két bót zsidó. Főggye nincs neki. A falu vigin. Mindenféle rongyokat, keszkenyőket árul. Bion már ott van fiatal koromtú fogva. A népet nem nyuzza, tisztességes, csak őket ismerem. A másik az uzsidó (újjsidó). Sokan mēntek innend a legínyek Franciába.

(— Nem ég a pipája!) — Egy kazal masina kellett vóna hozzá.

(— Dolgozik a vízimalom?) — Ikább benzinnel öröl.

(— Sokat keresnek a falusiak?) — Aki két pengőt keres, minden-nap, megil.

(— Mit táncolnak a faluban?) — Csárdást, cēpēdilit. Táncúnak a jányok este s hamarabb van cseliggye (gyereke), mint fírhē mēgy. Kōtyōgnek, túllōgnek. Nem haggya egyik sēm a beszíggýit, csak lityi-fityi. (— A régi betyárokról mondjon valamit.) — Arrú nem tudok sēmmit.

(— Földesurat ismer?) — Nem ismerék, az a mondó vagyok . . . Fenének is hívták? Nem is tudom a nevit.

(— Régen is így öltözött, mint most?) — Pruszlikom, írham (bőrnadrág) vót, még kiskōdmōnōm.

(— Hogy került magukhoz őszvér?) — Hun fogták, hogy kerűt ide? A katunaságtú. Így szólíjják: mula ne!

(— Van német a faluban?) — Nímēt nincs egysē: ha gyűttek, kajdásztuk (kiabáltuk), hogy sováb, sováb; azok még úgy csúfúttak: kis tarisznyás. Ami arra ment, hogy szēgínyebb embér.

(— Hogy öltöznek az asszonyok?) — Szoknyákat, lipityōket hordanak. Fejírbe. Esküvőre. Sok menyecske még még se eskűdött, már van gyerek.

(— Mikor járnak búcsúra?) — Nígy búcsú. Virágpintēkēn: oktōber huszagyikán . . . Kisbírról jár egy pecsényesűttő. Sūt pecsēnyē, hurkát. Hurkát nem mertem vēnnyi. A vásári hurkátú, attú fitem.

(— Szokott disznót ölni?) — Én nem tunnám megōnyi, még ott ányi (állni) sēm. Izé . . . megōli, lēsōzza, megōtyi a kōbászt.

(— Van valakinek mēhészete?) — Van, aki mízzelel, mihēkkel el-babrikol. Agácafa van nálunk Bajóton. Nagyok is, még sok is.

(— Milyen fákat ismer?) — Kōrōsfa, tōlfa, cserfa, bikfa, rekēttýefa, akin a barka nő, barkát szentének, virágvasárnap szokják.

(— Milyen gombákat ismer?) — Gēlva-gomba. Akik szeretnek gombázni, tuggyák; kik-vargánya, fejl-vargánya, aszányi horgýák. A napon megaszáják.

(— Milyen bogarokról tud?) — Papmacska-hērnýó; bűdōsbogár a kōrōsfán. Selyēm-kōtō bogár. Szēdērfalevelet szēnnēk neki. Legyek. Csaja-bogarak (kētszarvú bogár). Szarturó-bogár. Lōtetú. Ősszel úgy sipognak, szektembērben, ujmodi legyek vagy bogarak.

(— S a pondrók?) — A pondrót nem is hallottam soha. Azt nálunk patának hívják, krumpliba van. A krumplit kijukasztya, s még is bűdōsodik tōle a krumpli. — Giliszta. Piōca. Vót az én dērēkamon három-nígy egyszērre.

(— Mi a cimbalomkō?) [A válasz följegyzéseimben hiányzik.]

(— Milyen házban lakik?) — Egy pítar, egy szoba, istálló, kis kamra, disznóóli, szabad kürtő, a tűzhely fölött üres, középtájon van, szabad konyha, csukott konyha, afölött kémény. A ház főggye lē van tapasztal. Szombatokint ki van csapva sárga földel és vízzel. Van olyan is, akinek pallója van. Két pítarra szálltunk (valamelyik rokon-nal), azōte két kürtő van.

(— Milyen madarakat ismer?) — Fecske, veréb, sárgarigó, fekete rigó, galamb, csóka, varjú, gólya — nem bajótyi, — szektembérben elmegy. Sas. Azt nem értem, milyen fajta, vírcse, mutatka — olyan cuca-forma nő ki a konytyából, — Ez csak addig szól, amíg érett arpat nem kap, azután nem szól. Cinége, csiripő [csiripől].

(— Tud-e valami régi nótát, nagyon régít?) — Emlékszek. Így van:

*Ti meg nyoszolyó-jányaim
Gyászba ötözteték!
Vőlegényem fejem fölött*

*Vigye keresztémet!
Idesanyám holtom után
Tartsd a mennyegzőmet!*

Egy másikat is:

*Juhász vót a nagyapám,
Juhász vagyok én is,
Csak a botot hagyta rám,
Gazdag vagyok mégis.*

*Kisbáránycám mellé fekszek,
Ott aluszok sokszor estig,
Jójtszakát kívánok.*

Egy másik bajóti emberrel is beszélgettem 1933 augusztus 14-én, ennek beszédét nem jegyeztem föl, de följegyeztem egy verset, amelyet ő mondott el. Hívják e bajóti embert Rostás Ferencnek, Verse így hangzik:

*Amely jányinak a dunyhája
Libatollal van töltve,
Amely legíny aláfekszik,
Nehezen kel belőle.*

*Azír olyan híres,
Nevezetős a liba.
Sok szomorú bús versüket
Leír annak a tolla.*

*Esztergomi nagytemplomba
Jár a barát éjjelitája.
Barát mondja kip-kop*

*In nomine patris
Reverenda alatt pálinkát visz.*

Ez a vers nem népdal, de az általa ismert nótaszövegek közül, amelyek általában akkor divatos műdalok szövegei voltak, ezt az egyet tartottam méltónak a följegyzésre.

Döllő-nevek: Csádék (aki itt van a malomnál), Hajmásrői döllő, Határi-rít, Hosszu-ríték, Keresztúti döllő-rít, Kiskútjai ríték, Kerekberák, Komlóssajjafódek, Sári úti fódek, Szirófódek (döllő), Zabutak (annak is van döllőuttya), Vadomás vógy, Fakútárok, Zöregkú (Öregkő).

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK:

Sásdi Sándor: Nyolc hold föld.

Dante.

Kozsca Sándor: Az orosz irodalom bibliográfiája. Bp. 1947. Az Orsz. Széchényi Könyvtár kiadványai. XXVII.

Laczkó Géza: Német maszlag, török áfium. Dante.

Déry Tibor: A befejezetlen mondat. 3 kötet. Hungária.

Binét Ágnes: Gyermekjátékok. Szikra.

Maupassant: A vallomás. Szikra.

Móricz Zsigmond: Mese a zöld fűvön. Szikra.

Szaltikov-Scsedrin: Hogyan tartótt jól egy paraszt két generálíst? Szikra.

Karinthy Ferenc: Olasz jövevény-szavaink. Magyar Nyelvudományi Társaság Kiadványai. 73. sz. 6 Ft.

Kömüves Géza: A nyelv lényege. Különnyomat a mátészalkai polg. iskola 1932/33. évi értesítőjéből.

NÉVUTÓINK TÖRTÉNETÉHEZ

Írta: Beke Ödön

Ismeretes, hogy a névutók legnagyobbbrészt határozóragos névszók, melyek az ősi határozóragokat megőrizték, pl. *alatt, alól, alá; fölött, fölöl, fölé; mellett, mellől, mellé; között, közöl, közé; mögött, mögöl, mögé; előtt, elől, elé*. Mármost az a saajátságos, hogy több névutónk hová? kérdésre felelő alakja újabb, úgynevezett testes ragot is fölvehet, különösen belviszonyragot, amely eredetileg szintén névutó volt, s csak nyelvtörténetünk folyamán vált raggá. Ezek a névutók a következők:

Elébe: Mégyék a komám elébe (Baranya m. Kopács, Katona I. mesegyűjt. 86. sz. 12:1). Hozza éde ú *elébe* (6:6). Elmönt az öreg kiráj *elébe* (Békés Végh: Sárréti népmesék 30), *Elébe* mént (27). Félbukott az öreg nyérgés, ém még *elébe!* (Komádi uo. 73). *Elébe* fognek a hintónak (Szováta MNGy 7:436). Menjenek *elébe!* (479). Küldött hajót a leány *elébe* (Brassó m. Pürkeréc MNGy 10:46). Az oltár *elébe* vezette (48). Odaállt a katona *elébe* (65). A kancát a két csitkóval *elébe* adja (Tatrang 284). Azt az úrfi *elébe* tették kisülve (367).

Elibe: Odaállítik a kiráj *elibe* (Baranya m. Kopács, 86. sz. 7:21). Odaértek az *elibe* a ház *elibe*, ahol a za gyérok tartószkodott (2:31). Léésik égy díj *elibe* (227. sz. 1:2). *Elibe* fogott a két kolega, elkeszték húzni [a szekereket] (39. sz. 2:19). Akkor a mönyét odaát János *elibe* (Baranya m. Jagónak UMNy 2:54). *Elibe* vákтам a csikaóknak (Komádi Végh 73). *Elibe* termett egy koudus (Zemplén m. Láca, Földy Istvánné mesegyűjt. 125:1). Menjen a kastély *elibe!* (44:2). *Elibe* állottunk (Szilágy m. Bogdánd, Katona I. mesegyűjt. Kürti LM 2:28). Hivatta maga *elibe* a cigánt (Nagypál L. 1:8). Ojanféle finy lobogott *elibe* (Szalonta MNGy 14:252). Tegyel a lú *elibe* egy villa szénát (Szamoshat Csüry).

Elejébe: Elvezette a kovácsméhely *elejébe* (Somogy m. Hetes MNGy 6:279). A láda *elejébe* akarja tönni (320). *Elejébe* a földre esett (Szováta MNGy 7:450). Befogta a háromlábú kabalát a szekér *elejébe* (483). Azonba a Szüz Mária *elejébe* ment (512). Kimentének az ajtó *elejébe* (406). Estére kiállott az ajtó *elejébe* (399). Röktön az apja négy lovat befogat egy hintó *elejébe* (381). Elé áll az ajtó *elejébe*. Kimentek a kapu *elejébe* (Bere 376). Mënyén a bíró *elejébe* (Brassó m. Pürkeréc MNGy 10:43). *Elejébe* állott Buhunak (47). Egy üres kádat *elejébe* tett (53). Menjünk *elejébe!* (66). Éppen *elejébe* került (Tatrang 242). *Elejébe* fut (263). *Elejébe* kell menni (292). Ambrus nagy karddal ment *elejébe* (Zajzon 393).

Eljibe: Mind az ingi *eljibe* hánta a sok bogácsát (Heves m. Besenyőtelek MNGy 9:54). Megmelegítette a vacsorából maratt ételt és *eljibe* tette (Zemplén m. Láca 107:1). Kiment a kicsi fiu a kapu *eljibe* (Bere MNGy 7:373). Kiméne az ajtója *eljibe* (Szováta 401). Bëfogat négy lovat a hintó *eljibe* (436). Bëmenyen a kapu *eljibe* (445). Felszegezte a kapu *elibe* (Tatrang 10:213).

Eljébe: Gyön majd *eljébe* két kecske (Besenyőtelek 9:22). *Eljébe* tettek égy tá lencsét (80). Az öregasszony kiterített *eljébe* égy véka köleskását még égy véka hamut (89). Tanát égy kërészttét. Az *eljébe* lëtérgyepélt (138). Annyi ördög át *eljébe* (150).

Elébük: Leesett egy fárul egy ember *elibük* (Láca 33:1). Három kecske ugrott *elibük* (Szalonta 14:251). Megyek *elébük* (Komádi Végh 73). Nagy örömmé szalatt *elébük* (Kopács 41. sz. 1:28).

Elejbük: Egy teknő zsarátnok tüzet tett *elejbék* (Besenyőtelek 9:52). Akkor *elejbék* át (152). *Elejbök* állott (Eger 251).

Elibéjük: Leszalatt *elibéjük* (Láca 104:12).

Elejükbe: Elejükbe mentek (Szalonta 14:248). Az édesapja kiszökik *elejükbe* (Szováta 7:381). A hétfejű sárkány *elejükbe* állott (Pürkerec 10:134). A zsidó *elejükbe* ment (Pürkerec 10:162). Ő *elejükbe* kiáll (Tatráng 293). Hét kilométerre halcott a banda szova *elejükbe* (328). Az erdőben jött a vaddisznó *elejükbe* (Zajzon 430). Egyszer egy szarvastehén akadt *elejükbe* (Bogdánd Bereczki Imre gyűjt. A királyné 11).

Elükbe: Odatta a kukorica-gombócot *elükbe* (Baranya m. Felsőegerszeg UMNGy 2:132).

Elémbe: Hozzátok ide *elémbe!* (Szováta 7:428). *Elémbe* jött (Pürkerec 10:163).

Elömbe: Mindig szokott *elömbe* jönni, mikor hazaérök (Baranya m. Felsőegerszeg UMNGy 2:133).

Elibém (Szamoshat Atya, Csűry): Ide üjjetek *elibém* (Kopács 41. sz. 2:13).

Elibem: Hivazsd ide a zösszes vendégejdet sorba *elibem!* (Kopács 39. sz. 2:48). Hozzátok ide *elibem!* (Békés Végh 36). Alljatok *elibem* mind a négyen (Láca 36:6). Azt kívánom, ami vad van az erdőben. mind *elibem* kerüljön egy halomba, a sátor *elibe* (123:4). Ájzatok sörba ide *elibem* (Szamoshat Csűry).

Elibünk: Egy betyár *elibünk* állt. (Láca 129:1).

Eléjbünk: A város két végin két generális jön *eléjbünk* (Szováta 7:541).

Elibed: Röktön essön lé *elibed!* (Kopács 39. sz. 1:29). Ha ebbe (a sipba) belefuisz, 12 óriás fog *elibed* teremni (Láca 123). Köss *elibed* ety szennyes ködtüt (Szamoshat Csűry).

Elejbed: Alma esik *elejbed* (Eger 9:219).

Elődbe: Nem adok én egyéb dolgot *elődbe* (Tatráng 10:283).

Főlibe: Az ablak *főlibe* odavert ety széget (Kopács 86. sz. 11:10). Fokta a karikát és a zéggyiket a basa feje *főlibe* verte a falba, a másikat a zédésannyanak a feje *főlibe* verte a falba (140. sz. 4:14). Jankó oda állította hát a lovát a kád *főlibe* (Istvánffy: Palóc mesék a fonóból 34). *Felibe* (Szamoshat Csűry).

Hegyébe: A kis királyfi meg a tövisznek a *leghegyébe* feküdt (Besenyőtelek 9:70). *Hegyibe* ült (193). Mikor a gally *hegyibe* vótak (Láca 142:3). Félakasztotta a fa *hegyibe* (Békés Végh 33). Akkor mög azt is *högyibe* dobta (Somogy m. Sztmárton 6:314). Dobgyátok *högyibe!* (346).

Hegyibük: Csag gurította *högyibük* a kújeket (Kopács 41. sz. 8:9).

Közébe: Keverd a szecska *közébe* (Kopács 86. sz. 2:4). Hát én szeretnék annak a zembörnek a szöme *közébe* nézni (1:16).

Közibe: Bujj el a harangok *közibe!* (9:7). Kiszalad a zasszony a töpség *közibe* (39. sz. 2:14). Berakatta ety kú *közibe* (86. sz. 7:5). Annyikad berakotta a kúfal *közibe* (7:20). *Közibe* vágott a szürke paripának a kiráj (Szilágy m. Bogdánd KürtiLM 2:21).

Közibük: Odatette *közibük* (Kopács 86. sz. 2:37). Maj *közibük* vágja a bőgőt! (1:10). Jęcör a szalma fönt mőkcsúszott, én még a szalmával együtt *közibük* (5:8). Csap *közibük*, hogy mind a három (tojás) szétfröccsennyön! (1:30). *Közibük* vágott a János, ujra csikók lëttek (1:21). Odaszalat *közibük* (2:1). De csak addig vártak, améddig a török *közibük* irt (Szalonta 14:247). A 3 király-kisasszony meg oda állt *közibök* (Istvánffy: Palóc mesék a fonóból 120).

Közükbe: Ő is odaát közükbe (Baranya m. Felsőegerszeg UMNGy 2:106). Béült közükbe (Brassó m. Pürkerec 10:25). Ebben az erdőben tanyázik száz tolvaj, és én beállok közükbe (Tatrag 10:348).

Közéjekbe: A fősgatagba odakeveredik közéjébe (Szilágy m. Bogdánd SzilágyiM 5:2). A Miklós mek közéjébe állott (uo. KürtiLM 2:21).

Közibénk: Be se veszlek ám közibénk (Zala m. Köveskállya 8:455).

Közénkbe: Ha az isten téged ide hozott közénkbe (Tatrag 10:339).

Mögibe: Bujj el az oltár mögibe! (Kopács 86. sz. 9:11). Áljon ide az almárijom mögibe! (4:3). Az almárijom mögibe tette (10:7).

Ritkán hol? kérdésre is: A Tündér Ilona kerítéskapuja elejében belöllem lesz egy ügyes, szép bolt s egy vasajtó (Tatrag 10:326). Mit varrasz kapu eleibe? (3:223 MHat 2:43). A két nagyobb királyfi ott ült egy nagy szekér hegyében (Tiszafüred 9:464). Mikor a gally hegyibe vótak. (Láca 142:3). Tudvalevő, hogy a népnyelvben a *-ban -ben* és a *-ba -be* rag összeesett, hol? kérdésre is az utóbbi használatos, de a nyelvérzék megzavarodása folytán a *-ban -ben* is lehet hová? kérdésre felelő határozó ragja.

Ezek a belviszonyragos névutók már a régi nyelvben is gyakoribbak voltak, mint az egyszerű *föle, elé, hegyé*; a *közé* azonban a régiségben is eléggé gyakori, *mögé* mellett *mögébe* pedig egyáltalán nem fordul elő, sőt a népnyelvben is elég ritka (l. NySz).

A régi nyelvben azonban nemcsak *fölebe (fölibe), elébe (elibe)* fordul elő, hanem *föleire (felire), föliről (feliről), elein, eleire* is, (Simonyi: MHat. 2:23, 24, 43).

Simonyi szerint az *elé* és *föle* csak az újabb irodalmi és művelt nyelvben használatos, a népnyelv is csak Székelyföldön ismeri. Érdekes egy szovátai adat, melyben az *elé* birtokos személyraggal fordul elő: Ekkor nem vette tréfára a kiráj s pontban nyóc óraker a lovakat a gyémánt hintó *eléje* s felültek s mennek a tejtő felé (MNGy 7:479).

Mármost mi az oka annak, hogy az általános tapasztalattal ellentétben testes ragokat is felvehetnek névutóink? Simonyi, MHat. 2:23, szerint ezek a *bele:belém* analógiájára keletkeztek. Simonyi azon a véleményen van, hogy a *fölibe, fölībém, fölībéd, fölībék, fölībéték, fölībójuk, fölībék, elébe* stb. *-be* előtt levő *é, i*-je a 3. sz. ragja. Hát ez tévedés. Ez az *é, i* az eredeti lativusrag, azonban a nyelvérzék valóban 3. személyű birtokragnak érezte, azért tett hozzá újabb ragokat, mert nem érezte benne a határozórag funkcióját. Az *é* rag *i* változatára már a TMNy idézi a *messzi, neki, föli, közli, feli, meliek* alakokat (643). Néhány újabb adatot érdemesnek tartok itt közölni:

A békötött zsákokat az ajtó *mégi* állította az asszony (Brassó m. Zajzon 10:389). Bément a csorda *közi* (433). És avval a malacka a mások *közi* jutott (427). A vállára a nyaka *közi* oda: mönt a kégyó (Somogy m. Sztmárton 6:302). Akkor mögen a vállam *közi* vöszöm kendet (316). A szömöm *közi* rugódozik a port (346). Oda a pokróc *közi* az ajtóba leterögettem (309). Osztán bele a liszt *közi* (347). Kopácson is előfordul az egyszerű *közé*: A harangok *közé* elbujt (86. sz. 9:7). Mikor *közéjük* vágta a bögöt, odaragatt a bögö (1:10).

Hogy a nyelvvezérlék az -é á hangokat 3. sz. birtokragnak fogja föl, arra több példát is idézhetek. A számosháti nyelvjárásban Csűry szerint a béke szót így ragozzák: *békemet, békedet, békit*, pl. Ot se haggya *békemet*. Nem hágy neki *békit*? De más nyelvjárásokban is: Nem hágy kend *békit*? (Somogy m. Juta 5:290). Nem hagyod *békit* a zapjának (Kopács 39a. sz. 1:4). Nagyon sokáig éltek *békivel* (39. sz. 4:37). Nem hatysz *békivel* soha! (1:11). Hogy nem hatysz engem *békivel*? (12). Hasonló esetek: *bokom, bokod* 'bokám, bokád' (Sófalyv Magyardecsei nyelv. 19), *bokig'* bokáig' (Háromszék m. Vadrózsák, Nagyküüllő m. Halmágy NyK 31:231); *hókon üt, vág, nyom* 'fejbe, homlokon, halántékon üt stb.' (Debrecen NyF 26:29, Szalonta 69:24, MNGY 14:231, Szamoshat Csűry). Baranya m. Csúzá: *Hókán csapja* (MTsz). Alapszava tehát a *hóka* szó. *Hókon* helyett *hókonyon, hókonyán* is használatos, s ez azt mutatja, hogy a *hókon* ragja is elhomályosult, s újra kitették (Nyr 61:119, 58:63).

Az *elébe, fölébe, hegyébe, közébe* stb. tehát ugyanazokból az elemekből alakultak, mint a rég ismert és helyesen elemzett *Szögedébe*, melyben a régi *Szögedé* lativus fölvette még a mai *-ba be* ragot. Hasonló, helynévből alakult határozót a Dunántúl is följegyeztek. Egy rábaközi közlemény szerint ott azt mondják: Elmenyünk *Győrébe* (Nyr 25:429, helyesen *Győriébe*). Nyugatmagyarországon még általánosak az ilyen lativusok: *helé, Győré* (nem *Győrré*), *Vinára, Podára* (Pápa vid. NyF 17:16), *Fehérvára, Tüskevára* (34:24, vö. még Vas m. Vép vid. Nyr 29:177, Felsőőr NyF 9:9). A *Győrébe* azután úgy keletkezett, mint a *Szögedébe*, hogy az eredeti *Győré* a többi *-ba be* ragos határozó hatása alatt fölvette még ezt a gyakrabban használt testes ragot is az ősi lativusrag mellett.

A MAGYAR NYELVTÖRTÉNET ŐSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

Irta: Moór Elemér

3. A hangsúlyozási mód megváltozásával kapcsolatos hangváltozások a finnugor nyelvekben.

Előző fejtegetéseink során rámutattunk arra, hogy a finnugor nyelvek fejlődésére a legnagyobb jelentősége annak a körülménynek lett, hogy a felteendő eredeti zenei hangsúlyt az erős ségi hangsúly váltotta fel, amely csakhamar az első szótagon állandósult. Ez a hangsúlyozásmód az ősi finnugor nyelvterület keleti felében vehette kezdetét, amennyiben ennek következményeként az eredeti szavégek lekopása a permi és ugor nyelvekben jelentkezik a legelőrehaladottabb alakban. Ez új hangsúlyozásmód következményeként mondtuk azt is (Nyr. 70:124), „hogy a szavak belsejében előforduló tenuisokat, affrikátákat és zöngélen spiránsokat valamivel lazábban és szélesebben kezdték képezni, mint a hangsúlyos szótagok szótagkezdő hangjait“, ami végül is bizonyos hangváltozásokat eredményezett.

Időközben végzett tanulmányaim során¹¹ arra a meggyőző-
désre jutottam, hogy a főhangsúlynak az első szótagon való rö-
gzítődése önmagában még nem lett volna elég ok a szóközépi zön-
gétlen mássalhangzók „lazább és szélesebb“ képzéséhez. Ehhez
t. i. még annak a különleges szótaghangsúlynak a meghonoso-
dása is szükséges volt, amelyet Sievers „gyengén vágott“ szótag-
hangsúly néven emleget (Grundzüge der Phonetik³ 223). Ennek
a „schwach geschnitten“ hangsúlyozási — illetve szótagolási —
módnak az a főjellegzetessége, hogy „a mássalhangzó a magán-
hangzót akkor vágja el, mikor az a hangzósság csúcsán már
túljutott“.¹²

Ez a szótaghangsúly különböző intenzitási fokokban küő-
nösen jellemző a nyugati román nyelvekre és a szláv nyelvek
nagy részére is. A nyugati román nyelvek — amint ismeretes —
oly módon jöttek létre, hogy Nyugat-Európa különböző nyelvű
népei a saját hangképzésükhöz és hangsúlyozásukhoz hozzáido-
mítva vették át a latin nényelvet. — Ha pedig a nyugati román
nyelvekben a vulgáris latin nyelv szóbelsei tenuisainak és spirán-
sainak megfelelőiseit vizsgáljuk, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy
azok szinte kísértetiesen hasonlítanak azokhoz a hangmegfelelé-
sekhez, amelyek a középső és keleti finnugor nyelveket jellem-
zik a fgr. ősnyelv feltételezhető mássalhangzórendszerével szem-
ben. Vagyis a vulg. latin tenuisok helyén a nyugati román
nyelvekben (rätorom., prov., fr., sp., port.) mediákat, spiránsokat, hiányt
vagy esetleg magánhangzót találunk; a hasonulásból származott
geminált mássalhangzók (-pt- > -tt-) viszont leegyszerűsödtek, a
vulg. latin -s-nek pedig többnyire -z- felel meg (vö. Zauner: Rom.
Sprachw. I 84, 103, 106). — Hogy ezek a hangváltozások a nyugati
román nyelvekben a „gyengén vágott“ szótaghangsúllyal hozan-
dók kapcsolatba, azt szinte kísérletileg igazolja a karjalai finn
nyelv hangállapota. A karjalaiban ugyanis az orosz „gyengén vá-
gott“ szótaghangsúly meghonosodása után a szóbelsei t, p, k zön-
géssé vált, a ő pedig egészen eltűnt (vö. Hakulinen, SUS. Toim.
67:127).

Ezek szerint minden okunk meglehet annak feltevésére,
hogy ezeket a ny. román nyelvekével egyező hangváltozásokat
a finnugorságban is a „gyengén vágott“ szótaghangsúly meghono-
sodása indította el. E hangváltozások mindenestre csak az ősr-
iráni jövevényszavak átvételé után vehették kezdetüket, mert
ezek a fgr. nyelvek ősrán jövevényszavait sem hagyták érin-
tetlenül (pl. óind *śatá* / aveszt. *sata* ~ f. *sata* ~ *sada-* / mđ. *šada* /
cser. *šūđō* / m. *száz* / z. *šu*).

Kiindulópontja és központja ennek a változásnak is az ősr-
permi terület lehetett, mert a permi nyelvek képviselik ezen a

¹¹ E tanulmány első alakjának írásbafoglalására már 1945 tavaszán
került sor.

¹² „... ein Kons, den Vokal abschneidet, nachdem dieser seinen
Sonoritätsgipfel bereits passiert hat“.

téren is a legelőrehaladottabb hangállapotot, amennyiben e nyelvekben az összes szóbelsei fgr.-kori tenuisoknak magánhangzóközi helyzetben kivétel nélkül hiány felel meg,¹³ a zöngétlen spiránsok és affrikáták pedig kivétel nélkül zöngéssé váltak ebben a hangtani helyzetben.

Az őpermi terület tehát a finnugor korban két nevezetes nyelvi újításnak a központja volt. Innen indult ugyanis el az erősségi szóhangsúlynak az első szótagon való rögzítődése, valamint a „gyengén vágott“ szótaghangsúly használata; két olyan változás, amelyeknek következményei gyökeres változásokat eredményeztek az egyes fgr. nyelvek mássalhangzó-rendszereiben is. Ezek szerint az őpermi, illetve prepermi nyelvterület volt a fgr.-közösség korában a nyelvileg legaktívabb terület, ahonnan valószínűleg nemcsak nyelvi, hanem kulturális téren való újítások is elterjedtek. Az eredeti hangsúlyozásmód megváltozása bizonyára idegen ráhatás következménye volt; sőt ez valószínűleg egy nagyobb másnyelvű népcsoport nyelvcserejét is jelentette. Erről azonban ez idő szerint valami közelebbit is megállapítani még nem tudunk.

A hangsúlyozás új módja az ősi fgr. nyelvterületen — úgy látszik — hullámgyűrű alakjában lassankint terjedt el fokozatosan csökkenő intenzitással. Erre azokból a mássalhangzóváltozásokból következtethetünk, amelyeket a hangsúlyozás módjának megváltozása az egyes fgr. nyelvekben felidézett.

A fgr. nyelvterület keleti és nyugati széleit a spiránsok zöngésülése már egyáltalán nem érte el: ez a lapp és finn nyelv tekintetében közismert,¹⁴ az ugor nyelveket illetőleg ugyan Setälä feltette, hogy ezekben a fgr. *s* és *š* megfelelései a feltételezett fgr.-kori „gyenge“ foknak, vagyis zöngés mássalhangzónak a folytatásai volnának; kimutattuk azonban, hogy nemcsak a fgr. *-š-*, hanem a fgr. *-s-* és *-š-* ugor nyelvekbeli megfelelései is zöngétlen mássalhangzó fejleményeinek tekintendők.

Amíg a permi nyelvekben az összes fgr.-kori szóbelsei intervokális tenuisokból származott mediák spirantizálódtak, majd eltűntek, sőt a tenuisokból lett mediák még a cser.-ben is általánosan spirantizálódtak, addig a mordvinban a fejlődés csak a fgr.-kori **-k-* hangnál jutott el zöngés spiránsig, a **-p-* és **-t-* hangokból lett mediák pedig már nem spirantizálódtak; ellenben nyugatabbra — a finnben és lappban — ez a fejlődés már csak bizonyos hangsúlyozási helyzetekben következett be. Ami pedig az

¹³ A z. *kola* 'sátor' ~ *votj. kuala* 'nyári kunyhó' szóalakok *l*-jében ugyan Setälä és nyomában Szinnye (vö. NyH⁷ 36) a feltételezett fgr. *t* ~ *válakozás* gyenge fokának folytatását akarták felismerni. Ezt a *-la* végzetet azonban Uotila (SUS. Toim. 65:202) a *f. -la* képzővel azonosította a. Felfogását magáévá tette Kalima (FUF. Anz. 22:8), amint ebben a *-la*-ben korábban már Genetz is „Derivationssuffix“-ot ismert fel.

¹⁴ A vepsz és a livE nyelvben azonban nincsen fokváltakozás és a fgr. tenuisoknak intervokális helyzetben mediák felelnek meg.

ősugort illeti, arra nézve kimutattuk, hogy abban az fgr.-kori tenuisoknak ugyanazon fejleményei voltak meg, mint a mai mordvinban. Amíg azonban az obi-ugor nyelvekben az összes ugorkori mediákból a magyarság kiválása után ismét tenuisok lettek, addig a magyarságnál ez az ősermi területről kiindult fejlődés tovább tartott, és az alán hatás legrégebb korszaka után a *-d-* is spirantizálódott. Ebből nyilván arra lehet következtetni, hogy a gyengén vágott szótaghangsúly az ősmagyarság körében, de legalább is annak egyik csoportjánál egy ideig változatlanul megmaradt és ugyanabban az irányban — mint a többi fgr. nyelvben — továbbhatott.

Ezek szerint a fgr. nyelvek körében a gyengén vágott szótaghangsúly meghonosodása következtében beállott változások egyáltalán nem lettek az egész fgr. nyelvterületen belül általánosakká, sőt még az egyes fgr. nyelveken belül sem képviselték az összes hangokra nézve ugyanazt a hangfejlődési fokozatot. De nincs ez másként a nyugati román nyelvek körében sem, amelyekben, amint tudjuk, szintén a gyengén vágott szótaghangsúly idézett elő bizonyos hangváltozásokat a vulg. latin hangállapotával szemben. Ilyen szempontból a legelőrehaladottabb helyzetben a francia nyelv mássalhangzórendszere van. A feltehető ő sugar hangállapothoz egyetemlegesen pedig a legjobban a vulg. latinnak spanyol fejleményei hasonlítanak, amennyiben a vulg. latin *-p-*, *-t-*, *-k-* hangoknak a spanyolban *-v-*, *-d-*, *-g-* felel meg a *-pf-* > *-t-*-nek *-t-*, ellenben az *-s-* és a *-k-*-ből lett *-c-* itt a többi ny. román nyelvvel ellentétben nem váltak már zöngéessékké.

(Folytatjuk.)

NAGY LAJOS ÍRÓMŰVÉSZETE

Írta: Timár Magda

Nagy Lajos forradalmi író. Mindíg van érdekes mondanivalója. Világos, tisztaszepségű mondatokban ír. Mindenkinek szól. Mégis kevés olvasója figyelni dialektikus írásmódját, érdekes szemléletét, szatirikus mondanivalóját, hogyan világít rá társadalmi és emberi problémákra. Elbeszéléseinek finom és meleg líráját sem veszik észre. Kevesen tudnának elbeszélést, novellát olvasni? Nem, csak kevesen olvasnak jól, mint ahogy nem sok embernek van jó ízlése, kevesen értenek képekhez, szobrokhoz, rajzokhoz.

Három könyvét olvastam egymásután.¹

Ha az utóbbi hónapok folyóiratszámáiban lapozgatunk, mindenütt találkozunk Nagy Lajos könyveinek bírálatával. Sokat írnak róla. Ismerik értékét, Mindenki lát benne valami újat. A Forum II. évf. 10. (októberi) számában Németh Andor ír az „Emberek, állatok”-ról. Kiemeli Nagy Lajos szabatoságát, szókimondó párbeszédeit. Keresi azt, ami egyszerű, „szükszavúan előadott történeteit kiemeli a trivialitásból.” Paul Heyse-t említi. Heyse egy Boccaccio-történetre utalva a sólyomban

¹ *Emberek, állatok.* Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet. — *Falu.* Szikra. — *A három éhenkórász.* Szikra.

látta azt, ami a novellát izgalmassá teszi. Ezzel kapcsolatban említi Németh Andor Nagy Lajos kutya-történeteit, a kutyákat: Csiszlit, Csurit, „a kutyá“-t. Nagy Lajos nem a kutyáról, a kutya gazdájáról ír, például a szénhordóról. A kutyával gazdája rendelkezik, tőle függ. Németh Andor szerint majdnem minden történetébe belejátszódik, még az állathistóriába is, ez a „függési viszony. Az, hogy valaki valamivel rendelkezik. Dehát ez az emberi viszonylatok fundamentuma: az erők kihasználják, kiszákmányolják s ami talán még rosszabb, megalázzák, személytelen objektumokként kezelik a gyengébbeket.“

A három említett könyv közül legtöbbször és legszívesebben „A három éhenkórász“-t olvastam. Ennek a mondanivalója hatott rám legjobban. „A három éhenkórász“, „1919 május“, „Egyiptomi írődeák“. Miért nem kerül ez az ifjúság elé? Miért foglalkoznak többet kevésbé értékes írásokkal? Megtanulhatnak írásait, olvasva, hogy lehet a mindennapok egyszerű nyelvén is bölcsét, igazat, szépet alkotni. Valóságot. Petúr István kemény mozdulatait, féktelen, ellenszenves indulatát, a neuraszténiás Vályi-Verasek festőművészt, a városi főorvost, a vöröskatonákat, ellentétek világát egyszerű szavakkal festi színessé, mozgalmassá:

A vöröskatonák parancsnoka megvetőleg nézte végig Duhayt:

„ — De miért van úgy megijedve? Csak nem képzeli, hogy levágjuk a fejét?

— Rettenetes! — csak ezt tudta rebegni.

— Na látja! Maga is egy igazi ellenforradalmár.

Még ez is.

— Miért mondja ezt parancsnok elvtárs?

— Mert úgy fél tőlünk.

És a parancsnok deresztő gúnnyal mosolygott“. Rajzoló megrajzolhatja, festő lefestheti, szobrász szoborba öntheti e pár szó után is a két ember arcát. Látjuk az öntudatos vöröskatonát és a bizonytalan, mulatózó, gyenge Duhayt.

Vannak írók, mint Tamási Áron, Móricz Zsigmond, akiknek műveiből egész tájszóárt lehetne összeállítani. De Jókai, Gárdonyi, Mikszáth nyelve is annyira egyéni, hogy szókészletükből szintén kitelne egy-egy szótár. Rubinyi Mózes Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve c. 1910-ben megjelent munkájában egy valóságos Mikszáth-szótár is helyet talált. Nagy Lajos nyelvéhez nem kell szótár. A város, a falu, a kispolgár, a proletár élő beszéde található műveiben.

„A Sült ökör“ című büffé a Platán-soron, közel a Fészek-utca sarkához, igen jó hely, kitűnő benne a koszt, sajtjai, gyümölcssei elsőrendűek, a söre pompás.“ Így beszélünk. Írásban mégsem tudja senki utánozni ezeknek a novelláknak „színtelen színességét“, villanófényű bölcsességét.

„Egy hűvös, feketén lucskos novemberi éjszakán három éhenkórász állt meg a 'Sült ökör' előtt. Kiskabátosak, vacogó fogúak, kissé kopottak, kissé rongyosak, álltak és befelé bámultak.“ Bementek. Ettek — forró vörslit, három kettőt — és kenyeret. A pohos is evett — „kiegészítő“ vacsorát. Ellentét szavakban, ellentét tartalomban, szemléletben. „Ebben a pillanatban látta meg a három éhenkórászt. Hát ezek kik és mik? Mit keresnek itt?“ Ezeknek ilyesmire is telik? Csak nem? Micsoda viszonyok! Milyen felfordulás! Mért nem lókolbászt esznek? Talán még isznak is? Így a pohos, de szavai mögött ezer és ezer ilyen értetlen és szívtelen ember szajkózik és morajlanak szavaik. Mi más lenne ez, mint a régi rendszer egyoldalúsága, butasága. A három éhenkórász csak lesi az

inyencfalatok vándorlását a pohos szájába. Az ívó csak ennyit mond: „Szegény sajtosrudacska, szörnyű átalakulás után néhány gramm zsír lerakódás lesz belőle a nagytestű hasán. Egyéb gyalázatos futamról nem is szólva.“ „Szörnyű“, „gyalázatos“, „szegény“, egyszerű jelzők és nem mesterkéltén simára csiszoltak. Ez a valóság: éhenkórászok és pohosok ellentéte. Író legyen, aki meglátja! Az író látja és meg is mutatja a valóságot. Nem mindenki érti és tanulja. Mindenki azt hiszi, ismeri az életet, a valóságot. Nyelvünkéről is azt gondoljuk, ezt már nem kell jobban tudni, jól tudjuk úgyis. Mennyi értékét, szépségét fedezhetjük fel, ha tanulmányozzuk! Így van a valósággal is. A valóság nyelvét megtanulhatjuk Nagy Lajos műveiből... „ő a másik pulthoz akar átlépnéni és a három éhenkórászok, amint ott lógtak és rágicsáltak, éppen útját állták.“ „Három éhenkórászok“ — ez a többszámjel a számnév után tökéletesen egybekapcsolja ezt a három derék, éhes rongyost. „Rágicsáltak“, ez az ige mennyire élővé, izessé teszi a mondatot, elevenné varázsolja a kenyér minden morzsáját élvezni akaró szegénylegényeket. „A három éhenkórászok“ madzagot feszítenek ki az utcán, a pohos beleakad, elesik. „Ők csak a fal mellé lapultak és fejüket kidugdosva“ kémltek. De rettentő komolyan,“ A pohos hasravágódik. „A három éhenkórászok úgy szaladtak végig a Fészek utcán, mint a nyulak. Némán, merev arccal futottak, mint a versenyzők. De mikor megálltak, elkezdtek röhögni, zihálva, hajladozva, egymásnak dőlve, falnak esve röhögtek vagy egy negyed óráig, hogy majd megszakadtak.“

Rongyosak, fázók, éhesek és szomjasak „a három éhenkórászok“, azt sem tudni, mivel foglalkoznak, talán munka nélkül valók, mert hisz az a kis poggyászcipelés néha, ha akad, az bizony; nem sok. „De van bennük kedély!“

„De van bennük kedély.“ — Négy szó. Három szürke és egy színes szó. „Kedély“ — mintha az író nevetését is hallanók mögötte! Együtt nevet az éhenkórászokkal. Az olvasó, ha igazi jó olvasó és szeret olvasni az igazi életéről, velük nevet. Éhenkórász, író és olvasó, cinkosok, jóbarátok, együtt feszítik ki a madzagot a jóllakott, pöffeszkedő pohos elé.

Kövéremberről, gazdagról gyakran ír. Mindig ott van mellettük, velük a szegény is. Nézi a gazdag falatját, vagy sóvárogva bámul be pompázó kertjébe. Kövérember, Malvin néni, Kovácsné, balesetet okozó soffőr, mind jó ismerőse. Ismeri őket, mint saját magát.

Kövérember soffőrtje embert gázol. Kövérember azért családjával együtt elmegy az Operába, hol „Lohengrin diadalmasan harsogott.“ A nézők arca boldog, minden csupa ragyogás, de mi látjuk, halljuk az utca népét, látjuk a soffőrt, az elgázolt asszonyt, kiváncsiak vagyunk a családjukra. Kövéremberék már nyugodtak és túlhaladtak az események, őket már nem foglalkoztatja. Ott ülnek az Operában és élveznek. A másik, a sötét kép élesebb, a másik, az igazi élet, az érdekel. Nincs befejezés. Mennyi kérdés az ajkunkon!

„Az egyiptomi íródeák“ érdekesen és nyugtalanítóan kezdődik: „Ősrégi emlékezet él a szervezetemben s ez a minap egy különös, mély ábrándozás folyamán, afféle félálomban, olyan erőre kapott, hogy a tudatomba is tört.“ Egyiptomi életéről beszél, hogy szörnyű teherként viselte tudását és megtanult hallgatni. A szellem embereit és a velük tartókat üldözték. (Az elmúlt évek rémeire ismerünk. Teher volt az életünk, a tudásunk!) Az egyiptomi íródeákat is kihallgatják, gyanus, tudással társalgott. A vádlottak bűne eretnekség, hazaárulás, istenkáromlás, rágalmozás volt. A bírák megkérdezik a diákot, honnan származik. „Apostag“-ot nevezi meg „Olyan város nincs is!“ — mondják.

Igy mondja ki az író születési helyének nevét, így leplezi le önmagát, az írástudót, a forradalmárt. Az ellenforradalom idején is írt! Úgy élt, mint az írődeák Egyiptomban.

„És most néhány közbeiktatott életecske után újra élek... ötvenkét esztendő óta. És nem minden veszély nélkül.“ Találkozunk valakivel. Az megkérdi: „Hogy vagy?“ És éppen úgy néz rám, mint egyiptomi vagy mint középkori életemben Clementinus barát, akiről nem is beszéltem. Vagy mint zebra koromban kigyó a csalit körül. Bár mosolygott.

Minden írás tömör, szűkszavú, okosságához, modanivalójához, határozott szemléletéhez illik ez. Róla csak úgy lehet beszélni, hogy közben megszólaltatjuk éhenkórászait, gazdag embereit, sok élő alakját. Egy sem beszél ékesen és mesterkelten. Eppen egyszerűségük és mesterkéletlenségük miatt kell megismernünk ezekkel az emberekkel. Vagy talán már ismerjük őket? Talán mi lakunk abban a bérházban, melynek minden lakását megismerteti velünk? Talán rólunk is ír? Magunkra ismerünk írásaiból. Ebben rejlik a nagysága!

A ROMÁN NYELV MAGYAR ELEMEINEK TÖRTÉNETI IDŐRENDJÉHEZ

Írta: Gáldi László

1. Végre a románoknak is van oklevélszótárunk! Damian P. Bogdan derekas munkáról tanuskodó, de távolról sem kimerítő műve (Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române, București, 1946; vö. róla Tamás L.: Etudes Slaves et Roumaines 1: 61—2) alkalmat ad arra, hogy néhány, a román nyelvben régóta meghonosodott magyar szó első előfordulására vonatkozó ismereteinket kiegészítsük.

Heleşteu. 1929-ben Tamás (Tremł) feltételezte, hogy több szélteben-hosszában használt magyar jövevényszó a románban már a 15. században meghonosodott, „trotz gänzlichen Mangels von Belegen aus der Zeit vor dem 16. Jh. (Ung.Jb. 9 : 315). Ezen szavak közé sorozta a román *heleşteu* (<*halastó*) szót is, amelyre egyik későbbi munkájában csupán 1558-ból idézett adatot. (A magyar eredetű rumén kölcsönzavak művelődéstörténeti értékelése. Kolozsvár, 1942, 11; 1. még Magyarok és románok, Bp., 1944, 2: 345). Most Bogdan, Tocilescu egyik oklevélgyűjteménye nyomán (534 documente istorice slavo-române..., București, 1931, 208), egy szláv szövegben előforduló havaselvi szórványadatot közöl (63), mégpedig 1496—1508. évszámmal; maistor ut *hălăştac*. Tamás sejtése tehát, amelyet később nyomtatékosan megismételt éppen szavunkkal kapcsolatban (1942-ben, i. h.), immár adatszerűen igazoltnak veendő.

Uliu, *şoim*. Ugyancsak Tamásnál olvassuk a következő megállapítást: „A középkor óta általánosan kedvelt és Magyarországon a magasabb társadalmi körökben igen elterjedt sólyomvadászatot valószínűleg szintén már az Anjou-korban utánozták a szomszéd vajdaságokban. Az ilyen, manapság is mindenütt használt szavak, mint *şoim* 'sólyom' és *uliu* 'ölyv' (<magy. *sólyom*, ill. *ölyv*, *ölyü*) általános elterjedésükkel igazolják ezt a feltevést“ (i. h.). Bogdan gyűjtése, legalább is személynévi adatokkal, mindkét szóra közöl 15. századi előfordulást. *Uliu* eddig csak a 17. század óta volt ismeretes (vö. Klein: Dict. Val.—Lat. ed. L. Gáldi, Bp. 1944. 98); Bogdan azonban

már 1442-ből idézi Costăchescu moldvai oklevélgyűjteménye alapján (Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare, 2: 323) a következő adatot: *Žude Uliu* (210). Mivel *Ölyü* nevű embert az OklSz nem ismer, nyilván román névadással van dolgunk. — Ami a *șoim* szót illeti, ennek meglehetősen sovány történetét (eddigi első adatunk 1620-ból, vö. Alexics Nyr. 16: 59), Bogdan a következő értékes havaselsvi adattal szerzi meg: 1467: *Stančul Șoimul* (204, P. P. Panaitescu: Documentele Tării Rom. 1: 265 nyomán). A román név hangalakja szerfölött érdekes: mivel a magyar okleveles adatokban 1380-ig van *Solum* s 1389-től *Solyom* (OklSz), a második szótag magánhangzója (*u* és nem *o!*) igen valószínűvé teszi az Anjou-kori átvételt. A kérdéses személy keresztnéve (*Stančul*) kizárja annak feltevését, hogy talán Havaselvén élő magyar emberről lenne szó.

Boghü. Itt említünk még egy madárnevet, bár ezzel jóval későbbi korszakhoz érkezőnk. Ismeretes, hogy a románban megtaláljuk mind *boglya*, mind *bagoly* szavunk mását: az első rendszerint *boaghe* (pl. Klein szótárában, id. kiad. 108), a második szintén lehet ugyan *boaghie* (i. h.), előfordul *boghü* változatban is (i. h.). Bogdan idéz egy 1626-i moldvai szláv oklevélből egy *Boghüul* személynevet (131, vö. Ghibănescu: Surete și izvodate 24: 137), melyet a román *boaghe* „capiță, claie“ s a *boglya* szóval rokonít. Tekintettel arra, hogy *Boglya* személynevünk nem ismeretes, viszont a *Bagoly* névre már a 14. sz. végéről van adatunk (1389: Thomas *Bogul*, OklSz.), feltétlenül inkább *bagoly* \rightarrow *boghü* személynévi használatára kell gondolnunk. Eddig a *boaghie* alakra legrégebb példánk Cantemirből volt, tehát a 17—18. sz. fordulójáról (Dict. Lim. Rom. 1: 584). Újabb néprajzi adatok (pl. Délmoldvából; vö. T. Pamfile: Sărbătorile de vară la Români, Buc. 1911, 113) dialektológiai szempontból is alátámasztják feltevésünket. Jelentésanilag ez a *Boghü* a *Șoim* és *Uliu* édestestvére: alighanem hajdani totem-állatokkal van dolgunk.

2. A román nyelv magyar jövevényszavainak későbbi, 17—18. századi rétegére új világot vet Klein (Micu) Sámuel (1745—1806) román-latin, sőt részben román-latin-magyar-német szótára (1801), amely 1944-ben jelent meg kiadásomban. Kleinnak erdélyi színezetű szógyűjteményét joggal tekinthetjük a románok *első tájszótárának*, fontossága többek közt abban áll, hogy segítségével legalább a 18—19. sz. fordulójára tudunk visszavezetni olyan tájnyelvi elemeket, amelyeket csak a legújabb néprajzi kutatások során jegyeztek fel, tehát amelyeknek eddig semmiféle történeti múltjuk nem volt. Éppen a Nyr hasábjain említette Tamás nemrég *készség* szavunk román átvételeit (*chissug*, *chisig*, stb., Nyr 71: 46); ezeknek az előfordulásoknak azonban távolabbi hátteret csupán Molnar Jánosnak Klein szótárába bejegyzett adata nyújthat: *chiBug* (108, vö. még *horăta* a., 247, és *sersámuri* a., 480). Ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy e szavunk átvételére újabb nyelvjárási adatok csupán a Bánsághól és a móc vidékről vannak, akkor Molnar adata további jelentőséget kap. Ismeretes ugyanis, hogy a tudós szemorvos és polihisztor Klein szótárába ugyancsak főként bánsági és móc-vidéki adatokat jegyzett be (l. bevezetésem, 190): tanúsága tehát a nyelvjáráskutatás eredményeivel pontosan egyezik. Hasonló megfigyelést már több ízben tettem: ezúttal elegendő ugyancsak Molnárnak *foéshu* „fluviolus“ adatára utalnom (<*folyás*), amely Viciu szerint (Glosar de cuvinte dialectale 1907, 14) csak Abrudbánya

körül és Lupsán ismeretes „csövíz-folyás; -patak, piszkos víz folyása” érte lembe. Csekély elterjedésű s eddig csupán egy-két egészen friss adatból ismert tájszóhoz is sokszor szolgáltatt tehát Klein szótára történeti keretet; adatait sokszor Őncsei Györgynek 1806-ban kiadott mezőgazdasági útmutatója is megerősíti (vö. Gáldi, MNy. 39:366, Klein, Dict. 130, stb.).

3. Még egy időrendi sajtóságot szeretnék a román nyelv magyar jövevényszavaival kapcsolatban kiemelni. Olykor előfordul, hogy valamely szó megvolt ugyan a késő középkorban, de azután századokra eltűnik, majd a legújabb nyelvjárási gyűjtések szerint *más vidéken* ismét felbukkan. Ilyenkor, tekintettel adataink folytonosságának megszakadására, óvatosságból csakis két, egymástól független kölcsönzésre, esetleg többzöri átvétellel gondolhatunk. Tamás (Trem) szerint „im Spätmittelalter war *cordă*, *coardă* < ung. *kard* in beiden 'Wojwodschaften wohlbekannt. In den rumänischen Textdenkmälern jedoch begegnet das Wort nicht mehr... Da es in den rumänischen Texten der späteren Jahrhunderte nicht begegnet, wurde das Wort in den bisherigen Darstellungen ausser acht gelassen“ (Ung. Jb. 9:313 és i. h. 2. j.). Történeti adataink e szóra, havaselvi és moldvai szláv oklevelekből 1422 óta vannak. Később századokon át valóban sem tudunk e szóról, 19. és 20. sz.-i előfordulásairól azonban mégis mondhatunk valamit. Először is kétségtelen, hogy mai tudásunk szerint a szó újabb adatait a román szókincs buvárai nem hagyták egészen „figyelmen kívül”: még a Dict. Lim. Rom. is közli „épée: értelmzéssel, mint északkerdélyi és főleg máramarosi hungarizmust (II, 565). De lehet-e csupán *északerdélyi* ez a szó, amikor a hunyadi születésű Budai-Deleanu János (1760—1820) a századforduló táján használta Tigania da c. vígeposzában is: *Și taie din coartă în coartă — Care pe dânsul stau să se scoale* (ed. Gh. Cardaș, 1928, 255 és 501)? Mivel az újabb adatok azonban valóban északkerdélyiek és főleg máramarosiak, joggal mondhatjuk, hogy a *kard* szó három különböző időpontban, sőt valószínűleg három különféle alakban került át a románba:

15. sz. (Havaselve-Mo'dva): *cordă* (cirill betűkkel корда). Talán ugyanide: *corduri* (1638, Dict. Lim. Rom. 2:785; az itt kikövetkeztetett hímnemű *cord* teljesen bizonytalan, hiszen lehet *cordă* ≈ *corduri*, mint *făină* ≈ *făinuri*).

18—19. sz. fordulója (Hunyad): *coartă*.

19. sz. vége—20. sz. eleje (Északkerdély, Máramaros): *coardă*, többese *corzi* (a Dict. Lim. Rom., i. h.).

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK

E. Kovács Kálmán: A kakas-zsiki kovács. Szikra.

Szép Ernő: Czűpös Kis János. Szikra.

Gorkij: Az Orlov házaspár. Szikra.

Vladimir Nazor: A futár. Szikra.

Boóc Imre: Francia ég alatt. Szikra.

Gergely Sándor: Az utolsó felvonás. Szikra.

Katájev: Én, a dolgozó nép fia. Szikra.

Pirandello: Az ostoba ember. Egyfelvonásos dráma. Szikra.

Vargyas Lajos: Aj falu zenéje. Éleje. Bp. 1941. A Pázmány Péter tudományegyetem Magyarisztud. Int.

A RÁDIÓMŰSOR MŰSZAVAI

Írta: Kilián Zoltán

Huszonkét éve itt van már a műsorszóró rádió a magyarság anyagi és szellemi életében: igazán ránk ért az ideje a műsorra vonatkozó magyar műszavak megírásának. Azután meg egyre jobban kacsintgat felénk a hangos-képes rádió, azaz a televízió. Egyszer csak itt lesz nálunk is és akkor bizony a hangrádiótól, ettől az egyszerűbb csodától ugyanúgy elbűcsúzhatunk lassanként, ahogy a néma filmtől is megváltunk.

Kezdetben a speaker bekonferálta a programot. A speakerből azóta kifelé, a közönség felé való használatban *bemondó* lett. A programból kifelé, befelé egyaránt *műsor*, a szép kezdőmondatból csak a *bekonferálta* maradt meg. Ezt egytestvérével, a „*lekonferált*“-val el nem sodorja stúdióinkból (*hangházunkból*) semmi. Sőt a be- és lekonferálás még fejlődött is, megszületett a *vilámkonferálás*. Hogy ez mi-csoda? Röviden: a kitűzött időn való *túlmenés*-nek egyszer egy szigorú igazgatósági határozat véget vetett. Nincs irgalom, a túllépő műsorszámot, ha török, ha szakad, ki kell kapcsolni. Persze az ilyen kikapcsolást a közönség „nem hallja jó füllel“, a *műsorfelügyelő* tehát iparkodik elkerülni. Az előadót ezért sietésre *nógatja*, a *bemondót* pedig *vilámkonferálásra* utasítja.

De térjünk vissza a speakerhez, melytől a stúdióban oly nehéz a megválás. Idebent nálunk bizony még ma is speakerrek járnak. Mint-hogy pedig e munkakörben hölgyek is tevékenykednek, egy időben *speakeuse*-ök is voltak. Ezt az angol-francia szókorcot egy *speakeuse* alkotta hajdanában, mert speaker *mégsem* akart mondani magáról, a vaskos, világos *bemondóné*-től pedig irtózott. Más népeknél is adódik ilyen előkelő szóalkotás. Egyszer például egy lengyel hallgatónk írt elragadtatott levelet a rádióink egyik *speakericájához*. A legmulatságosabb, hogy az angolok maguk a rádióbemondót sohasem nevezték speakernek, hanem mindig *announcer*-nek. Mi magyarok rendületlenül *speakerolunk* és a bemondójelöltekkel csak *speaker-próbát* tartunk.

Ha tehát a bemondó nem is tud meggyökeresedni a magyar rádió nyelvhasználatában, annál jobban meggyökeresedett szinte az egész magyar nép mai beszédében a *bemondás*. Ma mindenki mindent *bemond*. Általánosan ismert a *rádió bemondta* című, rendszerint helytelen értesülés, melyet csaknem mindig más hall, mint aki *bemondja*. A bemondásnak egy jelzős formája pedig új fogalommal lett, ez az úgynevezett *jó bemondás*. Tudjuk, hogy a *jó bemondás* valamely szellemeskedő megjegyzést jelent, szenvedünk is ezektől a jó bemondásoktól eleget. Már a parasztság nyelvhasználatában is ott találjuk.

Egy rádióújság a bemondót *műsorközli*-nek nevezte el és ezt az általa jónak tartott szót hosszú időn át erőltette is, minden eredmény nélkül.

A nagyközönség körében legismertebb rádióműző a *hangjáték*. Már abban az ősidőben megvolt, amikor még a francia rádiók azon tűnődtek, hogy hím- vagy nőnemű-e a rádió. Azóta megállapodtak a *la radio*-ban, de a hangjátékot mindmáig csak *pièce radiophonique*-nak nevezik. Erinte fogalmi zavarok mutatkoztak a hangjátéknál, még a rádiózás tizedik évében is voltak olyanok, akik össze-vissza csengő-bongó hangok játékanak hitték. A *hangkulissza*-korszak tetőpontja körül, úgy tíz esztendővel ezelőtt, tisztázódtak a fogalmak. Ma már rádióink drámai vezetői nem szívesen használják a hangjáték szót, inkább

rádiójátékot mondanak. Él még a *rádiószinpad* elnevezés, amely nem törődik a benne levő természetes elientmondással, noha mindenki előtt világos, hogy a *rádiószinpad* színét sem látja a szinpadnak. Ugyancsak rádiókban termett a *hanglemez* szó is, mely meglepő gyorsasággal átment a közhasználatba. A hangjáték mellé diadalmasan felvonu új rádióműfaj a *hangképsor*. A stúdió helyett *hangházat* kezdtek egysíediben használni, ez a jó magyar szó azonban nem tudott meggyökeresedni. A jövő rádióját *televízió*nak szokták nevezni, én rádióműsörtudományi írásaimban *hangosképes rádió*nak mondom. Ez a helyes és teljes kifejezés rá; itt ugyanis olyan rádióról van szó, mely hangot is, képet is közvetít egyszerre. A hang is még a kép is külön hullámhosszon, de rádiósugárzás útján kerül közvetítésre.

Ha a piros lámpa kigyúl a stúdióban, nem szabad olyan hangnak hallatszani többé, mely nem anyaga az éppen előadott műsornak. Az ilyen hang ugyanis *rámegy* az *adásra*. Az *erősítő* résen van ugyan mindíg, a szolgálatot teljesítő postaműszaki tisztviselő fülén ott a fejhallgató, keze meg az erősítő gombon, hogy a nem műsorba tartozó hangot hirtelen *lekeverje*. De hát baj azért mégis megtörténhetik. A hangokat *rákeverik* vagy *lekeverik*. Ha például a lemez hangjait fokozatosan e-halkítják, a *forgató* e műveletét lassú *lekeverésnek* nevezi. Az *erősítő* a stúdiónak műszaki helyiségekből álló része, melyben a stúdiótermekből feljövő mikrofonáramot felerősítik és a *Lakihegyre* továbbítják. Ebben az erősítőben vannak a *vágók* is. Vágó többféle van, az egyik a *viaszvágó*, melyben a hangot viaszkorongra veszik fel oly módon, hogy a mikrofonból az áram feljön a felvevő készülék tűjébe; a másik a *decelit-vágó*; a decelit egy lemezanyagot je'ent, erre különösen az élőszófelvételeket lehet jól *vágni*. Ezen a vágón készülnek az *üveglemezfelvételek* is, melyeken egy sellakszerű bevonaton vési a hangot a tű. A *vágás* tehát tulajdonképpen sohasem jelent a szó értelmében történő műveletet, hanem felvételt. Még az *összevágás* sem vágás, hanem inkább a lemezen lévő, felhasználni nem akart részeknek a sárga vagy piros zsírkrétával való kihúzása. Az így kihúzásra kije'ölt részeket egyszerűen kihagyják az adásnál. Ezt a műveletet nevezik a rádióban a felvétel összevágásának; a szó a filmnél történő valóságos vágásból ered. Vannak a rádióban filmekre történő hangfelvételek is, ezeknél a valamely okból nem használandó részeket, egyszerűen kivágják és a szétvágott filmszalagot acetonnal összeragasztják.

Nekünk a rádióban nem szempontjaink, hanem *fülpont*-jaink vannak. Aki a rádióban szerepe'ni akar, azt nem szemügyre, hanem *fülgügyre* vesszük, amikor próbát tartunk vele. Ezt a próbát *hallgató-próbának* nevezzük. Van *jelentkezőpróba* is, ezen előadóművészeknek jelentkezőket hallgatunk meg, olyanformán, hogy a jelentkező lent a stúdióban énekel, fent a második emeleten pedig egy erre berendezett szerkezettel *lehallgatjuk*.

Az új magyar rádió műszavai közül felemlítjük a *hanghíradót*, ez a hét eseménynek mozaikszerű hangbefoglalása, úgynevezett elő- és utózenével. Ugyancsak az új magyar rádió egyik műsorszám a *villámhíradó*, mely hasonlóan a hanghíradóhoz, hangba foglal röviden közlendő eseményeket. Ezek a híradók a helyszíni közvetítésekkel és egyéb időszerű anyaggal a rádió egy új osztálya, az *aktuális osztály* gondjaira vannak bízva. Az aktuális osztálynak megfelelő magyar nevet adni eddig nem sikerült.

A rádióban, mint az előbb mondtuk, meg kell különböztetni a *stúdiót*, melyben az előadások a mikrofon előtt történnek, meg a

külön leadóállomást, mely a stúdióból kapott telefonáramot rádiós árammal átalakítja és az adóantennák útján kisugározza. A leadóállomást köznyelven csak *adónak* nevezik. A 100 kilowattos és ennél nagyobb adóáram-erősségűek a *nagyadók*. Vannak *közvetítőállomások* is, külön stúdiók nélkül, nekünk is volt néhány és nehéz volt leszoktatni a stúdióbelieket arról, hogy ezeket ne mindig *relé*-knek nevezzék. A *relé* életereje csaknem olyan nagy volt, mint a szpikeré. Bármennyire jó magyar szavunk is van rájuk, az idegen előkelőbb még ebben a demokratikus világban is.

Rádióink reggeli postájában mindig sok az *önlevél*. Hosszú idő és sok szereplés kell ahhoz, hogy az előadó művész, de kivált a művésznő leszokjék az *önlevélírástól*, mely persze mindig a legszélesebb tömegek nevében dicsér. Az *önlevél* tehát még nem multa divatját stúdióinkban, ellenben a *túlrendezés* igen. A túlrendezés a hangkuliszákkal tartott nagyon nagy baráti kapcsolatot vagy tíz évvel ezelőtt. A *zajlemezek* aztán kéverní kezdtek a *hanghátterben* a bajokat; a túlrendezés erre fokozatosan visszavonult. A túlrendezést olyan rendezőknek köszönhattük, akik a rádióban is filmrendezés módjára akartak eljárni.

A *rádiódívat* hullámhegyén ma az *összekötőszöveg* él és uralkodik. A dalok, zeneszámok között elmondott tréfálkozó, súlytalan kis beszéd lenne ez eredeti értelme szerint. De ma a komoly szóbeli előadási anyagra is rámondják, ha azt dal, vers vagy muzsika tarkítja. A zenészek egyszer csak kezdtek minden beszédet *összekötőszövegnek* mondani, melybe ők is beleadták garasukat egy kis muzsikálással; nekik persze a maguk munkája volt fontos, nem az írói gondolat... Az írók meg, csupa kényelemből, ráhagyták. Le is sülyedtek, az írásművészet nem nagy dicsőségére, *összekötőszövegkészítő*knak, azaz a lényeges dolgok közötti *műsoroktöltők*-nek.

A rádióközönség nem is hinné, hogy zenészeinket mily nehezen lehetett a rádió első éveiben magyar zenei műszavak használatára rábírni. Műsorunk hemzsegett a közönség által egyáltalán nem értett idegen zenei műszavaktól, de a zenészek görcsösen ragaszkodtak hozzájuk. Azzal érveltek, hogy a zenének megvannak a maga nemzetközi kifejezései, melyekhez nem nyúlhatunk. Egy főérvelőt azzal döbbsenttem meg, hogy maga a zene szó is a múlt század harmincas éveiben tudatosan csinált, tehát nyelvújítási szó. Ilyenformán a belőle képzett és vele összetett szavak mind merényletek volnának a zene nemzetközisége ellen. Ez hatott. Fokról-fokra magyar nevet adhattunk a kamarazenei alakulatoknak; a *vonósnyégyes* már régebben meggyökeresedett, ezt vettük segítségül, a *trio*, *kvintett*, *szeptett*, *oktett* és *nonett* ellen. A *zongorahármas*, *zongoraötös*, *fuvósötös* csak ment még valahogy, de a *hatos*, *hetes*, *nyolcas* már nagy fejcsoválást és erős idegenkedést teremtett. „*Schubert oktettjét mégsem lehet nyolcasnak nevezni!*” A *duplavokáliférfikvartett* *kettősférfi*négyes lett, általános zenei megrökönyödéstre. Merész dolog volt, de sikeres. Az újítások nyomán 1936 őszén eljutottunk a magyaros és egységes műsorírás alapvető határozatához: *mindent, amit csak lehet, magyarul írunk a műsorban*. Ez a határozat azóta ismét elhomályosult, sőt a stúdió új emberei előtt természetesen ismeretlen is. A zenész mindig berzenkedik, ha az idegen zeneszámok címét magyarul akarjuk megadni. Megszokta az idegen címet, kereken kijelenti, hogy a művet így hívja az egész világ és ezért ezt a címet magyarra fordítani nem szabad. Hasztalan érvelünk neki azzal, hogy a zenekultúrának sokkal értékesebb, ha a rádióközönség valamit ért is abból, hogy mit akar a zeneköltő kifejezni; hiábaváló

a színdarabok meg a filmek fordított vagy itt Magyarországon adott címére való hivatkozás. Az eredeti címhez minden muzsikuskodó ragaszkodik. Ez a ragaszkodás időnként teljesen idegenszerűvé teszi az írott műsort és a közönség időről-időre élesen tiltakozik a rádió idegenszerűsége ellen.

A rádió belső életében egyszerre öt hét műsorával is dolgoznak. A jövő hét műsora az *elsőhetes*; a műsor általában *ötödhetes* korában jön a világra és mint *negyed-, harmad-, másodhetes* jut egyre közelebb a mikrofonhoz. Ha ki is van tűzve már műsorra valamely szám, megeshetik, hogy különböző okok miatt *le kell venni a műsorról*. A műsor szóbeli anyagát *lektorizálják*. Erre a műveletre magyar kifejezést teremteni a lektorok még nem tudtak. A lektorizáltság kézzelfogható jele a *lektorcédula*, ezt keresi a *műsorbizottság*, ha baj van valamely anyaggal. A *helyszíni közvetítést* lehet *egyenesben* adni vagy *felvétellel*. Felvétel esetén *hangrögzítő* készülékek teszik el a hangot későbbi időkre. A felvétel vagy *vonalról*, vagy *vágókocsiról* történik. Az új hanglemezeket a lektor *lehallgatja*, csak így mehetnek az adásra.

Mi a műsort közvetítjük. Van azonban magyar nyelven beszélő több olyan külföldi állomás is, mely a műsort *küldi*. Ez a *műsorküldés* a német *Sendung* fordítása. Olykor *műsorszórást* is mondanak műsor-közvetítés helyett, ez meg az angol *broadcasting* magyar formája.

Amint az elmondottakból kitetszik, a magyar rádió szép számban alkotott magyar műszavakat a munkájában jelentkező fogalmákra. Ezt a törekvését a jövőben is folytatnia kell. A rádió az ország legnagyobb nyilvánossága; ezért nyelvünk mai elesettségében egyik legfőbb feladata a nyelv fejlesztése és az új magyar szavak alkotásának segítése.

APRÓ MEGFIGYELÉSEK A NYELV ÉLETÉBŐL

Írta: Dénes Szilárd

Jó négy évtizede, hogy Simonyi Zsigmond Nyelvtani Társaság című egyetemi gyakorlati kollégiumát egy kis beszélgetéssel kezdte. A hallgatók valamennyien magasabb évfolyambeltek voltak, s mindenkiket sorra kérdezett, van-e valamilyen, készülében lévő munkája vagy megírni való anyaga a magyar nyelvészet köréből. Miután sorra beszámoltunk, felhívta rá figyelmünket, hogy aki nagyobb tárggyal foglalkozni nem tud, vagy munkaidejét, tanulmányait első sorban más szakmának szenteli, az élő nyelv megfigyelésével szintén hasznos szolgálókat tehet a magyar nyelvészetnek. Arra kérte hallgatóit, közzöljék vele állandóan a hallomás vagy olvasás közben tapasztalt érdekesebb jelenségeket, adatokat. Megtörténhetik ugyanis, hogy minden apróságnak, jelentéktelennek látszó csekély adatnak is meglehet a maga fontossága.

Nemes emléké mesterünknek ezt a figyelmeztetését szeretnénk most a Nyr olvasóinak is figyelmébe ajánlani. Kivált olvasás közben sokszor találkozunk érdekes nyelvi jelenségekkel. Az író új értelemben használhat egy szót, vagy legalább is szokatlan árnyalattal. Előfordulhat, hogy ez az újítás tetszésünkkel találkozik, s követésreméltónak tartjuk, s úgy érezzük, jó volna, ha elterjedne. Máskor pedig az a véleményünk, hogy az új használatot tévedés vagy bizonytalanság szülhette, s talán magyarázatát is meg tudjuk adni. Helyénvaló, ha az ilyen adatokat olvasás közben feljegyezzük, s időnkint a Nyelvőrnek elküldjük. Jó, ha az

ily adatokhoz magyarázatot igyekszünk fűzni, de ez nem feltétlenül szükséges. Elegendő, ha megnevezzük az előfordulás helyét. (Természetudományi műszót használva: a leelőhelyet.) Aki ebben az adatgyűjtésben kedvét találja, csakhamar meggyőződhetik róla, milyen értékes, (s azonnal megállapítható módon), milyen érdekes tanulságok levonására nyílt alkalmak.

Ime egynéhány példa. Sokat halljuk, s olvassuk a *meghazudtol* szót ilyen árnyalattal: Első polgármesterünk jelenleg 13 éves, s *korát meghazudtoló komolysággal* tölti be tisztét. Bennem mindég visszás érzés kél ilyenkor, s azon szoktam gondolkozni, hol itt az igazsággal ellenkező kijelentés, cselekedet vagy magatartás, amit meg kell hazudtolni. Nem jobban hangzanék-e ekkép: Korától nem várható komolysággal tölti be tisztét; dicséretes komolysággal; korához képest feltűnő komolysággal; korához képest csodálnivaló komolysággal.

Itt aztán elmélkedhetünk róla, hogy a szónak értelme, jelentése mellett egyszersmind érzelmi velejárója is van. Elárul, lerí: ezekhez valami kedvezőtlen, elítélő, fájdalmat, sajnálatot keltő mozzanat fűződik. Visszás tehát, ha arról beszélnek, hogy valaki munkásságával *nagy buzgóságot árul el*. Vagy ha barátunkról jóleső érzéssel kell állapítjuk meg, arcáról lerí a boldogság. Mondjuk inkább: munkásságunk nagy buzgóságot igazol, nagy buzgóságra vall; a másik esetben pedig: arcáról ragyog, vagy sugárzik a boldogság.

Az *érdemes* jelzőt mindig elismerő értelemben kell használnunk. A kötelességet híven teljesítő, lelkes buzgóságú munkás minden jutalomra, elismerésre érdemes. A példás viseletű s tanulmányainak élő tanuló is érdemes rá, hogy jó osztályzatot kapjon. Helytelenül fogalmaz azonban, aki azt hangoztatja: A magaviseleti jegyekkel jutalmaztuk és büntettük az arra érdemeseket. A jutalomra valóban érdemet kell szerezni, a büntetésre azonban rászolgál a kevésbé lelkiismeretes tanuló. Az egyik napilapban gyermekük nevében azt írják a szülők: Utánozzanak engem (gyermekpajtásaim) és felezzék meg az árvákkal azt, amijük van. Kérlek tehát benneteket, utánozzatok engem. Itt is azt a megjegyzést tehetjük, a felhívás írói nem tudják, milyen jelentésbeli árnyalat fűződik az *utánoz* igéhez. Utanozzuk a rossz szokást, de a jó példát, a meggyőződésünkkel azonos cselekedetet: követjük.

A *lezajlik* igében rendszerint olyan árnyalatot érzünk, hogy a vele kifejezett esemény, cselekvés nem lehetett teljesen nyugodt lefolyású. Valami izgalom, gondbontó mozzanat bizonyára belejátszott az esemény menetébe. Erre gondolva, vajjon helyes-e ez a megállapítás?: Az értekezlet a szülők rendkívül nagyszámú részvételével, a szülő és az iskola közötti legnagyobb egyetértésben zajlott le. Szerintünk inkább azt kellene mondani: az értekezlet a legnagyobb egyetértésben folyt le, vagy az értekezletet a legnagyobb egyetértésben tartottuk meg.

Olykor azonban a szavak helytelen használatát nem az árnyalatok nem ismerése okozza, hanem más körülmények is előidézhetik. A *csinos* szavunkból a nyelvváltás elvonással megalkotta a *csint*. Ezzel a szavunkkal azonban helyel-közzel az a baleset történik, hogy összezarvarják a rokon hangzású *csinnyel*. Többször is találkoztam már azzal a félreértéssel, hogy a munka csinját, csinos-voltát akarják kiemelni, s ehelyett csinyt (tehát csinnyevést) emlegetnek.

Írásban és szóban egyaránt az a törekvés lebegjen szemünk előtt, hogy félreérthetetlen világossággal öntsük szavakba mondanivalónkat. Ezzel már nagyrészt a magyaros fogalmazás kívánalmának is eleget teszünk. Úgyelnünk kell tehát rá, hogy a mindenképen helyénvaló szót

használjuk, mégpedig kétértelműségre alkalmat nem adó sorrendben. Mostanában olvastam Balzacnak A számbőr c. regényét igazán művésziességre törekvő, jó fordításban. Nagy volt meglepődésem, amikor egyszerre az itt következő, nehézkesen szerkesztett, hatalmas mondatra bukkantam: Az ismeretlen e három, az emberi művelődés, különböző vallások és istenségek emlékeivel, királyian nagy és királyian hitvány alkotásokkal, nagyszerű és örült dolgokkal túlszűfolt természet eleinte metszett kristálytűkörhöz hasonlította, melynek még a legparányibb keskeny oldallapocskája is egy egész világot tükröz vissza. Nagy fáradtságba kerül, amíg meg tudjuk állapítani, hogy egy olyan régiségkereskedésről van szó, amelynek három termébe, vegyest nagy értékű s teljesen értéktelen holmik vannak tövel-heggyel felhalmozva. Kivált az tűnik fel, hogy a fordító a három terem jelzős kifejezést kétfelé szakítja, s a két mondatrész közé háromsoros közbevetést helyez. Megkerestem ezt a pár sort az eredetiben. Meg kellett állapítanom, ezért az idegen-szerűségért teljesen a fordítót terheli a felelősség. A mondat bevezető része ugyanis Balzacnál ekképpen hangzik: L'inconnu compara d'abord ces trois salles... Ilyenféle nyelvi hibát láthatunk egy minapában megjelent újságcikkek alábbi mondatában is: Az Újvidék-u. 18. egyike a 20 hajszálnyra egyforma Faksz-háznak. A hibás szórend miatt első tekintetre azt hihetnők, hogy talán húsz hajszálról hallunk valamilyen csodálatos történetet. Az író bizonyára azt akarta mondani, hogy az Újvidék-utcán mintegy húsz, teljesen egyformán épült házat lehet látni.

Végül még egynéhány hibás képszerű idegen szóhasználatról is meg akarok emlékezni. Gyakran hallunk diktatorikus uralomról, illuzorikus eljárásról. Pedig a latin ezekben a szavakban *-ius* képzővel alkot melléknevet, s így a helyes szóalak: diktatorius s illuzórius. A felettes tisztviselőről azt mondják, revidiálja a mellé beosztottak munkáját. Ámde az alapigének jelen idejű alakjai: video, videt, s így a hivatali főnök is revideál. Igaz, az effélék apró hibák, de nem sem megszábadunk tőlük, ha nem tudákoskodunk, hanem magyar szavakkal beszélünk magyarul.

Ilyen megfigyeléseket mindannyian tehetünk. Küldjük el a Nyelvőrnek; talán nem lesz okulás nélkül, ha a hibákra rámutatunk, s a nyelvzokásnak megfelelő helyes használatokat ajánlunk helyettük.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK:

- Nagy Lajos: Emberek, állatok. Budapest Fővárosi Irodalmi Intézet.
- Örkény István: Lágerek népe. Ugyanott.
- Lugossy Emma és Gönyey Sándor: Magyar népi táncok. Ugyanott.
- Új könyvtár. Ugyanott:
- Kolozsvári Grandpierre Emil: Az értelem dicsérete.
- Mátrai László: Haladás és fejlődés.
- A magyar renaissance költői. Ford. Geréb László.
- Racine: A hálló. Ford. Kosztolányi Dezső.
- Arany László: A magyar emigráció mozgalmái.
- Galilei: Mozog-e a föld? Ford. M. Zemplén Jolán.
- Katona: Bánk bán. A költő dramaturgiai értekezésével és néhány versével. Bevezette és magyarázta: Waldapfel József.
- Shakespeare: III. Richárd. Ford. és bevezette Vas István.
- Lope de Vega: Gyilkos falu. Magyarra átdolgozta és az előszót írta: Gáspár Endre.
- Prosper Mérimée: Az ille-i Venusz. Elbeszélés, Ford. Elek Artur. A bevezetést írta: Laczkó Géza.

MAGYARÁZATOK.

Pusztában kiáltó hang. Máté evangéliumának 3. részében (1—3. v. Károli fordításában) olvassuk: „Akkor az időben eljőve Keresztelő János, ki prédikál vala Judeának pusztájában... Mert ez amaz, kiről szólt Esaiás próféta, ezt mondván: Kiáltó szó (vagyon) a pusztában: készítsétek meg az Úrnak utát és egyengessétek az ő ösvényét.“ — E szerint János teljesítette Esaiás próféta jóslatát, ő volt a pusztában kiáltó szó. Ámde érthetetlen az olvasó előtt, miért kell a pusztában kiáltania annak, aki a megtérést hirdeti és a ki csakugyan sokakat nyert meg a megtérésnek, hisz a pusztában senki sem hallotta? Megértjük azonban a szöveget, ha utána nézünk Esaiás próféta szózatának. Ez (És. 40, 3) ekkép hangzik: „Egy hang szól a pusztában. Készítsétek meg az Úrnak utát, egyengessétek a sivatagban az ösvényt Istenünk számára.“ A héber eredetiben nem lévén interpunkció, „a pusztában“ szó épúgy vonható hátra a „szól“-hoz, mint előre a „készítsétek“-hez, de ekkor kétféle értelmezés lehetősége áll elő: az egyik szerint a pusztában kiáltó vagyis hiábavaló szó a János felhívása, a másik szerint pedig biztatja a próféta a népet, hogy még a pusztán át is várható Isten eljövetele, ő előtte nincs nehézség, „hegyek leomlanak, völgyek kimagasodnak előtte.“ A próféta kétségkívül az utóbbit hirdette, erre vall a párhuzamos versfél is: „egyengessétek a sivatagban az ösvényt Istenünk számára“, A legrégebb fordítás, az ú. n. Septuaginta görög fordítás azonban mégis úgy értelmezte, hogy a pusztában kiáltó szó hangzik; nyilván annak analogiája vitte rá erre, hogy Mózes is annakidején a pusztában hallotta először Isten megnyilatkozását. Az evangélista ezt az értelmezést tette magáéva,

noha éppenséggel nem az volt a sorsa Keresztelő János felhívásának, hogy a pusztában vesszen el, hanem igenis nagy hatást ért el. Ez az értelmezés aztán szüksgképen maga után vonta azt, hogy a vers másik felét (a sivatagban egyengessétek) elhagyja, hogy az első felére rá ne cáfoljon.

Még egyszer a hajnalhasadás. Nemrég kimutattam, hogy a *hajnalhasadás* képzete bibliai eredetű és azon az őseimi mítoszon alapszik, mely a Genézis 1. fejezetének első verseiben is jutott irodalmi lecsapódásra (Nyr 71:72). Eszerint ugyanis már a világosság, illetve a világ teremtését előzően „sötétség volt a Tehóm (asszírban: Tiamat, világóceán) fölött és Isten Szelleme *lebegett* a víz fölött és szólt Isten: Legyen világosság és lett világosság.“ Isten tehát a praexistentiális sötétséget méhéből idézte elő a világosságot, de azt kénytelen volt meghagyni és éjjeli időre előengedni. Gunkel kimutatja, hogy ez a mítikus képzet a biblia néhány más helyén is (pl. Jób 38, 19) előbukkan, De magát a „hasadás“ (báká) szót illetően hadd egészítsem ki a mondottat a következővel. Nemcsak a világosságról és hajnalról használja Jesajás próféta (58, 8) ezt a képet, hanem (59, 5) a tojásról is: Baziliszkus tojásait köitik ki (a család népszoonok) bikkéu, báká gyökérből), ... ha eltapossák, vipera kél ki (hasad elő) belőlük. Ez is világosságot derít az említett mítosza: eszerint ugyanis a világ tojás volt, melyen Isten úgy ült, mint kotlós a fészken. „Sasként virraszt fészke fölött, fiókái fölött *lebeg*“ (Móz. V. 32, 11, lágyan ül). A tojás kettéhasadásának eredményeképp állott elő az ég és a föld. Ennek visszhangját találjuk még a középkori liturgikus költészetben is: „Meghasítja az ég ablakaát (anticipációs kifeje-

zés e helyett: ablakot hasít az ég-boltozatban), mint pl. a magyarban: kenyeret süt (kenyérre süti a tésztát, házat épít, azaz házzá építi a felat) és előhozza a Napot helyéről és a Holdat tartózkodásából és világosságot az egész világra". Hasítás és tojásköltés tehát egyazon szóval van megjelölve, a hajnalhasadás tehát a világosságnak előpattanása a sötétség tojásából. [Vö, a finn teremtes-mitosszal a Kalevalában. B. Ö.]

Botránykő. Egy másik bibliai eredetű kitétel a magyarban a *botránykő*. Jesajás (8, 14) próféta szava szerint „Isten lesz botránykővé (megbotlást előidéző kővé) Izráel számára, ha Asszíriában bizakodik“.

Halál fia. Kétséget nem szenved, hogy a *halál fia* is bibliai eredetű kifejezés, különben érthetetlen volna, hogy miért *fia* a veszélyeztetett vagy büntetendő a halálnak, holott ez nem adott neki életet. De érthető a *fia* szó a héberben, ahol az más kapcsolatokból is kivehetően valaminek viselőjét, részesét is jelenti. Így: *egy évnék fia*, *két év leánya*, *az ütés fia* a. m. egyéves, kétéves, ütésre ítélt (Móz. V. 25, 2); *gyalázatos lázadás fia* (Sám. I. 20, 30) pedig inkább a lázadás atyja, szülője; *a törvény fia*, aki a nagykorúságot elérte és kötelezettjévé lesz a törvénynek; *a Tóra fia* az, aki elmélyedt benne; *erő fia*: vitéz (Sám. II. 17, 10 s más helyeken). Ugyancsak a *halál emberének* is mondja a halálra ítéltet a biblia (Kír. II. 2, 26); *közülünk való fiú* a halott.

Fényes Mór.

Szól a kakas már... Ennek a szép régi magyar népdalnak eredetére vonatkozólag több feltevés van, köztük vissza-visszatér az, hogy felvidéki zsidó rabbi alkotta, tán éppen a hírneves kállói csodarábbi. Valóban szövegében, dallamában harmónikusan egyesül zsidó fájdalom, szláv bánat, zengő magyar szavak által. Jó félévszá-

zada egy kis debreceni zsidó templomban hallottam, midőn egy báros hangulatú szombán délutánon, héber imádságok közt egyszerre csak erre gyújtott rá a kántor, mikor lámpagyújtásra bejött a szolgálalegény. Akkor a magyar szöveghez hébert is kapcsolt a kántor, benne a Zion után való vágya. kózással: „Mikor lesz az már...?“ Most olvassom, hogy márványtáblába vésett, aranyozott betűk hirdetik egy munkácsi házban a Szól a kakas már... szerzőjének nevét. A tábla szövege ez: „E házban élt és itt halt meg *Feldman Sámuel* rabbi, aki 1848/49-ben hűséges katonája volt Kossuth Lajosnak és 1849-től 1856-ig súlyos lánokban ült Kufstein várában. Ott írta a dalt:

*Szól a kakas már,
Majd megvirrad már...“*

Így olvassom *Illés Béla* „Kárpáti Rapszódia“ c. nagy regényének III. kötetében, a 128. lapon.

A demizson magyar neve. Az italos világ számára oly népszerű italtartóknak tudtomra eddig nem volt jó magyar neve. (L. pl. Radó Antal Idegen szavak szótárában így magyarosítja: „gyékényfonásos nagy palack.“) Most találtam rá egyet. *Illés Béla*: „Kárpáti Rapszódia“ c. háromkötetes regényének első kötetében olvasom (130. l.): „Egy nagy bőrkoffer élelmiszerral és egy borral teli ötliteres *Kosáruveggel* mentünk ki reggel az állomásra.“ A *Kosáruveg*-et én emeltem ki, hogy felhívjam rá az italosok, no meg a szótározók figyelmét. *Rubinyi Mózes*.

Szüzanyameztelen (Nyr. 71 : 125). *Anyaszült meztelen* jelentésben feljegyezte Istvánffy Gyula is Palóc babonák és gyermekjátékok c. közleményében: A tehén, hogy jól tejljen s senki meg ne ronghassa, első borjával *szüzanyameztelen* kell megfejni (Ethnographia 6 : 111).

Bloomington, Indiana, USA.
Sebeok A. Tamás.

Osztiga. Karinthy Ferenc Nyr. 71:114 szerint ez a szó először 1571-ben tűnik fel nyelvémlékeinkben, azután, 1767-ig PPB szótáráig nyoma sincs. Azonban, ha Radvánszky Béla Magyar családélet és háztartás a XVI—XVII. században című murkáját apozgatjuk, négy ízben találkozunk vele az 1600-as évek folyamán: 1618. Thurzó Mária hozománya: Arany láncz pézsmával rakott, *osztiga* formán való korszók vannak benne (2:211). 1620. Thurzó Katalin hozománya: Arany láncz, *osztiga* formán csinált spanyol miv, fekete s fehér zománczú, nyom aranyat, körmöczit 23 (2:193). Arany láncz *osztiga* formán csinált, spanyol miv, fekete s fehér zománczos, nyom aranyat, körmöczit 23 drbot (2:220). 1643. Thököly Mária hozománya: *Ausztriga* forma arany láncz, egyszerűs, fehér és fekete zománczos, nyom aranyat Nro 22 (2:279).

Az alakváltozatok tejjessége kedvéért megemlítem Gvadányi Fal Nót.ából (IX. Rész) az *austriga* formát, melyről van okom feltenni, hogy s-sel kell olvasnunk: A kellner eszem-e *austrigát*? kérlette. Nem tudtam, hogy mit mond, és mi az *austriga*; Mondám, ma nincs péntek, nem kell nekem csiga; Ifjú nevetve monda: az *austriga*, Jó uram, tengeri állat és nem csiga. Átkot *austrigára* s kellnerre ejtettem. Így írja Gvadányi A' falusi nótáriusnak elmékedéseiben (1796) is: Eszik szép tehén húst, bosport, kaszás levet, Misellit, *Austrigát* évén mások, nevet (75). Én-is jól meg-adtam az *Austrigák* árát (205).

Csefkó Gyula.

Mándruc és mándruckól. Prohászka János közleményéről (Nyr 71:112) eszembe jutott, hogy ezt a *mándruc* szót valahol egy Móra Ferenc-elbeszélésben is olvastam, mégpedig tréfás hangulatú használatban, az olyasféle kifejezések szomszédságában, amelyekről Móra mindig azt mondogatja, hogy ezeket világos, határozott jelentésük

ismerete nélkül mintegy örökbe kapjuk őseinktől, s úgy adjuk át utódainknak is. Hogy pontosan 'ho' fordul elő, sajnos, nem tudom megírni, időm s lehetőségem sem nagyon van a kikutatására; de úgy rémlik nekem, hogy valamelyik ismertebb, az olvasókönyvekben is közölni szokott Móra-elbeszélésben, olvastam.

Egyeztetés a népnyelvben. Erdélyi (Szolnok-Doboka m.) származású szülők Hajduszoboszlón született, ott és Debrecenben felnőtt gyermeke vagyok. Hat évvel ezelőtt kerültem csak állásba, ide Miskolcra. Így számomra rendkívül szokatlan a miskolci és borsodi népnyelvben az alany-állítmány efféle egyeztetése: *Majd leszakad a lábaim! Egész éjjel zsbongott a fogaim!* Ezeket a piacon hallottam falusi asszonyok ajkáról. De tanulóink feleleteiből, dolgozataiból is idézhetnék példákat fölös számmal. Csak egyet, ifjúsági szónonkunk október hatodiki ünnepi beszédéből: 1848 *márciusának gyöngé virágai lassan fonnyadni, hervadni kezdett.* Megjegyzem, hogy ezt az irodalmi- és köznyelvi használattól eltérő egyeztetést mindig csak olyan esetekben tapasztaltam, amikor a többszámú alanynak gyűjtő értelme van, egy fogalmat jelöl, mint a fentiek is. Megvan-e ez az egyeztetés más nyelvjárá-sunk mondatfajtaiban is? Beke Ödön közleménye, a Népnyelv mondatfajtaához (Nyr 71:97) készített ezek közlésére. *Gyárfás Imre.*

Tulipiros. CzF szerint „elevenpiros“, különösen szőlőfajról mondják, melynek piros színű s vékony átlátszó bőrű bogyói vannak. A MTSz szerint is „élénkpiros“. Csefkó, Melich-Emlékkönyv 52 szerint a „fekély, seb“ jelentésű *túr* szó -i képzős alakja rejlik az összetétel első tagjában. Nézetem szerint ez a magyarázat két okból sem lehet helyes. 1. A *tulipiros* jelentése „világospiros“, már pedig a seb inkább barna, mint piros.

2. Mondattani szempontból is lehetetlen az ilyen összetétel. Helyettesítésük csak be a *seb*, *varr*, *fekély* szavakkal, hogy hangozának magyarul *sebi*-, *varri*-, *fekélypiros*? Még magyartalanabb volna *seb*-, *varr*-, *fekélypiros*. A MTsz Torontál m. Csókáról közli a szónak *tunipiros* változatát. Ez nyilván hasonlatos alak. De ilyen a *tulipiros* is, s mindenki, aki eddig a szó eredetével foglalkozott, a szó eredeti alakjának *turipiros*-t tartotta. S ilyen alakot csakugyan közöltek a Tudományos Gyűjteményben (1836, 8:53). Gombocz MNY 2:266 nagyon helyesen gondolta, hogy ez csak helynév-i képzős alakja lehet. Csak abban tévedett, hogy ezt a helynevet Franciaországba helyezte, s Tours-ban kereste, igaz, hogy csak ötletképpen. Azonban „hosszú a tour Tours-ig, meg fölösleges is, mert itthon is célt érhetünk“, mondta Csefkő. Hát idegen országba kell mennünk, hogy *Túr* helynevet találjunk? Nem ismeri senki *Mezőtúr* városát? Mert bizony röviden ezt is *Túr*-nak mondják a szomszédok, s régi neve is csak ez volt. Csánki a köv. adatokat közli a régen Külső-Szólnok megyéhez tartozott mezővárosról: *Villa Tur* (1378). *Oppida Thur et Tissa Varisan* (1441). Turon 1459-ben egy nemes kún család is lakott, mely e városról nevezte magát (1:666.) Régebben híresek voltak a túri vásárok (vö. pl. MNGy 2:59. Csongrád m.), bizonyára onnan vitték haza a *túri piros keszkenőt*. Közmondásokban is csak *Túr* van, pl. *Makóra, ha rossz vagy, Túrra, ha kopasz vagy* (Hódmezővásárhely Nyr 2:333). *Takaros, mint a túri lakatos* (Bihar m. Pocsaj Nyr 6:130).

Bujdosó-csillag. A NySz szerint a. m. planeta, tehát bolygó. Valóban nemcsak Calepinus és Comenius értelmezi így, hanem már az 1533-ból való Murmelius-féle szójegyzék is: *Planeta — Budoso*

csillag (28). A NySz Kis Viczay Adagiából (1713) hiányosan idézi a következő közmondást: *A' bujdoso csillag* (cometa) semmi jót nem jelent (229). E szerint a *bujdosó csillag* üstököst is jelent. A közmondás eredetijében is ez a jelentése: *In coelo nunquam speculari impune cometae*.

Fuss vagy fizess. (Nyr. 70:27). A Beszkártnak a villámokocsikon használt felirata szóról szóra így van már Erdélyi közmondásgyűjteményében (1851) 2896 sz. a. Téved tehát a vállalat, hogy a felirat szerzője önállóan fogalmazta meg a mondást, csak abban van igaza, hogy nem idegen minta lebegett előtte.

Elpatkol. Dugonics Magyar Példabeszédekben (2:49) ezt a szólást közli: *Sok el patkol addég, s hozzá ezt a megjegyzést fűzi: „Sokan törték fejeket abban, mért mondgyák a' felől a' Magyarok, a'ki meg holt: hogy el patkolt. En ennek okát a' patkos (!) csizmákban keresem, melyet régen mind a' férjfiak, mind az asszonyok viseltek.“* Azonban ez nem magyarázat. A szóban forgó jelentésre, mely CzF szerint tréfás kifejezés, az első adatot Baróti Szabó: *A Magyarság Virágiból* (1803), közli a NySz: *Majd el patkól, majd el ránttyák a gyéként alólla.* Faludinál azonban van a szónak 'eltávozik' jelentése is: *Igen finom ember volt, jó, hogy tőlünk elpatkolt.* CzF is közli, 'elillan, elsurran' jelentését: *Az üldöző hadnagyok elől elpatkoltak a betuárok.* Itt nyilván lovon nyargaltak el. Kis Viczaynál műveltető igével (1713. 20): *Alterum pedem in cymba Charontis habet.* Egyik lába a' koporsóba(n) vagon. (*Ma holnap el patkóltat.*) 73: *Charonti symbolum dat.* Ugyan ki ütött rajta a' halál háza. (*Ezenül el-patkóltat.*) Verses közmondásban igekötő nélkül is: *Desperatis etiam Hypocrites vetat adhibere medicinam.* Halálós Lázarra mingyárt *patkolóra,*

ne veszteges gyöngy vizet (114, bizonyára Beniczki után). Tehát mikor „meghalt” helyett azt mondjuk: *elpatkolt*, tkp. ugyanazt mondjuk, mint mikor azt mondjuk: *elköltözött*.

Gólyahepp. Jókai említi ezt a ételnevet a Petki Farkas leányai c. erdélyi tárgyú elbeszélésében (Nemz. Kiad. 23:25). Csefkő MNy 19:42 szerint ez a *madártejnek* is nevezett édesség, amely cukros, vaniliás, tejebe habart tojássárgából és benne úszkáló, tojásfehérjéből keményre vert habgaluskából áll. Csefkő a szó magyarozatát is megadja, de sem a névtől nem hallotta, sem a régiségben nem akadt nyomára. Megvan az ételnev Szirmay Antal Hungaria in Parabolis c., 1807-ben második kiadásban megjelent művében: Hernevő leves, rántott giliszta, *Gólya Hep*, és döcögős. *Hic, haec, hoc* bül készített derellye' (65). Valószínűnek tartom, hogy Jókai forrása ez volt. A *madártej* régen nem ez az étel volt, hanem, mint a mesebeli *kakastei, varjúvaj*, sehol nem létező dolog, hisz a madárnak nincs teje. Csefkő szerint erre a legrégibb adat Gvadányi egyik, 1791-ben megjelent műve. Megvan azonban már Kis Viczay 1713-ban megjelent Adagiáiban: *Solum lac galinaceum non habet. Az egy madár tejen kívül mindene nagyon* (487). Kovács Pál is közli Magyar Példa. és Közmondásaiban (1794, 138. l.). A Kreszne-ídezet innen való.

Tücsök és tüszent. A régi és a népnyelvben e két szónak rendkívül sok hangváltozata van. Így a *tücsöknek pücsök, pücsök, trücsök, prücsök, ptücsök, ptrücsök, tprücsök.* Hangutánzó eredetére vall: *tücsköl, trücsköl, prücsköl* „szól (a tücsök) (hol?) MTsz); *Prüts, prüts, prütsöt* zengedeztet a *ptrütsök* (Miskolczi 1702, NySz).

A *tüszent* igének: *püszent, ptrüszent, tprüszent, prüszent,*

trüszent. Ugyanennek alapszavából: *tüszög, püszög, trüszög, prüszög, ptüszög, ptüszeg, ptrüszög, tprüszög; püszköl, prüszköl, trüszköl, ptrüszköl.* MA 3. kiadásának magyar-latin részében *Trpüszentec* és *Trpüszentés* van, melyet Kelemen nem idéz. PP-nál is: *Trpüszentek* és *Trpüszentés.*

Pisegetőc: *Poppvsmate allicio; Pisegetes, Pisogatás; Poppismus, Poppisma; Pisolatni; Obrudere palpum (MA); pisogatua (Melius).* Az *louat pisogatással* fogni meg (Decsi); *püszögetni* (Baróti Szabó); *ptrüsoogatással* (Comenius); *Pthrüsoaetés* (Czegeledi NySz). *Popysma; Süvöltés, Lovat tsalogatás. Pisegetés, Ptrüszöaetés (PP).* Tehát „csettint, csettintés”.

Íde tartozik a *tücs, pücs, prücs, trücs* állathajtó, melynek eredeti alakja nyilván **ptrücs* volt.¹

¹ *Prücs ki ne!* ökor-, tehénhajtó (Zemlén m. Szürnyeg Nyr 10:279); *prücsi ki, prücsi !:* borjúhívó (Brassó m., Hétfalu 37:143); *prücsi:* borjúhívó, *prücsi bé, prücs ki:* borjúkergető (Marosvásárhely 27:480); *ptücski* (Székelyföld MNGy 3:305. l. alább); *trücs, trücs:* juhkergető (Veszprém 6:284); *trücs ki* ua. (Veszprém m. Szentgál 3:44); *pücsi, pücsi, pücsike, pücsike:* borjúhívó; *pücsi ne:* borjúhajtó (Udvarhely m. 12:477).

A köv. szólásokban is: *Se tücs ki, se hajts ki:* semmije sincs (Erdélyi. Kecskemét Nyr 19:90, Maros-Torda m. 27:39). *Se tücs-ki, se haj-be* (Palócság 23:507). Olyan szegén, mint a templom egere, se *prücski, se hajcs ki* (Zemlén m. Szürnyeg 10:524). *Se prücski, se hajcs ki:* nincs lábas jószág (Győr m. Bony 16:85). Olyan leány mellett kell tapodni a földet, kinek van *ptücski-hajcski* (i. h.). A *p(r)ücski* helyett *hücski* is előfordul: *Ső hücs ki, ső haj be:* szegény, nincs semmi jószága (Sopron m. Bősárkány 17:143). *Nincs ott ső hüccs-ki, ső hajts-ki:* lusta a

A *tütü*, *püpi*, *trütü*, *prütü*, *ptrütü*, *viz*, *ital*' (Kelemen MNY 39:221, Beke Nyr 71:17).

Végre egy helynév: *Prügy* (Szabolcs m.), az 1933-as Helységnévtár szerint *Prügy*, Csánkinál azonban *Pügy*: *Pugtelek* (1372), *Pygh* (1437), *Pugh* (1463).

E szavakban, mint már többen rámutattak, nem hangváltozásokról van szó, hanem egy különös hangnak, a bilabialis tremulans jelöléséről. Ezt a hangot a fonétikusok a görög ψ -vel jelölik, s ennek akar kifejezője lenni a *ptr* és *tpr*. Ebből fejlődött aztán a *pr*, *tr*, majd a *p*, *t* hang.

Ez az eredeti hang meg is őrződött a hétfalusi és a moldvai északi csángó nyelvjárásban Wichmann följegyzése szerint: Hétfalu *ψücsök*, Moldova *ψüšeg* tücsök, prücsök; Heimchen, Grille, Feldgrille; Moldova *ψüš'eg* 'niesen', *ψüš's'ent* 'prüsszent; einmal niesen'; *ψütü!* 'sagt man zu den kleinen Kindern, wenn man ihnen zu trinken gibt; *ψüψü!* *tütü*; etwas zu trinken. Trunk (in der Kindersprache)'; *ψüψü!* 'trinke!' *ψüψül*, *tütül*; trinken (in der Kindersprache).

Rendkívül érdekes, hogy ez a hang a rokon nyelvek állathívóiban is megvan, pl. cseremisz *K'ψü*, *t'ψü*, (Zuruf and die Pferde) *halt!* *br!*; *t'ψ üki*, *t'ψ usi*, Zuruf an die Kälber (Ramstedt 113); zürjén *P ψou* Lockruf für Pferde; *P ψü* *burr!* *br!* (wenn man ein Pferd anhält); *P ψukę* Lockruf für Kühe;

gazda, de nincs is semmije (Kiss Géza: Ormányáság 245). CzF szerint a *hücs* a *hü* disznózó kicsinyítője, de nézetem szerint a *hü*-ből a *tücs* és *hajts* hatása alatt keletkezett.

A MTsz szerint a *Prücski van*: jó kedve van (Hajdú m.) a *prücsök*-kel függ össze, de nyilván ebben is az állathajtó van. Az eredeti jelentés elhomályosodásával keletkezett: *Se tücske*, *se bogara*. senkije sincs (hol? Nyr 13:190).

P ψutšę V ψ -tšę Antreibungswort für Kühe; Peč. *ψut's'ę munę* hott, vorwärts! (zu den Kühen) (Wichmann—Uořila 362).

Bospor. Szamosháton *bosporos* 'savanyú lében főtt tojás' (Csúry). A MTsz szerint 'tojás v. maradék-pecsenye fűszeres savanyú lével elkészítve' (Dunántúl, Bácska, Nyitra, Debrecen); *bosporoslé* 'hosszú lére eresztett tokány' (Székelyföld). Gombocz MNY 1:167 Szirmay Antal-ból idézi (Hungaria in Parabolis, 1807, 2. kiad. 64. l.) *bospor* alapszavával együtt, s megállapítja, hogy ez a *bors-por* változata. A MTsz is közli a *bospor* alakot 'húshoz való mártás' (Abauj m. Jászó), 'vastagétel burgonyából sűrűre főzve' (Rozsnyó) jelentéssel. A szó megvan Kovács Pál közmondásai közt: Maradék pezsénye *bospor* lében más éték (190), s még előbb Orczynál: *Bospor*, ludaskása, törött lész és laska, jó kövér tehénhús, paczal és sült pulyka, zspék, levelen sültt vagy édes zsongáta ha nagyon, nincs szükség második fogásra (NySz *ludaskása* a.).

Enyveskezű. Simonyi-Balassa szerint 'ein Langfinger, er hat v. er macht lange Finger, etw. an den Fingern kleben lassen'. Kis Viczaynál: *Visco manus tinctas habet. Viscatis manibus est. Enyves* (*hoszszu*) *kezü* (537). Rem tuam custodi, ne tibi auferant Zingari (Poloni). *Jóságodat őrizd az enyves kezektől* (456). Kovács Pálnál (1794): *Enyves keze nagyon* (21). Legrégibb adatunk MA: *Igen Enyves kezű*. *Viscatis manibus est. Dugonicsnál: Enyves kezű Tímár*: *tolvaj* (2:312). A népnyelvben is: *Zsiványnak hosszú a keze, enyves az ujja* (Veszprém Nyr 2:431).

Húshagyó. Ma csak *húshagyókedről* beszélünk, de CzF szerint *húshagyóvasárnap* és *húshagyóhétfő* is volt. Az utóbbira valóban tudunk adatot idézni a régi nyelvből: *Hus hag'o hetfön Hus hag'o*

kedden (1544 OklSz). Írtam Almáson *hushagyó hétfőn* (1619, LevT 2:218). De *húshagyószerdát* is mondtak. Dugonics Magyar Példa-beszédeiben ezt a szólást közli: *Hús hagyón tőkét huzattattak vele*, s megjegyzést fűz hozzá: Régen-ten azokkal az el adó leányokkal, kik fársángi napokon férjhez nem mehettek, mint valamely szilaj kancákkal *hús hagyó Szerdán* tőkét húzattattak a Magyarok (2: 287). Erre is van régi adatunk: *hushagio zerdan rea kweldet egh falwmra, Tabra* (1560, LevT 1:363). A NySz egyik adatot sem közli (vö. Velledits, MNy 8:251). A mai *hamvazó szerda* név is régi, a NySz Domonkos-kódexből és a Margit-legendából közli; változata *hamvas szereda* a PPB-féle szótárban, *hammas szereda* Vásárhelyi Gergelynél (1617) fordul elő. Az utóbbi hangalakot a MTsz is közli Székelyföldről. Egyéb régi nevei még a *hamvazó szerdának böjtfőszerda* és *böjtfogaószerda* (NySz). Ezt a népnyelvből is följegyezték: *beőjt-fogaáo* (Mátra vid.), *böjtfogaó-szerda* (Heves m. 1840, MTsz) Székelyföldön a *húshagyókeddet hushagyatnak* is mondják (MTsz). Ez is régi név, a NySz az ÉrdeyK-ből, Heltaiból és Nádasdi leveleiből közli, de 'húshagyó hét' jelentéssel. Az OklSz 1614-ből közöl rá adatot.

Kaszakacs. A bakonyalji nyelv-járásban a kaszanyélen levő két fogantyú neve, a nyél végén a *kis kacs*, derekán a *nak kacs* (NyF 34:56). Arad m. Majlátfalván szintén *kis* és *nagy kaos* (Nyr 8:478—9). Pápa vidékén *kis kacs* és *öreg-kacs* (NyF 17:34). Bács m. Ada vidékén is *öregkacs* (uo. 37:20), Balatonfelvidéken *kaszakacacs* (40:59). A MTsz *kacs, koccs, koccs* alakban közli, *kasza* v. *evező* nyelén levő fogantyú, *mankó* jelentéssel (Köröstarcsa, Bodroghöz, Szabolcs m. Kisvárdá). Kicsinyítő képzővel *koccska* 'a kaszanyél görbe fogója' (Bereg m.). A szónak réginek kell

lennie, mert egymástól távoli területeken használatos, noha a régi nyelvből nincs rá adatunk. Csak Gvadányiból idézi a NySz bizonytalan olvasással *korc (korcs?)* cím-szó alatt két adatban: *Paraszság serényen, kap kasza kortsóhoz* (Pöstyéni fürödés, 1787.) Ig inkább nyulnak ehhez, mint *kasza korcsához* (Unalmas órákban való idő-töltés, 1795). Ez a *korcs* változat a népnyelvből nincs kimutatva. Véleményem szerint a *kacs, koccs* az eredetibb alak, a *korcs* r-je toldalék-elem. Mindenesetre érdemes volna megállapítani, van-e a népnyelvben ilyen változat, s hol ejtik *kacs*, hol *koccs* alakban.

Kitoló-kása. Dunántúl, Balaton mell., Esztergom és Heves m.-ben, ludaskása, amelyet kedves vendég elbúcsúztatására készítenek v. nagyon cukros kása, amelyet parasztlakodalomban a vendégség végén szoktak föltálni; Esztergom m.-ben még: 'kalács v. patkóalakú sütemény, amelyet a szolgálatból távozó jó cselédnek ad az asszonya'. Ezt ott és a Balaton mellett *tolókásznak* is mondják, Esztergom m.-ben a ludaskását is (MTsz). A NySz nem közli, de Kovács Pál közmondásai közt (1794) már megvan: *Meg-ette már a ki tolyó kását* (205). Erdélyi szerint *kitoló* v. *coki kása* az a végső ebéd v. vacsora, melyet utóljára eszik gazdájánál a szolga: innen átvive jelenti, hogy vki-nek el kell menni a háztul és pedig csufosan: *Megfőzték neki a coki kását*. Kovács Pálnál még: *Meg-adták neki a' tzuki poharat* (205).

Kerékvágás. Somogy m. Szennán *kerékvágó* a 'kocsinyom'. Tehát ebben a jelenidejű melléknévi ige-névnek szenvedő jelentése van Szólásban is: *Ném kő nekijje hinni, míg a kerékvágót köröszti tutygya lépni*: szajháról meg olyan nőről mondják, akiben nagyon mozog a vér (Somogy m. Szenna, Nyíri 181). Legrégibb változata Dugonicsnál: *Mind addég nem*

hisznek az aszszonnak, még a' kerék vágást által lépheti (2:137). L. Nyr 71:68.

Komor bika. A parasztnak tartott, megszégyenített Toldi lelki állapotát jellemzi Arany, mikor azt mondja róla: Mint *Komor bikáé*, olyan a járása (I. é.). Lehr A. magyarázatképpen csak ennyit mond: *Komor bika* = szomorú, bús tekintetű, komor kedvű. Néhol a bikának a neve is *Komor*. Ennél többet mond Dugonics Magyar Péda-beszédeiben (1820, 1:183. jegyz.): A' herült bikát (egy szóval) *Komor*-nak nevezik az alföldiek. Ennek mérge akkor teccik ki, midőn (heréjének el vétele után) föl eresztetik. A' fákra aggatott subákat le szarvallya. Minekutánna mérgét ki fűtta, bömbölve el bújdosik. Soha többé víg kedvét nem tapasztalyák. Bú bánattal tele van, akkor is, midőn jármon húz. Vö. még: *Szép volt a' Komor is, még bika volt* (2:262). *Oly kedve van, mint komornak a' járomban* (1:194). *Komor, mint bika a' járomban. Komor, mint a' herült bika* (1:224). A MTsz szerint Tiszaroffon *komor* ló, oly herélt csödör, amelynek még megvan nemi ösztöne'.

Napraforgó. Ma a *Helianthus annuus* közismert neve, melyet a Debreceni Fűvészkönyv is népiesnek jelez. A MTsz nem is közli, de Csúry Szamosháti Szótárában természetesen megvan (*napraforgó*). Veszelszkinél *Napra forgó-fü* v. *virág* (1798). Nála azonban a *Heliotropium europaeum* is *Napraforgó, néző (fü)*, *Napután forduló (fü)* és *Nap-füve*. A régi irodalomban is bizonytalannal ezt a növényt nevezték a katángkórón kívül e nevekkel és szinonimáikkal: *Heliotropium* — *Napranezo fy* (Murmelius 1533), *Heliotropium*, *solsequium* — *Napra nező fü*, *auag' katang* (Szikszai Fabricius 1590); *Solaris herba: Napra járó fü, Napra forduló* (PP 1708); *heliotropium* — *Katung (!) koro, naputam (!) forgo*

fw' (Calepinus 1585); *Heliotropium: Katáng-kóró, Nap után forgó fü* (PP MA); *Intubus. Nap után járó fü... Cichorium. Vad cichoria... Kotang... keserü vad Saláta* (Melius 77a). A Balaton mellett Borbás feljegyzése szerint a *napraforduló* valóban 'katángkóró' (Földr. Közl. 1894:71). A régi *naputánjáró* mai 'napraforgó' jelentését a MTsz is közli Brassó m. Hétfaluból Király Pál ellenőrzésre szoruló följegyzésében, hiteles azonban a Munkácsitól följegyzett adat a moldvai csángók nyelvéből (Nyr 10:202). A későbbi gyűjtők már ennek csak eltorzult alakját találták, így Wichmann *lapitányjáró* és *kapitányjáró*, Rubinyi Nyr 36:356 *lapitányjáróm* változatban. A *napra forog* kifejezést eddig még nem mutatták ki, pedig Dugonics Péda-beszédeiben egy szóolásban előfordul: *Napra forog a' tányér virág* is (2:216). A *tányérvirág* is a *Helianthus annuus* Mátra vidékén, Borsod megyében és Cegléden (MTsz).

Pokolbél. Debrecenben a. m. nagyétű, pl. *Ez ojan pokolbél*. Ugyanott úgy is mondják: *pokolbélü* (MTsz). Kovács Pálnál még mondataalakban: *Pokol a béle*. Arról mondatik, a' ki igen sokat eszik, és mindent meg-emeszt (1794, 166).

Pösz. A Tsz szerint Pápa vidékén a Marcal mellett a. m. szösz, csepü. Véleményem szerint ez nem tájszó, hanem csak a szösznek fogatlan öregek által történő hibás ejtése. A szó Kovács Pál Magyar Péda, és Köz. Mondásaiban (1794) fordul elő a köv. szóolásban: Már a' *szösz*-is *pösznek* mondja (174). Átvette Dugonics is a Péda Beszédek és Jeles Mondásokban (1820) a vénekről szóló szakaszban: A' *szösz*t is *pösznek* mongya (2:328). Ugyanezt fejzei ki: *A hamut is mamunak mondja* (Erdélyi 3360).

Tökfilkő, tökholop. A köznyelvben a *tökfilkő* a. m. *tökfejű*, *ostoba, buta*, de eredetileg a *tök-*

felsőt jelentette a kártyában, mint a *makkfilkó*, *zöldfilkó*, *vörösfilkó* is a többi kártyaszínben a felsőt. A Szamosháton ma is *filkóu*, *fickó*, *siheder*; *felső*, *pl. piros f.*, *tők.*, *tőkfelső*; *tökkelütött*, *ostoba ember* (Csúry). A *filkó* különben szlovák jövevényszó (vö. szlovák, cseh *filko*, der Ober im Kartenspiel; a szlovákban még: *Tölpel*, *Dummkopf* CzF EtSz). A szó nyelvünkben csak 1816-ban jelenik meg, a régi nyelvben a felső neve *kolop* volt, pl. *véres kolop*, *zöld kolop* (NySz). A MTsz szerint Háromszék megyében is *kolop* a *filkó*, s Király Pál ellenőrzésre szoruló adata szerint Kecskeméten *tök-kolop* üres *tök* (amelynek a belét kivájták, de a héját egészen meghagyták). Pl. *Olyan a fejed, mint egy tökkolop* (kérjük kecskeméti olvasóinkat, szíveskedjenek az adatnak utána járni). Hogy azonban a *tökkolop* nemcsak a tökfelsőt jelentette, hanem, mint a *tökfilkó*, *tökfejűt*, *ostobát* is, bizonyítja Dugonics Magyar Példa beszédek és Jeles Mondások c. 1820-ban megjelent, de már 1810-ben végleges alakot nyert munkája (vö. Tolnai MNy 7:180), ahol a *Tök kolop* az Esztelenek szakjába van besorolva (1:118). Kassainál: *A bolond szín: Tök-filkó* (Thótosann *Tök-kolop*) 1:344. Egy kártyajátékban az a *bolond*, akinél a tökfelső egyedül marad (Kertész: Szokásmondások 215).

Kerekes. A bakonyalji nyelvjáráásban *kerekes* 'kerelked, kerek' (NyF 34:87). A MTsz közölte Vas m. Őrségből, pl. *kerekes, mind az óma*. Vas m. Vönöckön egy lakodalmas fölkiáltásban: *Sági legin gavallér, Kerekes, mind a tallér* (NyF 33:35). Hasonló ehhez egy régi közmondás: *Rántzos mint a' gallér, kerekes mint a' tallér* (Kovács Pál 1794, 94). Ugyanott: *Kerekes a' pénz, hamar elgurdul* (146). Erdélyinél: *Kerekes a pénz, hamar elgurul* (8839).

Nagyujj. A NySz. szerint a hüvelykujj egyik neve MA szótára szerint. Ez a jelentés megvan már Calepinus szótárában: *hallux* — *Hwuelyk*, *nagy uy* (471). A MTsz nem közli, azonban Balassa följegyzése szerint Szlavóniában is a *nagy új* a hüvelyk (Nyr 23:361). A moldvai északi csángóknál szintén *nogy-uj*, 'Daumen' (Wichmann). A régi nyelvben azonban más *ujj* neve is. Így Murmeliusz szójegyzékében (1533) Index — *Mutato vy Nag vy* (760). Kis Viczaynál pedig 'középső ujj': *Medium digitum alicui ostendere. Nagy úját mutatni* (300).

Éljen a barátság! Erdélyi közölte a Népdalok és mondákban (1847) Ez a pohár bujdosik kezdetű bordalt. Csefkó MNy 18:41 kimutatta, hogy már Mátyásnál is (1794) *Éljen a' barátság* van. Széll Farkas azonban kimutatta, hogy *ilyen a barátság* volt a dal eredeti alakjában. Valóban így közli Szirmay Antal is Hungaria in Parabolis c. 1807-ben megjelent munkája 2. kiadásában: *Ez a' pohár bujdosik, ilyen a' barátság!* Kézrül kézre adatik, *ilyen a' barátság!* Nosza pajtás! *öltés innom, ilyen a' barátság?* fellyebb *töltésd poharam, ilyen a' barátság!* *ilyen, ilyen, ilyen az, ilyen a' barátság!* (73).

A -csa -cse kicsinyítőképző tör-ténetéhez. A köznyelvben csak a *szárca* madárnévben (alapszava *szár* 'kopasz', tehát eredeti jelentése 'kopaszka'), a *tócsa* köznévbén és a *Marcsa*, *Julcsa*, *Borcsa* személynévben használatos, régen sokkal gyakoribb volt, pl. *embercse*, *hajócsa*, *királycsa*, *leánycsa*, *oroszlánca*, *szegénycse* stb. (Simonyi TMNy 549, Szily MNy 17:46). Megőrizték továbbá a TMNy szerint a drávamelléki és szlavóniai nyelvjárások, pl. *babcsa*, *tejcse*, *borcsa*, *szappancsa*, *ótcsa* (TMNy 549), *gyerekcse*, *madárca*, *vélákcsa* (Nyr 70:167). Vannak azonban nyomok, amelyek

azt mutatják, hogy régen ez a képző az egész magyar nyelvterületen otthonos volt, de csak hangátvetéses alakjukban őrződtek meg. Így pl. Homoród vidékén *ácska* <*ágcsa*, Nógrád megyében *fázűcska* (MTsz), Garam vidékén *kettes-fazecska* (MNGy 1:431—2), Bihar m. Székelyhídon *gyermecske* (MTsz), Baranya m. Magyaregregyen kis *gyermecske* (Berze Nagy

2:298), Nógrád m. Ipolylytkén *kukucska* <*kukukcsa*, *kakukocska* (Nyr 4:35), *kukucskafű* *kakukfű*. Thymus serpyllum (uo. 72). Ilyen hangátvetéses alakok már a régi nyelvben is előfordulnak, pl. *ab-lacska*, *fazecska*, *gyermecske*. Ide tartozik a *talicska* is, amely a *taliga* származéka (NySz, Horgér MNY 24:272).

Beke Ödön

KÖNYVEKRŐL

Vajthó László: *Bessenyei*, (Dante könyvkiadó, 1947.)

Nehéz rendet teremteni Bessenyei világában. Életműve egész területén semmi nyoma a végleges állásfoglalásnak, az önmegnyugtató ítéletnek. Dilemmák, problémák, kétségek, félmegoldások, tartják izgalomban érdeklődését. Minden mozdulata: ellenmondás és ellentét, bárhol köt is ki az emberi értelem keresésének útján. Időpontja viszonyában meglepően megértő szavai vannak a parasztság felé, a „kuttyabörbuzgóság”-ot kineveti, de véleménye szerint a parasztság és a nemesesség különállása nélkül nem maradhat fenn az ország; az emberi egyenlőségről hirdetett tanítást a másvilági élet feltételei közé sorolja. A racionalizmus humanum-gondolatát a zsidókra is alkalmazza, de zsidógyűlölete határtalan becsmérésbe torkoll. A világi kultúra és a felvilágosodott életszemlélet nevében a magyar világi tudomány és szellemi önállóság javára következetesen elhárítja a szentírás világgép erkölcsi tartalmát, de a biblia nélkül nem érzi magát biztonságban, innen vesz példát, hasonlatot, magyarázatot, bizonyítást, érvet; a magyar és a római múlt eseményeivel a zsidó nép történeti fordulót és csoroszannait állítja párhuzamba. A magyar könyvekben a „bibliai írásmódot” hibáztatja, de magát a bibliai stílus hatása alól nem tudja kivonni. Isten, erkölcs, vallás: a legizgatóbb kérdései. A bölcelet síkján keresi a feleleteket, de minden alkalommal a teológiával találja magát szemben, holott az egyház levegőjében nem tud lélegezni. Önálló következtetések eredményeihez akar jutni, de szinte minden gondolata csupa visszhang és utánérzés, akár Voltaireban találja meg csalhatatlan irányítóját, akár Popeban kísérő társát, akár Leibniz órahasonlatához menekül vagy közvetve-közvetlenül járja körül Lucanostól Spinozáig és Montesquieuig a filozófiai rendszerek peremvidékét. Királyhódolata szilárdan állja az élet viharát, de van bátorsága a világhódítókat „nevezetes tolvajok”-nak minősíteni s a „jó császárok” neveinek megrögzítésére elegendő helyül egy pecsétgyűrű lapját kijelölni. Bessenyei talán csak a racionalizmus védelmében következetes. Elhárítja az irracionális felől érkező veszedelmeket. A „csábító csudák”-at, a „vén babák” boszorkány-históriát, a „részeg elmék kiálmodott történetei”-t a babonákat megtagadja. Így véli: „a geográfusok csak meséket csináltak igazság helyett”, Livius Hannibal alpesi útjában „leánygyermeknek szép históriát”-t írt. A Horatiusok és Curatiusok mondáját a képzelet világába utalja: „...ezen esetnek elébe ezt tesztem: Hol volt, hol nem volt; utána: most is élnek, ha meg nem haltak.”

Vajthó László szerencsésen semlegesíti a költő ellenmondásait és egyenlíti ki az eszmékkel folytatott harcok pillanataiban megfogalma-

zott tételeket. Előadásában érzékeltetni tudja Bessenyei örökös tépelődését. Stílusa alkalmazkodik a lelki hullámmáshoz. Sőt, változatos nyelvi színezéssel eltünteti az egyhangúságot, amely törvényszerűen adódik Bessenyei egyazon filozófiai kérdések körül ismétlődő elmélkedéséből. Átértékelő szándékkal rajzolja a költő képét, s vannak pillanatok, amikor meggyőzővé tudja tenni Bessenyei magatartásában az időtlen jelenségeket s a forradalmi minőségű vallomásokból kikövetkeztetett kozmopolita hangokat, de ezek a szórványozzatok csak elszigetelten élnek, töredékes formájukban hatnak megnyugtatóan, végső fokon nem fedeztetik föl velünk az új Bessenyeit. Nem is ezen a ponton találta meg Vajthó a maga Bessenyei-problémáját. Azt a Bessenyei-képet bontja ízeire és egységesíti alkotó egyéniséggé a magyar művelődéstörténet fejlődésében, amely nemcsak a 18. századvég és a magyarság viszonyában érték, hanem teremtő hagyomány ma is: az elmaradottságára eszmélő magyart, aki a maga életében akarja pótolni nemzete és nemzedéke művelődési mulasztásait; a gondolkodó embert, aki visszhangja akar lenni Európának, de a maga hangját nem találja meg; a magyarság-eszmenyt kereső költőt, aki akadémiai tervekkel és nyelveművelő programmal szeretné feladataira rádöbenteni nemzetét.

Vajthó szétszórt rámutatásokban igazolja Bessenyei nyelvtörténeti szerepét. Minden irányban felméri a költő nyelvvédő szándékát, hogy összefüggő tervvé sűrűsödjének a részletek, ha mindjárt más és más alkotó időpont parancsára ajánlja is Bessenyei az anyanyelv tisztogatását, emeli ki a magyar nyelv miltóságát, mélységét, kifejező erejét, fedezi föl a fordítás nyelvfejlesztő értékét, tagadja meg a nyelvújítás végletes formáit s vállalja a magyar nyelv szelleméhez idomított, idegen szavakat. Maga is alkot néhány tudományos műsöt: világ udó, világstudomány (filozófia, filozófia), testtudomány (fizika), belső volt (szabancia), szent tudomány (teológia), örök testi ember (materialista)... Ezt a nyelvmozgalmi teljesítményt Vajthó teljessé egészíti ki: megszerzi Bessenyei nyelvének, stílusának tömör és találó jellemzésével: „Az ifjú és az öreg Bessenyei nyelvében... alig van különbség. Eleveenség és nehézkesség e nyelv sajátossága.“ Szépségeihez kerülő út vezet: aki a „beleolvasás“ áldozatát vállalja, „sok eredetiségét élvezheti... Körülményes, fontoskodó, önmagába botló“ nyelve néha „csattanó rövidséggel fejez ki két-három sornyi gondolatot... Erő van tollában“, de „lehelletfinom szavakat is talál; egyetlen szóval is fest, szemléltet, egész jelenséget ábrázol... Képei, hasonlatai szinte mind a természetből valók.“

Ha Bessenyei elmélkedő, önmagával viaskodó szellemi magatartása nem jutott is egységes világképhez, és irodalmi öröksége messze elmarad a nagy európai formáktól, tagadhatatlan, hogy gazdag ismeretanyagot hordott össze, széles olvasmányi élményeken épített s tájékozódó figyelme az európai kultúra változatos területeivel érintkezett. Ezért meglepő, hogy Vajthó „félművelt egyéniség“-nek tartja Bessenyeit, jöllehet a kétszázéves (1747—1947) magyar irodalmi reformátort nem ebben a tételben kicsendülő szándékkal elevenítette újjá. Úgy éreztük, a hiányalanná méretezett Bessenyei-képből kihullott a költő biblia-komplexusának problémája, az idekapcsolódó lelki háttér rajza és a rejtély magyarzata, az örök elhárítás és a folytonos találkozás meddő harcának eredmény-átnézete. Talán megemlíthetjük, hogy még a Bessenyei szemléletes stíluselemei közé iktatott „nyersebb, bővérbűb“ szólam: a „városokat porrá kürtölni“ is a szentírás nyelvkincsét idézi (Jos. 6. 20). Szinte ellenőrizhetjük a szókép születésének tényezőit. Bes-

senyei a szólam helyének közelében írja: „Jerikó városát lekürtölték“ és „a városokat porrá égették“ (Magyar néző 31. l. M. Nemz. Múz. Var. 1455 g.)

A 18. század magyar világi irodalmának két „bibliás embere“ volt: Mikes és Bessenyei. Természetesen más-más érdekelttség határozza meg viszonyukat. De ez a találkozás is hozzátartozik Vajthó László nagyjényű és értékes műve bevezetésének szép Mikes-Bessenyei párhuzamához.

Zsoldos Jenő

Szücs Sándor, Pusztai Krónika. 8°. 131 l. Budapest, 1946. Misztótfalusi kiadás.

Az elmúlt évben a Nagysárrét egyik kis falujában, Bihartordán jártam. Szücs Sándorral kérdegettük a népfőiskola fiatal hallgatóit, mit ismernek a régi hagyományokból, a régi Sárrét jellegzetes nyelvkincséből. Sorra vettük a réti térszíni formáit: a hátat, a gorondot, a halmot, a laponyagot, a lapost, a hajlatot, a derekat, a szárazulatot, stb. s azt kellett látnunk, hogy a köztük lévő jelentésbeli különbségeket alig-alig ismerik. Az utolsó ötven évben hatalmas változás színhelye volt a Körös—Berettyó vidéke. Gátak közé szorították a rakoncátlan folyókat, kiszáritották, felszántották a rétek, nádasok világát. Növények, madarak, halak, földrajzi alakulatok tűntek el a hatalmas változásban s velük együtt őrlődött ki a sárréti nép szókészletéből sok elnevezés, szókapcsolat, vagy vált értelmetlenné az a sok szólás, közmondás, mely ezzel a világgal függött össze. Minden szó minden adat, ami a feledés szürkességében örökre elvész, a nyelvtudomány számára pótolhatatlan veszteség.

Kevés olyan vonzó feladatot ismernek a szókincs kutatói számára, mint egy a külső tényezők hatására folytonosan változó szókészlet vizsgálatát. A változó földrajzi környezetben nemcsak eltűnnek a szavak nyomtalanul, de érdekes változásokon is mehetnek keresztül, így pl. meglepően halottam Bihartordán az egyik udvaron: *add ide mán aszt a nád-*

vágóút. Ez azért lepett meg különösebben, mert az egész falu hátarában alig lehet valami nádat találni. Nem is erre szolgál már manapság, hanem tengeri kórót vágnak vele, de a régi nevét manapság is híven őrzi. De, hogy a nádnál maradjunk, ugyanítt *cimér*-nek hívják a tengeri bokrétaját, az elnevezést kétségtelenül a *nád cimér*-re vezethetjük vissza.

Ebből a két példából is kiderül, hogy ha egy ilyen megváltozott vidék nyelvjárásának szókincsét vizsgáljuk, akkor két szempontot nem tevéshetünk szemünk előtt: 1. mi tűnt vagy tűnik el végleg nyomtalanul és maradéktalanul; 2. mi marad meg és miért, milyen jelentésváltozással?

Szücs Sándor munkásságának felbecsülhetetlen értéke éppen abban rejlik, hogy a kiszáritott sárréti vidékek hagyományának és nyelvkincsének részben eltűnő, részben pedig sajtóságos módon átalakuló emlékeit gyűjtögeti. Megszóltatja azokat, akik a régi rétes világ minden zegé-zugát ismerték, s akik tudományukat magukkal viszik a sírba. Az 1943-ban megjelent Régi Sárrét világa után, a sok személyes élménnyel átszőtt Pusztai Krónika nemcsak a néprajz és a nyelvtudomány számára nyújt gazdag anyagot, de azt Szücs Sándor ritka magyar elbeszélő készsége felejthetetlen olvasmányává varázsolja.

De lássuk mi az az anyag, ami a Pusztai krónikát közelebről a nyelvész számára is becsessé teszi. Elsősorban is gazdag helynévanyagát kell megemlítenünk. Az erek, fokok, pásztorszállások, ma már

elpusztult csárdák nevei vonulnak el előttünk. *Tekeszarvhalom, Korhány, Daruhát, Rókahát, Nagykunlapos, Oktalan lapos.* Zádor és még számtalan más helynév simul bele az előadásba.

Külön ki kell emelnünk azokat a tájszavakat, melyek a MTsz-ban sincsenek meg. Ilyen pl. *piszint* „megmozdít, kimozdít, kimozdítva legyőz”; *kuzbitol* „valami ruhadarabot sok, felesleges hordással elkoptat”; *óbégat* „fennhangon kiabál”; *gacsos* „ferdejárású, csámpás”; *Perzsi* „Erzsébet becézése” stb., hogy csak néhány példát ragadjunk ki a könyvből.

De nagy a száma azoknak a szó-lásoknak, közmondásoknak, melyek helyi talajból fakadnak. Így pl. „szélről kötötte a derest”: útnak ered, elindul. „... kimarad belőle, mint Dobos fara a gatyából” és még számtalan más társuk.

Örömmel forgatjuk, lapozgatjuk Szücs Sándor könyvét, minden lapján új meg új adat öflik szemünkbe; de ennél még sokkal többet találunk benne: magát a folytonosan változó életet, melynek éppen a nyelv egyik leghűségesebb tükrözője. Amikor letesszük a Puztai krónikát, önkéntelenül felvetődik bennünk a remény, vajha egyszer Szücs Sándor gazdag gyűjteményéből szótárrá formálva közrebocsátaná a régi Sárrét egyre jobban tűnedező jellegzetes szókincsanyagát. *Balassa Iván.*

Rubinyi Mózes: Én láttam őket... Hét magyar tudós arcképe. (Officina 1947.)

Köszönet illeti meg Rubinyi Mózes, hogy ezzel a kis, szerény külsejű, de tartalmában igen érdekes és értékes könyvecskével megajándékozta a magyar olvasóközönséget. Hét kiváló magyar tudósról: négy nyelvészről (Révai, Szarvas, Budenz, Vámbéry) és három esztétikusról, irodalomtörténészről (Gyulai, Beöthy, Riedl) ad kis könyvében rövid, kedveshangú közvetlen és festőien jellemző arc-

képet, olyant, amelyeneknek a ró-luk szóló nagy tudományos élet-rajzok és munkásságukról írt részletes tanulmányok mellett is szükségét éreztük.

A szerző bevezető soraiban így ír: „Hét hősöm közül Révait és Budenzet csak léleekben láttam, a többit a valóságban is. Szeretném, ha az olvasóban az az érzés támadna, hogy én mindet igazán — láttam.” A könyv elolvasása után nyugodtan állíthatjuk, hogy Rubinyinak ez az óhajta teljesen teljesült, mert olvasás közben úgy éreztük, hogy ilyen közvetlenséggel, ilyen jellemző erővel csak arról lehet igazi arcképet festeni, akit a valóságban látunk, akit személyesen jól ismerünk.

A Nyelvőr olvasóit természetesen elsősorban a nyelvtudósokról festett képek érdeklik. A könyv első cikkében Révai Miklósról, a nyelvtörténet tudományának Európában első rendszeres alapvető munkásáról rövid képen kilenc lapon tökéletes képet kapunk. Ügyszólván szemünk láttára lép az ötvenéves, összevegyülő hajú kékszemű, be'egesarcú, lelkes pap az egyetem dísztermében a szószerkekre, hogy elmondja latinnyelvű székfoglaló beszédét. Szinte úgy éreztük, hogy ránk is lövellék a szemének nemes tüze, mikor odavágja hallgatósága szemébe, hogy: „Nescimus hungaricè loqui!” (Nem tudunk magyarul beszélni!) Megismerjük az európai hírű nagy tudós életének minden fontosabb mozzanatát. Megtudjuk, hogyan lett a rajztanárból előbb költő, azután szerkesztő, majd nyelvész, végül egyetemi tanár. Látjuk, amint első irodalmi harcát vívja Baróti Szabó Dáviddal. Látjuk, hogyan viaskodik nagy ellenfelével, Verseghyvel és látjuk, hogyan küzd az étellel, az anyagi bajokkal, a koplalással és a sok mindenféle betegséggel. És látjuk, hogy koplalása ellenére is mily lázas szorgalommal dolgozik. Mi-

kor fájdalmasan felkiált, hogy: „Még csak a kenyérből is alig lakhatik jól a szegény ember“, akkor születnek meg alapvető és örökéletű munkái, az Antiquitates, az Elaboratio Grammatica Hungarica, a Verseghy ellen írt két magyar nyelvű röpirata és A magyar deákiség, egy összefoglaló irodalomtudományi kézikönyv. Alkotó munkássága teljében rimánkodnia, könyörögni kell munkái kiadása költségeiért. Halála előtt, mikor érzi, mennyi tennivalója volna még s mily kevés van már hátra, így ír: „En igen szerencsétlen egy ember vagyok.“

Ugyanilyen rövid terjedelemben foglalkozik Szarvas Gáborral és e rövid tanulmányban ragyogó képet fest nemcsak a kiváló nyelvészről, az első magyar „nyelvőr“-ről, hanem a magyar nyelvtudománynak 1872-ben, a Magyar Nyelvőr megindításával kezdődő új korszakáról is. A múlt század hetvenes éveinek élénk szellemi életébe és tudományos mozgalmiba beilleszti a Nyelvőr megindítását az Akadémia kiadásában és akkor még újszólván ismeretlen Szarvas Gábor szerkesztésében. Olvasás közben mintegy szemünk előtt válik Szarvas Gábor vezérré. Megszervezi és vezeti a magyar nyelvűvelést. Kiváló munkatársakat toboroz maga mellé, példaadó szorgalommal dolgozik és dolgoztat. Keményen küzd, harcol, szelleme sen és tudósan polemizál, korholja, irtja a magyartalanságokat, idegenszerűségeket.

Szarvas Gábor kis arcképet az teszi tökéletessé, hogy Rubinyi nemcsak mint nyelvészt mutatja be és nyelvészeti munkásságát jellemzi, hanem emberi tulajdonságait is megrajzolja. Apró anekdótaszzerű eseteket hoz fel egyszerűségének, szellemességének, nemes lelkének jellemzésére. Bemutatja a neológusok és ortológusok nagy harcában vezéri szerepét és elvei-

nek diadalrajutását, de kiemeli, hogy Szarvas nem volt elvi ellen-sége a neológiának. Tudta, hogy a társadalom fejlettségéhez sokszor elégtelen a régi és a népnyelv, ezért nyíltan hirdette, hogy az új fogalmak jelölésére új szókalkotása szükséges. Szerinte csak olyan korcyszavakat nem szabad használni, melyek könnyen pótolhatók a nyelv meglévő kincseivel. A nagy tudós élete végén szeme világát elvesztette, de „lelkében mindvégig töretlen fényvel ragyogott a tudás fényessége.“

Hasonló művészi módon fest arcképet Rubinyi, Budenz Józsefről, a magyar összehasonlító nyelvtudomány megalapítójáról és Vámbéry Árminről, a világhíres turkológusról, aki először hívta fel a tudósok figyelmét a nyelvtudomány és a néprajz szoros és elszakíthatatlan kapcsolatára. A Budenzről és Vámbéryről szóló két tanulmányunk elolvasásából a laikus is fogalmat szerezhet a tudományos világban „ugor-török háború“ néven ismert nagy vitairódalomról melyben Budenz és a köréje gyűlt kis csapat a tudományos meggyőződés hevéből fűtve győzedelmeskedett a számban jóval nagyobb és tudósokból, írókból, műkedvelőkből álló csoport ellen. Rubinyi megállapítja, hogy „szaktudománya minden harcában diadalmaskodott Vámbéry Ármin, csak egyben maradt alul, az ugor-török kérdésben“.

Szerzőnk végigkíséri Budenzet etyjának, a németországi rasdorfi tanítónak házából a budai Naphegyen épített kedves házáig, ahol hűséges tanítványai állandóan felkeresik egészen haláláig a harmónikus lelkű, nemes érzésű, egyszerű életű nagy tudóst. Ugyanígy indítja el bámulatos földi pályáján a pozsonymegyeyi dunaszerdahelyi egyszobás, sokgyerekes szülőhelyéről Vámbéry-t törökországi, majd középázsiai

utazásaira. Látjuk, hogyan vándorol a bénalábú tudós egy kolduló dervis-társaság tagjaként Középázsia olyan vidékein keresztül, ahol előtte európai még sohasem fordult meg. Megismerjük munkásságát és látjuk élete végén visszavonulva és a Dunaparton sétálgatva. Végül megilletődve olvasunk a Kerepesi temetőben lévő jeltelen, ápolatlan sírjáról.

Az esztétikusokról, irodalomtudósokról (Gyulai, Beöthy, Riedl) írt visszaemlékezések is hasonló melegséggel, közvelelenséggel vannak megírva. Az értékes kis könyv nyelvén és stílusán meglátszik, hogy olyan ember írta, aki hazánkban elsőnek foglalkozott nyelvészettikával. Világos mondatok, szemléletes stílus, találó hasonlatok, de igazi egyszerűség és közvetlenség jellemzik. Kitűnik, hogy érzi és tudja, hogy az írás olyan művészet, mely a legegyszerűbb eszközökkel is hatni képes, ha az eszközöket hozzáértő mester használja. Sílusa jellemzésére csak egyetlen mondatot idézek, mely Szarvas kemény és mégis hajlékony tolláról szól: „Tolla tőr volt ellenesei számára, de virág nyílt rajta azoknak, akik értették”.

Úgy érzem, hogy nemcsak a magam kívánságát tolmácsolom, mikor arra kérem Rubinyit, készítsen hasonló értékes arcképeket azokról a többi tudósokról is, akiket a jellemzetteken kívül még „látott”, elsősorban Szarvas méltó utódairól. folyóiratunk nagyívű volt szerkesztőiről: Simonyi Zsigmondról és Balassa Józseféről.

Prohászka János.

Homeros: Odysseia, fordította: Devčeseri Gábor, 2. kiadás. Budapest, 1947. Új Idők.

„...én bizony elmegyek, engem a roppant kényszerűség űz” (X. 273).

Miért zsong fülünkben ez a sor olyan sokáig? Miért ismételtetjük újra meg újra, miért tér vissza és miért szeretjük annyit idézni? És miért van az, hogy a nemfilológus képzettségűek is úgy olvassák ezt az új Odysseia-fordítást, mint egy regényt, de nem téve a kezükből és izgatottan a folytatásért? És miért lett bestseller ez az éposz Budapesten, 1947-ben?

Persze a történet, a varázsos mese, az örök európai ember elvágódása és a leleményes Odysseus nyugtalanítóan bájos alakja... De nekünk most más, szigorúbb feladatunk van, mint lelkendező esszét írni; azt szeretnők megvizsgálni, milyen ennek az új fordításnak a stílusa, hozott-e valami újat a magyar műfordítás nyelvének fejlődéséhez.

A magyar stílustörténet megiratlan, ezt már sokszor hangsúlyoztuk. Adalékokra és töredékekre vagyunk utalva, részletmunkákra és adatfelvételekre, így hát megiratlan a magyar műfordítás stílusának története is. Az biztosnak látszik, hogy a múlt század 70--80-as éveiben kialakult egy műfordításgyakorlat, amely párhuzamosan Arany és Petőfi nyelvének átlaggá válásával, elsimításával, a nagy magyar klasszikusok műfordítás-vívmányait. Vörösmartv és Arany sokszor egyenetlen, de kiugró teljesítményeit elszűrkitette, lapossá és papirosízűvé tette. Amilyen nagy érdemei vannak például Szász Károlynak vagy Radó Antalnak a világirodalom nagy művelnek magyarátsa terén, ugyanannyira káros hatásuk volt, mert ezeket a fordításokat már kiadásuk pillanatában is túlságosan nagy távolság választotta el a köznyelvtől és ismétlők: nem egy Vörösmarty-as magasabb költői nyelv, hanem egy szürke átlagklasszikus nyelv irányában.

A rabság alól — és ez biztosnak és megállapítottnak tekinthető — a Nyugat írói hoztak felszabadu-

lást, Babits Dante-fordítása, Tóth Árpád munkássága, a magyar Baudelaire, Szabó Lőrinc és Kosztolányi Dezső óriási arányú magyarításai jelzik az utat. Végeredményben kialakult egy új magyar költői műnyelv a fordítások részére, amely persze ismét távol volt a köznyelvtől, sőt talán távolabb, mint az előző korszaké, ám egy még közelebről megvizsgálható új szókincset, mondatfűzés-gyakorlatot, levegőt hozott a magyar nyelvbe. És ez az új nyelv olyan erős volt, hogy szinte visszahatott az eredeti magyar versekre is; így számtalan utánuk következő költő — hogy csak taláalomra említsük Radnóti Miklóst vagy Vas Istvánt — költői nyelvének fejlődése és magyarázata elképzelhetetlen lenne a magyar műfordítási nyelv előzményei nélkül. Sőt vulgarizálójá is akadt ennek a nyelvnek Faludi György Villon-fordításaiban.

Hogyan illeszkedik Devecseri Odyssea-fordítása ebbe a sorba? Nem szakad el elődeitől, a babitsi vívmányokat ő sem adja fel. Mondatkapcsolatai és főleg jelzői az előtte járó nemzedék hatását mutatják, az enjambement modern kezelése és hatásainak tudatos kihasználása is tőlük ered. Ennek köszönheti, hogy ötven évvel ezelőtt még laposnak ható kifejezések (sötét éj, zengőszavú, bíborszínű, végtelen álom; VII 286) most már más hangsúlyt, jelentősebb értelemet kaphattak. Gondos vizsgálattal az előző fordítások frazeológája is felfedezhető lenne nála [...riadalmas fej (XII 90), miként-ha (XII 79)].

De Devecseri tovább megy; ezt a hagyományt felazítja az utolsó évek „pesti nyelvének“, pontosabban pesti irodalmi nyelvének új szóléseival, könnyedségével. Nyelve így meglepően közel kerül a köznyelvhez. Már kerül a tudatos szóösszetételeket, a Nyugat levegőjét árasztó kifejezéseket. Mon-

dattűzése szinte kizárólag mellérendelő. A vessző és pontosvessző használatával és különösen az utóbbi új kezelésével is közvetlenebbé teszi a nyelvet. Pl.

„Asszony, tudd meg; a próbáknak végére nem értünk, / mert megmérni se tudjuk a munkát még, mi előtt: m / van, sok, szörnyű nehéz s nekem azt el kell végezniem“ (XXIII 248—50).

Kifejezései már-már szinte a vulgarizálás határait súrolják (édeseim, vendég atyus XVIII 122). Ám legtöbbször közvetlenebb és valószínűbb légmentes teremtenek (szaladoz, leskelnek XV 29; madzag XVIII 109); pl.

„hullt le a porba, motyogva; ja-jongva, fogait csikorítva / s lábával rugdait...“ (XVIII 98—9).

A görög nyelv költőző-bősége csak segíti ebben a törekvésében. Pl.

„Hát hallgasson a lant, inkább mindnyájan örüljünk, / háziak es vendég, hisz sokkal szebb, ha ez így van (VIII 542—3).

Igy adhatja vissza tökéletesen az eredeti báját, közvetlenségét és frissen ható humorát:

„...itt ez az egyik csúnya csavargó, / enni meg inni akar, de a munkát nem nagyon érti, / semmi nehéz dolgot, csak lézeng, terhe a földnek; / és az a másik meg neki áll jósolni jövődöt“ (XX 377—80).

Nem lehet terünk egy ismertetés keretén belül részletesebb analízisre, ám azt hisszük, ez a fordítás — egypár most újonnan megjelent fordítással együtt (pl. Kardos—Gáspár: Heine forradalmi versei) — újabb változását fogja hozni a magyar műfordítói és ezzel együtt a költői nyelvnek.

Szabolcsi Miklós.

Görög Versek. Devecseri Gábor és Trencsényi-Waldapfel Imre fordításai. Új Könyvtár 6. sz. Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet.

E vaskos füzet egy csomó, általában bravúros műfordítást köt közsorába. A darabok közt a labor

Urae tekintetében vannak különbségek. Egyiken-másikon (főleg néhány szerencsés lyrai darabon) rajta ragyog a szívbéli ügynek és a „békebeli kidolgozásnak“ nemes patinája; másokon viszont (főleg egyes epikus mutatványokon) mintha az alkalom-sürgette gyorsmunkának nyomait, is felfedezhetnők. Egyébként: a nagyközönséget zavartalanul gyönyörködtető és művelő, kitűnő szemelvények a rövid-ügyes jegyzetekkel és hasznosan eligazító névjegyzékekkel, ritkaszerencsés együttest alkotnak s ezért meggyőződésünk, hogy az antológia öreg és fiatal olvasóinak hosszú időkre kétségkívül tiszta, nemes élménye s ami ennél is fontosabb, mély és igaz tanulságok forrása lesz.

A Nyelvőr mégis hadd mutasson rá, hogy e könyvecskének a címe, a versző máma közönséges értéke szerint, nem egészen illik a tartalmához. Ha valaki görög verseket ígér, nem éppen Aischylos-, Euripides-, Menander-, sőt még Homeros-részleteket sem várunk tőle, mindamellett, hogy a görögök a drámát, tragédiát, komédiát, eposzt, himnoszt, mimoszt és sok másfajta „költeményt“ is, valóban mindig csakis „versekben“ írták. Erre annál inkább rá kell mutatnunk, mert az az érzésünk, hogy a vers szónak ezt a modernkedő, a magyar szóhasználatától és a görög szellemtől egyaránt idegen értékét fordítóink a költemény, illetve költészet általánosabb értelmében használták és hogy ezzel az önkényes használatukkal összefüggnek — ami már elvi kérdés — az Előszó bizonyos ad-hoc megállapításai is, amelyek mintha a heterogén szemelvényeknek a versben való egységét törekednének igazolni, elméletben is.

Pedig, hogy „A görög eposz: a megformált mithosz, a görög líra: a megformált ethosz, a görög dráma: a megformált kultusz“, — ebből csak annyit igaz, hogy a megformálás (ami persze nem is ok-

vetlenül verses), valóban hozzátartozik a költészet művoltához és bizonyos fokig, de már sokkal kevésbé, a görög dráma is mindenestre összefügg a kultusszal, bár különben a görög karlira, sőt az eposzi előadás is tudvalevőleg összefüggött. Egyébként azonban, minthogy a költészet lényege nem merüli ki — nyilván — a megformálásban, vagyis az ethosz, kultusz, mithosz csak-megformálással még nem lett költészetté, viszont a hármas tétel alanyai és állítmányai permutálva sem állítanak sokkal hamisabbat, mint eredetileg, — ez a szép formula nem sokat lendít. Mintahogy az Előszónak az a másik megállapítása is inkább csak elsommazza a lényegét, amely szerint a költészet (amint K. Bücher óta kísért) a munkából és (amint egyes, a primitíveket felfedező valástörténészek az első lázban képezték) az ünnepből, pontosabban: a differenciálatlan kardrámából „eredt“ volna. Avagy például a szerelemben (nemi ösztönben) fokozottabban aktíválódo vérritmus, amely sok ünnepnek is a nyilvánvaló mótora, nem segít-e legalább ugyanúgy? De persze ez is csak segít, természetesen. Ha bizonyos esetekben a költészet össze is forrt a munkával, vagy az ünneppel és így kétségtelenül vannak ősi munkadalok és vallásos karénekék is, a költészetet mint ilyet, mégsem lehet sem az egyikkel, sem a másikkal, sem a kettő együttesével azonosítani: nyilván más és több.

De ez már nem tartozik ezekbe a keretekbe s nem is fontos folytatnunk. Amúgyis biztosra vesszük: kevésbé, a kitűnő fordítók akarnák, hogy a humanitás mai kritikus pillanataiban, amikor a legkisebb lazulás is lavinát indíthat, éppen az emberi szellem multjának ez a legértékesebb területe, a görög antikvitásé, váljék olyan exterritoriálissá, ahol ellenőrzés és felelősség nélkül szabad hatásak-

nak képzelt idegen szavakkal és misztikus szappanbuborékokkal eljátszogatni.* Es ők nem akarnák elsősorban, hogy a tudomány sokszor esetleg még „non liquet“, de mindig egy-igaz igazsága, bármilyen pillanatnyi előnyért vagy időszzerű hatásért, fél- vagy látszatigazságok aprópénzére váltassék fel. Mi szükség is van az ilyesmire általában s különösen épp a görögséggel kapcsolatban?

Ennek a kötetnek — azt hisszük — nemhogy az értékéből, de még a kelendőségéből sem vont volna semmit le, ha a címe és Előszava egyszerűen bejelenti, hogy a két kedvelt és elismert hellenista a maga érdeklődésének megfelelő műfordításaiból ad ki mutatóványokat és a kiválasztásnak a méltó mértékét — úgy, ahogy ez valóban történt és a legjobb rendben történt — az éppen kész vagy készülöben volt darabjaik határozták meg. *Marót Károly.*

Süss föl nap! Ifjúsági Népköltési Gyűjtemény, összeállította Szende Aladár. 1. köd. I—II. kötet, Turul, 1944, 365 + 242 l., 2. köd., 1947, Misztótfalusi, 365 + 242 l.

Népdalok és népmesék gyűjteményét adja Szende Aladár műve az ifjúság kezébe. Időszzerű volt ez 1944-ben éppen úgy, mint ma. Célkitűzése nemes: hadd ismerje meg az ifjúság a nép irodalmának és

* „Rémlátásom“ igazolására idézem, amit ez év május 25-én olvastam egy irodalmi bbb igényű napilapunkban, egy különben jobb-névű kritikus tollából, arról, hogy „a jó öreg Aristophanes... peripatetikus (!) pajzánsággal (?), bölcs nyelveléssel és helyzetkomikumának d onysosi véleményezésével (!?) nevehet ezen a kétezeréves bús-bolond világon“, amely — erre sem dől össze, sőt a Világ is tovább virul és az író is büntetlenül tovább ír, csak nyilván a görögségnek becsülete nem öregedett.

nyelvének szépségeit. A dalokhoz hangjegyet is közöl, ezzel a szű-ök és fanitók számára lehetővé teszi, hogy a kisgyermeket Bartók—Kodály-gyűjtésű dalok éneklésére is szoktassák. Az anyag elrendezése nevelői gonddal történik: a kötet elején kisgyermek meséit találjuk, majd idősebbeknek szóló meséket. Nagy haszonnal forgatja az ifjúság ezt a vastag könyvet, örömmel láthatják a szülők és nevelők is, hiszen általános iskoláink nagyrészt kézikönyv nélkül szűkölködnek, így Szende művét segédkönyvül is felhasználhatják.

A Süss föl nap! 1944-es kiadása igazságtalanul fakad ki a magyar gyermekirodalom ellen általában és Benedek Elek meséirása ellen különösen. Örömmel látjuk, hogy a szerző előszavát az 1947-es kiadás előtt maga is megváltoztatta. A Nyr Benedek Elek mindn kötetét örömmel üdvözölte és mesemondásának kitűnő nyelvét mindig méltatta. Ma másképp „dolgozzák fel“ a meséket az ifjúság számára, azonban ennek az új köz-ésnek módja még nem alakult ki, valahány kötet megjelenik, szerzőjének felfogása szerint más és más változtatást eszközöl. Így Szende „szinte néprajzi feljegyzés állapotában“, illetőleg „jóformán csak helyesírás korszerűsítése“ változtatásával közli a meséket, Bizonyos, hogy Benedek Elek egy elmúlt kor felfogásának megfelelően kitűnő és értékes munkát végzett, célnak nem az ő bírálata, hanem új, következetes közlésmód kialakítása lesz.

Szende értékes anyagot válogatott össze hatalmas művében. Azonban a forrásoknak csak egy részét használta fel, ennek folytán értékes mesék hiányoznak gyűjteményéből. A Nyr értékes népmesei anyagából egyetlen egyet sem közöl, nem használja fel Lázár István, Pap István, Pintér Sándor, Bözödi György stb. meséit sem.

Ha a szerzőt nevelői cél vezette, ifjú olvasóinak több útbaigazítást

adhatott volna. Szómagyarázat a lap alján, egy-két kifejezés megvilágítása jegyzetben, emelte volna a könyv értékét. Felesleges sokat magyarázgatni, azonban egy-egy rokonértelmű szóval szépen megvilágíthatta volna az ifjú olvasók előtt a mese tájszavait. Dal és mese mellett nagy szerepe van a képeknek. Kedves illusztrációkkal a kiadó sokkal szébbé varázsolhatta volna ezt az értékes könyvet.

Lengyel Dénes.

A Szabad Föld Tavaszai Vásárnapok könyvei. Szikra kiadás, Budapest, 1947.

Büky Béla: Bábjátékkönyv. A kiváltóságos szórakozása helyett a széles néprétegek művelésére alkalmazza Büky Béla a bábjátékot. A bábszínházat egy bóröndben elviheti bárki akárhová, a legeladgottabb kis tanyára is. Kis iskolások és az öregek egyszerre tudnak gyönyörködni a bábjátékban: ebben óriási összefogó erő nyilatkozik meg. Büky Béla évtizedes gyakorlatából a legsikerültebb darabokat adja közre ebben a kis kötetben: egyfelvonásos balladajátékot, népdal-játékot, versfeldolgozást, majd három- és négyfelvonásos játékokat (Ludas Matyi) ad rajzokkal, előadói utasításokkal és kitűnően válogatott kóttakkal. Szövegben — nagy szerénységgel — alig ad hozzá pár szót, igyekszik mindig a népi szöveget alkalmazni, illetve az eredeti költemények szavait adja a bábok szájába. A szerző kitűnő rajzai rendkívül szemléletesek. A könyv kiállítása is kifogástalan, izlés, humor, kedvesség árad belőle.

Vitányi Iván: Népi táncok. A szerzőt az egyik budapesti ifjúsági tánccsoport lelkes tagjaként ismerjük meg. Könyvében nagyobb részt azokat a táncokat vetette papírra, amelyekkel a Szabó Iván által vezetett csoport szerepelt különféle alkalmakon. Tehát az ifjúsági mozgalmakban kipróbált táncokról

van szó. A népi tánclépéseket, figurákat szóval és rajzzal ismer-teti, kótákat ad mellé, mindez a lehető legszemléletesebben megmagyarázza. Figyelemreméltó kísérlet a népi táncok terjesztésének nem könnyű követelményeivel szemben. Szóval és rajzokkal részletesebben aligha lehet leírni a népi táncokat... Hasznos segédeszköz az efféle táncleírás, mert aki legalább egyszer látta a táncot, vagy valamennyire ismeri, az félreértés nélkül eligazodik rajta.

Kovács Zsuzsa: Népművészeti kiállítás. A kiállítás — ha azt ügyes beharangozás előzi meg és teszi népszerűvé — rendkívül hasznos és tanulságos a közönség számára. A már megszokott és elszürkülő népi tárgyak, eszközök, — a kiállítás színes tálalásában újra érdekessé, figyelmet keltővé válnak. Ahogy mondani szokták: a falu ráeszmél a saját értékeire! Kovács Zsuzsa kiállítási útmutatója szerint bármely faluban ügyesen megrendezhető a népművészeti kiállítás. (A füzet felhívja a figyelmet arra, hogy az ország melyik vidékén mi állítható ki, mit lehet és érdemes felkutatni, hogyan kell az anyagot szemléletesen és szépen kiállítani. A szerző ügyes rajzai is eligazítanak ebben. Nyári utazásaim során örömmel láttam néhány faluban a sikerült, szép népművészeti kiállítást. A bokrétság falvak legtöbbször már többször is rendezett effélet.)

Fehér Gyula: Néprajzi gyűjtés. A néprajz világa kimeríthetetlen, már csak azért is, mert Kelet-Közép-Európában a népi alkotóerők ma is nagyszerűen működnek, népdal, népi faragás, díszítőművészet élő valóság. A füzet útbaigazítási nyomán a falura ellátogatók, de maguk a falusiak, a falusiak sorából felnővők, a falu vezetői is haszonnal állhatnak be a gyűjtők sorába. A gyűjtőit anyag rendezésére, tudományos intézetekkel való összeköttetés felvéte-

lére is hasznos útbagazítást ad a könyvecské, mely egyben kis néprajzi összefoglalásnak is beillik világos tagolása, csinos képei folytán.

Binét Ágnes: Gyermekjátékok. Nyári szabadtéri gyermekszórakoztatásra alkalmas meséket, énekes játékokat, verseket, találós kérdéseket foglal össze a kis füzet, hasznos utasításokkal az előadók, a rendezők részére. Az anyag ismert gyűjteményekből van összeválogatva, célszerűen csoportosítva.

Székely Endre: Éneklő magyarok. A könyvecské a magyar népdalt, helyesebben a parasztdalt ismereti elsősorban, Bartók Béla és Kodály Zoltán ismert eredményei alapján. Az író saját hozzáfűzései helyenként egyéniek, például a régi stílusú magyar népi dallamok kértetéségére ezt mondja: „Ez a lefelé hajlás a magyar nyelv ereszkedő sajátosságából ered, de egyben mély kifejezője, szimbóluma az ezeréves mostoha paraszti sornak.“ Mennyiben áll ez az ilyenféle „lefelé hajló“ dalokra:

*Én édes szép pintes üvegem,
Süvegem előtted leveszem.*

*Hogyha széplányt látok: köszönök!
Olyat iszok, csak úgy nyöszörgök.*

Továbbiakban a falusi énekkarok szervezésére ad gyakorlati, hasznos tanácsokat. Kiegészíti ezt a kótatár. Ez utóbbi összeállításán látszik, hogy a szerkesztő a régi kliséket volt kénytelen használni, hangnemben, rajzban nem mindig megfelelőket, egy dal kétszer is előfordul. Egyetértünk a szerzővel: a falusi népdalkórusok a mosolyt, a jókedvet hozzák a magyar falunak s a nép kultúráját emelik.

Dalmady Flórián: Falusi sakkverseny. Ez az ősrégi keleti eredetű játék valóságos szellemi torna, fegyelmezett gondolkodásra, türelemre, áttekinthető készségre nevel. A szórakozás egyik legnemesebb formája, a kártyával, italozással szemben hatalmas fegyver lehet, mert a sakk megragad és nem enged. A téli falusi estéken, paraszti összejöveteleken, a gazda-

körökben kétségkívül szép szerepe lehet ennek a játéknak. A szerkesztők ügyes utasításokat adnak a játékra. És a versenyek rendezésére is, melyek hivatva vannak a sakkot népszerűsíteni. Kezdetben talán szokatlan lesz a sakkozó paraszt, de hadd táruljon a világ a magyar ember előtt! Jöjjön, ami szép és jó.

Volly István.

Szentpál Olga—Volly István: Parádé. Táncjáték. Kókai, Ára 4 Ft. A Munkás Kultúrászövetség kiadása, 1947. Egy dunántúli, balatonszárszói régi népszokást dolgoz fel a két szerző, eredeti gyűjtés alapján, szabadtéri, vagy színpadi táncjátékká. Négy leányszereplővel, vagy annak többszörösével adható elő, egyetlen kellék a szalagos zöldág, az újjászülető élet jelképe, mely ott villog, táncol, színesedik a lányok kezében. Az eredeti népi táncok tanulásá mellett kétségkívül szerepe lesz a táncfeldolgozásoknak is, ahogy az egyszerű falusi népdaléneklés mellett kóruskultúrára is igényünk van. A könnyed, finom táncjelenetet a szereplők éneke vagy zongorajáték kíséri. (Játékleírás, újszerű tánckóta és zongorakóta egy füzetben.)

Szikra Kis Könyvtár. 1. Móríz Zsigmond: Elbeszélések. — 2. Tömörkény István: Szirtsek a partok. — 5. Tolnai Lajos: A megjavult adófelügyelő.

A Szikra Könyvkiadó dicsérendő célt tűzött ki maga elé a „Szikra Kis Könyvtár“ szerény kis köteteknek megindításával, mikor saját szavai szerint: „a kultúra örök értékeit adja az olvasónak, a magyar és a világirodalom klasszikusainak szemelvényeit haladózszellemű íróink megvilágításában“. A jelen ismertetésünk címűl írt három kötet három jeles magyar prózaírónk elbeszéléseiből, tárcanovelláiból ad egy-egy csokorralát. A szemelvényeket kitűnő szakemberek (Király István, Ortutay Gyula, Komlós Aladár) válogatták össze

és a köteteket az írók jellemzésére szánt rövid bevezetéssel is ellátták. A Magyar Nyelvőr hálás a kiadónak, hogy olcsó olvasmányként olyan írók munkáit adja a dolgozók kezébe, akik igaz, tiszta magyarsággal, művészi stílusukkal egészséges, jó hatással vannak a magyar nyelvérzék fejlesztésére.

A Móricz-kötet a bevezetés szavai szerint a nagy magyar írók mint a paraszti élet íróját mutatja be. A kiszemelt öt elbeszélés mindegyike a falu életéből veszi tárgyát, szereplői egytől-egyig a magyar falu lakói. Magyarul gondolkodznak, magyarul beszélnek. De nemcsak a párbeszédokban, hanem az elbeszélő, leíró részekben is az a tösgyökeres magyar, zamatos, izes felsőtiszai népnyelv szólal meg, amely Móricz jellemző sajátja.¹ A parasztokat minden lelkiállapotukban, örömeikben, bánatukban meszerien beszélteti, de ő maga is rövid mondatokban, népiesen vontatott, szüneteket tartó beszédben ír, így: És ülnek, ülnek. Így nap-nap után, Csak a segédjegyző pennája serceg, a pátrónusa viccel és rá a hahotája harsog, A bíró pedig buzgón szíja a pipát. Neki ez elég (10). — Díszítő jelzői, hasonlatai, színes képei közül is ide iktatunk néhányat: Az asszony nézte, elcsorduló fájdalommal nézte a szegény vergődő emberének a szemét. — Minek mondogd ezt, — kérdezte lecsorduló könnyel (42). Csak nézte s egyre jobban elcsiporodott a szíve csepegő sírásra (43). A nagygazda lány nevetett s úgy rengett-ringott felső teste a kapanyélen, mint a rózsát lombja a karón (56). Utánanézett, hogy kavardik bele a kék szoknya a zöld búzába, hogy virít ki a fényes sárga kendő csillogva a napfényen s hogy távozik, hogy eltűnik, mint a hajnali álom, amely olyan nagyon

szép, s olyan könnyen elillanó... (61). — Tájszavaiból szótárt állíthatni össze — mint azt Elek Ilona is tette —, annyira jól ismeri a felsőtiszai népnyelvet, melyet a néprajzi szokásokkal, mesékkel együtt szorgalmasan gyűjtött, mint a „Magyarország Vármegyei és Városai“ segédszerkesztője.

A második kötetet Ortutay Gyula válogatta össze a szegedi Tömörkény István tárcanovelláiból. Az előszó szerint a szegények írója ő, mindenféle rendű szegényé. A köztölt szemelvények ezeknek a szegényeknek életét, gondolkodásmódját, küzdelmeit ábrázolják igaz valósággal. Ortutay szerint Tömörkény előadóművészte a halk, csöndes hang, az elmondott témába való szinte észrevétlenül beleolvadás, az író és téma tökéletes azonosulása. Ez különbözteti meg Tömörkényt mindenki mástól. S valóban, olvasás közben élvezzük az egyszerű, tömör, kevés szóval sokatmondó előadásmódját, szemléletes, elképzeltető leírásait. Párbeszédei a „szögedi“ nyelvjárást tükröztetik. Érdekesebb szó- és mondathasználataiból válogatás nélkül, csak úgy kikapva innen is, onnan is, idézünk egy marékka: Egy legény elment a kishordóval... borért, ezt szopogatták magameg-untukban (11). Nagy darab kövek voltak itt, amiket a Maros tavaszi ára már erősen kiporondolt néhol (18). Galyakból, amiket a víz a partra hordott, tüzet rendezett (rakott, 18). Gödreiek azonban igen könnyesen, vigályosan éltek ebben az időben (25). Tudta-e, mit tesz, nem tudta-e, mit tesz, de Mihály tovább próbálgatta a takarókat (25). A hajózatra (=hajózásra) most igen alkalmas idő van (29). Olyan hideg a télön nem lösz, hogy hajózat ne lögyön (30). A tanyai nyelven a gyermek külön-külön véve: cseléd, a familia összes tagjai együttvéve: család, külön együttvéve a gyerekek: kis családok. S a kis családok bizony szaporodnak (35). Márton már kezd

¹ Vö. Dénes Szilárd: M. Zs. stílusa, Nyr 40:254; Elek Ilona: M. Zs. stílusa és nyelve, Rákosliget, 1911.

vélni rá, hogy ki lenne (46). A csacsi hat lépést, de jószólván, úgy lehet, hogy tiz lépést is elébe megy (46). Márton leszál az istenlova hátáról (számár 50). Még a gombot is olyan fényesre pucolták, hogy a légy madár is lecstszott róla (54). Szekeres Pál szözlér szótalan alázattal el-kiindul a szobából (62).¹

A harmadik kőtet Tolnai Lajos válogatott elbeszéléseit tartalmazza. A magyar társadalom kegyetlenül sivár képét rajzolja elbeszéléseiben a múlt század második felének ez a mindig csak igazat író, korrupciót korholó, megbékélni nem tudó magyarja. Az emberábrázolás e nagy művésznének nyelve Komlós Aladár szerint erővel teljes sokszor balladai lendületű. Gyakorta használ régi szavakat is, olyanokat, melyeket már elfelejtettünk, vagy amelyek más értelemben használatosak. „Az ő művei nem mosolygós völgyhöz, inkább zord, sziklás fennsíkhöz hasonlítanak, ahol virágok nem bájolnak el, de olykor mennydörgés és villámok rendítenek meg” (5). — Olvasás közben úgy érezzük magunk is, hogy a nyelv népies is, magyaros is, régies is. Nincs helyünk itt tüzetesebb nyelvi és stílusbeli ismertetést adni, csak egyikét szóhasználatára idézünk példát: A hírlapok tudósítói, a könyvmatosok riporterei, a hír vadászok egymás hátán keresztül törtettek a haldokló ágyához (26). Ez alkalmából fordulhatna a papa egyik kisebb *takaréktárhoz* (47). A költségeket én *hordozom* (= viselem, 46). Nem tudtat a pápaszemedet eldobni — te *kolontos!* (= félelős, hóbortos, bolond, Székelyföld, MTsz, 50). A régi kabát csak úgy *liggett-lógott* rajta (30, *líg-lóg*: csüng-lóg rajta a ruha, Göcsej, Szeged, Dunántúl, MTsz).

¹ A 48. lapon a szögedi paraszt szájából nyilván csak elírás vagy sajtóhiba ejteti ki a csecsszópot szót, mert az ottan csöcösszópó.

Csak helyeselni tudjuk, hogy a „Szikra Kis Könyvtár“ a népies, magyaros prózáirók művei mellett klasszikus költőink: Vörösmarty, Petőfi, Arany műveit is hozzáférhetővé teszi ebben az olcsó kiadásban az olvasni szerető és művelődni vágyó vékonypenzű dolgozó tömegek számára.

Prohászka János.

Turóczy-Trostler József: Realizmus és irodalomtörténet. Budapest, 1946. Bibliotheca. Turóczy-Trostler József hét fejezetből álló tanulmánygyűjteményének két olyan megállapítása van, amely minden kerülő nélkül értelemközelbe hozza a cím program-tartalmát. Az egyik tétel az alkotó irodalomtudomány mai tájékozódásának irányát jelöli ki: „a szellemtörténet a szellem veszedelmes, felelőtlen kalandjából újra megtér a konkrét forrásokhoz s ráeszmél társadalmi, gazdasági, politikai gyökereire“, a másik talán még határozottabban fogalmazza meg időpontunk irodalomtörténeti követelményét: „A realizmus szelleméből újjászülött magyar irodalomtudománynak végkép le kell számolnia“ minden délibábos kísérlettel. Ez az elvi magatartás következetesen és sértetlenül érvényesül a tanulmányokban. A módszer minta-formákban csapódik le, a kizárólagosan egyéni és elidegeníthetetlen eljárás pedig tiszta megoldásokhoz vezet. Mindkettő egyazon cél felé tart. Megmutatja, miként olvadhat össze, teremthet nyelvi és tárgyi eszeteikeiben megbonthatatlan egységet, kristályosodhat összefüggő képpé s alakulhat végső fokon irodalomtörténeti realizmussá forma-, ízlés-, érzület-, stílustörténet, ideológia, lélektan, társadalomszemlélet, szociológia, politika és tárgytörténet, motívumkutatás, forrástanulmány, pozitív adat, T. szintetikus látása azonban egylélekzettel és azonos pillanatokban másfajta funkciót is végez. Az egységítés műveletével párhuzamosan

a szétbontás és elemzés, a bíráló és ellenőrzés, a viszonyítás és helyreigazítás feladatát is vállalja. Ebben a két irányú áramlástól mozgálmás légkörben tisztázza aztán az aforizma fogalmát, követi nyomon az anekdóta fejlődésvonalát, veszi kritikáj felülvizsgálat alá a balladát, értékeli át a barokk-kutatás eredményeit, teremt rendet az európai mesetípusok között, jelöli ki Balassi Bálint történeti helyét s tárja fel a Faust-gondolat irodalmi sorsát.

A tanulmányok mint egy készülő irodalomtudományi enciklopédia mutatóvány-részletei tudománytörténetünk leendő nagy művének példaképét adják és sürgető várakozással fokozák a figyelmet a „tárgyi szótár” megjelenése felé.

Zsoldos Jenő.

Makarenko: Az új ember kovácsa. (Pedagógiai hősköltemény.) Oroszból fordította Lányi Sarolta, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest.

Makarenko könyve korunk legnagyobb pedagógiai vállalkozásának leírása. Ukrajnában a forradalmak, ellenforradalmak és intervenciók háborúk dúlása után bandákba verődve foszogatnak. Gyilkolnak azok a kiskorúak, akiknek lába alól a történelem borzalmait kihúzták a család és az iskola biztos talaját. A fiatal Szovjetország egyik legnagyobb gondja ezeknek a fiatalok bűnözőknek a megmentése. A megmentése: társas emberré, dolgozó, szorgalmas munkásokká nevelése. Erre a feladatra vállalkozik a fiatal pedagógus Makarenko. Vállalkozása rengeteg olyan probléma elé állítja, amelynek megoldását egyedül kell megtalálnia, mert semmiféle pedagógiai elmélet nem foglalkozott eddig olyan kérdések megoldásával, amilyenek Makarenko nevelőtelepén lépten-nyomon felbukkannak. Nevelőtelepről van szó, és nem javítóintézetéről.

Makarenko erősen hangsúlyozza a kétféle intézmény különbségét, és tiltakozik az ellen, hogy intézetét javítóintézetnek tekintésék. Vállalja a nehézségeket és megoldja azokat a problémákat, amelyeket egy ilyen nevelőintézet munkáját emberfölöttivé teszik. Sok kiábrándulásról és elkedvetlenítő jelenségről ad számot Makarenko a pedagógiai elméletekkel kapcsolatban ugyanúgy, mint a hiányosan felkészült nevelők tekintetében. Súlyos kritikát gyakorol a szerző a pedagógiai nagyképeség minden megnyilatkozásával szemben. Ha ki is jelenti, hogy a pedagógiai elméletek „csepürágás”, mégis a könyv olvasója — ha nem pedagógiaellenes beállítottságú — látja, hogy az az egész emberj és nevelői magatartás, amely Makarenkot jellemzi, nemcsak Makarenkóval vezületeit tulajdonosság, hanem igenis, a modern lélektan és pedagógia minden elméletét magábaolvasztó tehetséges nevelőnek dicséretes, szerzett tulajdona.

Makarenko remekművet alkotott. Az új ember kovácsának ismeretöli szükségesnek tartották többhelyütt hangsúlyozni, hogy „nem szépirodalmat” nyújt a szerző. Szeretnénk ehelyütt kiemelni, hogy Makarenko — mint minden igazi szakember — amikor munkájáról ír, a legnagyobb irónak is bizonyul. Makarenko műve a legnagyobb orosz regények mellé illik. Dosztojevskij és Tolsztoj regényei mellett az első hely illeti Az új ember kovácsát, már csak azért is, mert Dosztojevskij és Tolsztoj alakjai jelennek meg benne, és ezáltal egyáltalán nem köllött alakok ruhájában.

Az új ember kovácsáról több kötetnyi mondanivalónk volna. Lehetne könyvet írni a következő címeken: 1. Makarenko és a modern gyermeklélektan. 2. Makarenko nevelő módszere. 3. Maka-

renko, a regényíró, 4. Makarenko a lírikus. 5. Makarenko és az orosz klasszikus regény. 6. Makarenko gyermektelepe a kezdeti szovjet-élet tükröképe stb. stb. Ezzel a felsorolással azt a gazdagságot akarjuk kifejezni, ami írói és tudományos szempontból ebben a műben található.

Vannak Magyarországon sznobok, akik németül olvassák az orosz írókat. Szabó Endre kitűnő fordításai nem elég jók nekik. Akik azonban igazán érzik az orosz élet ízét, színét, azok tudják, hogy Szabó Endre, a műfordító

minden eszközzel dolgozott és kötelező fordítást adott. Akik így vannak az orosz regénnyel, azok nem fognak tudni eléggé örvendeni annak, hogy Lányi Sarolta fordításában modern nyelv, modern hangulat, az új orosz élet hangulata árad olyan lenyűgöző erővel, ahogy a régi áradt Szabó Endre ma már kissé ódon nyelven keresztül.

Makarenko nagy író, Lányi Sarolta kiváló fordító. Az új ember kovácsa a legnagyobb pedagógiai, írói és műfordítói vállalkozás.

Vincze László

BUKOVINAI CSÁNGÓ NÉPNYELVI GYŰJTÉS

A szövegek 1946 augusztusában Hercegszabaron (Mohács mellett) felvett hanglemezek pontos átírása. Beszélők: 1. özv. Gál Ferencné Mária 60 éves (1., 4. és 6. rész), 2. Péter Orbán 57 éves (2. és 3. rész), 3. Várda Jánosné Kató Apolló 38 éves; (5. rész) volt józseffalvi lakosok. A dűt vonalka a beszédfolyamnak, a hangzásnak megszakítását, tehát kisebb v. nagyobb szüneteket jelez. A beszélgetések anyagát hanglemezre vette, átírta és közzéteszi: *Hegedűs Lajos*.

1. Radina.

Kalácsot vittünk. Ha egy radinát vittünk, akkor vittünk négy kalácsot. / Még / melléje ijen réteseket, mézeskalácsot. / Ha két radinát eccerre kivittünk, akkor / vittünk nyolc kalácsot. / Szedőkast, oja(n) kukoricaszedőkaszba tettük, kétfűű kosárt abrozba betherítettük. / Hát, / ugye akkor töpféléket, úgy ételféléket / vittünk: tejberiskását / egyik kezünkbe, / A másik kézbe vittük a, vittük a tyúklevest. / Melléje még valaki kellett vigyen másikat, fazekat. Akkor az aszalt/szilva. Hát, íjsféléket, tőtöt káposzta. / Hát, mindenféléket, amit egy asszony / guszusos, vagy természetes nagyobb alkalomra. / Mindenféle jószágot vitték, amit csak kitaláltak. Egy liter pálinkát. Ha fél radinát, akkor csak ety felit / De én mindig vittem egy radinát. / Sok volt a rokonság mindig. Rokonnak hát legyen. / Asztán ez így ment, De-

hát, nekem is hoztak tizennégy radinát. / Én is vittem tizennégyet, / még tizennyolcat is! /

2. Komatisztelet.

De ha komatisztelet vót, / akkor az illető komáknak meg let mondva, hogy komatisztelet lesz. / Akkor a / a / kizs gyerekeknek a a szürel elkészültek. Ok is sütöttek-főztek / és az összes komák / akkorra eccerre vitték az úgynevezet radinát. / Asztán asztalhoz ültek, még zenét, / zenészek is jöttek oda. / Evés-ivás. Szintén úgy nézet ki, mint egy kis lakadalom. / Ez e' tartott úy, hogy / vasárnap déltű / el, némejkor el'artott úy hogy / hétfőn reggelig. / Hétfőn reggel, ha nem volt munkaidő, az embe- rek biző(n) még elm'entek a kocsmába is. Ot még sörözg'ettek, meg iftak. /

Ity fojt le a keresztelés Bukovinába. / Így volt nálunk Bukovinába. /

3. Virrasztás.

Ha valaki meghalt, / akkor hírt attak elsőben a harangozónak. / Asz monták, hogy „szaggassó(n)“, / harangozó(n) / Három verset szokot harangozni. / Estére összegyűltek rokonság, meg mások is a virrasztásra. / A virrasztás alkalmával, / hotyha nem vót ott a kántor, / mégis akad a faluba egy ember, aki / tud énekelni / és imátkozni. / Összegyűlt a közönség vaty többen, / akkor az illető kántor vagy a más ember, / — asz szokták mondani: „imáccságos ember“ — / az / imátkozik / három Miatyánkot, három üdvözet, / azután / elajálja a mekholtnak a / lelkit, szívet. / Ezután halotti nótát énekel. / Az ének után / keresztet vet. / A fijatatság / még / ojan vicces kártyázásokat is szoktak kártyáz-elkártyázni. / Az öregebb emberek elbeszélnek, elmesélgetnek / — ha ijen, ha örek halt mek, hogy — / méjen jó kománk volt, méjen, / hogy mi történt ekkor, / hol jártak fuvarba / és mi történt. / Hogy méjen kínokon, / jókon-rosszakon estek keresztül. /

Ez ity tart két este. / A második este következőleg elmegy a, elment a pap a hászhoz és asz monygyák, hoty „koporsóbatétel.“ /

A pap eljön a kántorral / és hoznak két lobogót, köröszöt. / Fekete lobogókkal jönnek a, az öregnek, / a fijataloknak / fehérrel. / A pap elvégzi a teendőjét. / A kántor utólján énekel egyet és a pap hazamegy a lakására, a kántor szintén. / Másnap reggel, / — szokásba vót — ha reggel temették, akkor bevitték a templomba és a / „misével“, asz szokták mondani, hogy „misével temetik“. / Hát, mise alatt az i-lehető halod bent volt a / templomba. / A templom, / a mise végén / a pap odament a koporsóhoz / és el / énekelte a néppel egyetemben, egybe a kántor meg a nép / a „Mencs meg uram az örök haláltól“ és elvégezte az ő teen-

dőjit. Úgy osztán ment a kíséret ki a temetőbe. / De ha nem volt / némejj hejt szokásba volt az is, némejjkor, ha a kántornak / fizettek és megmonták, irt búcsúsztatót. /

Hát, el / a búcsúsztatás úgy volt. / Elsőben / ha öreg ember halt meg, / elbúcsúsztatta — ha élt még — a felesége. / Elsőben av volt, / hogy mekköszönte a papnak / a hozzá való járulását, monygyuk, hogy beteg / ségébe eljárt, / az „utolsó útra elkészítette“, / úty szoktuk mondani. / Némelyik, — monygyuk eszt, hogy mi római katólikusok köszt megvan — gyónt és áldozott és a pap, ha látta, hogy / gyenge a beteg, akkor asz szokták mondani, hogy az „utolsókenetet“ is felatta, az utolsó szencségét. /

4—6. Szövés-fonás.

4. Hát, a csergeszövést még Bukovinába / régebben a lánt mikor férhez atták, észre, / staférunig úgy monták, hogy a észrébe kivételte, akkor / csergét is szöttünk. / A csergének ez vót a / dolga. /

Ugye megvettük a fonalat, / mekfontuk, előb meksodortuk, / hogy jó tartos legyen / és aszt / a / a nyujtást, / a szövészékre nyujtást, amibe az ontokat vertük, aszt a / amit fontunk gyapjuból aszt úty hißtuk, hogy „ontok.“ / A fonalat meg a nyujtót aszt úgy montuk, hogy „mejjék“. / Mikor eszt / mekfontuk, a gyapjat jó csomócskán, jó vastagon, ahoty csak vastagó(n) lehetet fenni. / Körülbelöl mint éty közepes murok. / Hején-hején mekszakasztottuk, / hogy az vékonyabb is legyen / és így / szépen mekfontuk, úgy, / úgy montuk, hogy „durgátuk“. / Úgy montuk, „megdurgátuk“. / Azután / gomojákra tekertük és pántlikákra csavartuk és úty szöttük / meg a csergét. Ennek kellett nyóc kila gyapjú, / nyóc kilógram gyapjú-

bol elkészült a / a cserge / szövő-
széken. Akkor mekcifrástuk. A
fehéret mekfestettük zödre, piros-
ra / meg mindenféle színre és cifra
bojtokat raktunk a végejébe és a
tövébe is. / És úty szépen meg-
szőttük. Mikor esz szépen meg let
szöve, / akkor a ványolóra vittük
Szátu-Máréra. / Azután / ot szé-
pen megványoltuk úty, hogy / nem
marat rajta, / hanem jó tömöt,
vastak körülbelül [^H: Mekkora?]/
tisz centi, körülbelül tisz-tizenkét
centi / is volt a vastaksága. / És
a / a lányoknak aszt is odaatták,
mikor férhez mentek a ruha kö-
zibe. / Kapott as a lány egy dony-
hát akkoriba. / Vaty kéd donyhát,
/ csergét, / vaty két szőnyeget,
/ festékest,² kicsike festékest, apró-
virágost vagy nagy virágost vagy
rózsást / és vagy nyolc párnát, tisz
párnát, vagy tizenkét párnát. /

Hát, édesanyámék voltak hatan.
/ Én úgy láccik / a kissebbek felé
a harmadik voltam. / A nagyobbik
lányok mikor férhez mentek,
/ staférungra / donyha helyett
/ — hát, akkor még donyha nem
volt! — / barassai csergét vittek. /
Aszt hiszem, hogy brassói, de ők
úgy nevezték, hogy „barassai“. /
Édesanyámnak volt először / dony-
hája. / Azután a többit úgy atták
férhöz. / Németes párna vót, / pili
párnát nevezük ma is németes
párnának a bukovinai székejek.
/ Akkor hosszú párna; amin vörö-
ses szívek vannak, azokat nevezik
magyaros párnának. / A minta le-
het: kakastarés, pujkás, nagy-
váradi, kisváradi, kizsbesztercei,
nagybesztercei és íty tovább. / Az-
után mikor má én is lány lettem,
/ tőp testvérek voltunk, / nem igen
akartam korán férhez menni. / És
édesanyám így elkészítette. Mikor
mink férhez mentünk, mi vittünk
tizenhat párnát: pili párnát, néme-

tes párnát staférungra, eszrébe. És
ebből nyolc magyaros párnát. /
Asztán vót először lenfonás.
/ Mekkfonták először szép véko-
nyan a mejëket. / Asztán / kicsit
/ még vékonyabbra az ontokaf. / És
íty szépen mekcsöttük, / Jó hosz-
szút, úty hittuk: szöttünk tizen-
nyolc mejëket. / Abbol osztán lett
az egész / háza népének / sok fe-
hérmemű. / Elvitték szépen a fo-
jóra, / a patakra. / És ot szépen
a patagba a vízbe megasztatták. / És
ot szépen leszappanyoszták. / Ak-
kor szépen kitergették a fűre, / a
gyepre. / És nem hatyták, hogy
egész száraggyon ki. / Mikor kicsit
kiszáratt, akkor összeszették. /
Megint belemártották ety csöbör
vízbe, / amíg a szappan ki nem
ment belőle. / Akkor szépen föl-
szették és belemártották, / aszt
megin kiszáritották s így ment /
egy egész fél délutánig. / Akkor
úty hét óra tájba bevitték a
vízbe, / meksujkolták, / jól ki-
rászták. /

5. Édesanyám kelt, mikor kelt ki
a szövőszégből / akkor ültem le.
Először próbáltam, tanultam és
így rájöttem a szövésre. / Mikor
már tizennégyéves voltam, akkor
szőttem a sajost, / szőttem kereszt-
tűlvalót, / vásznat, szőttem hosszú
vásznat, négyest, / szőnyegetek,
ezeket. / Mek szőttem / kankosnak
monták, / kerekhímest, / ezeket
mind. /

Volt sajós. / volt borshímes, /
volt keresztűlvaló, / vászó(n), hosszú
vászó(n), / harmados vászó(n), / de
négyes / vastag. /

H: Mik a szövőszék részei? /

Szövőszék részei: volt két álló.
/ Igen. / Volt négy lába. Elöl
kettő rövidebb, / hátul kettő hosz-
szabb. / Akkor volt két hasajó,
háccsó hasajó meg első hasajó. Ak-
kor volt két átolfa. / Mi átfokta az
állókat. Akkor volt / éjen / része-
tesfa, úgy montuk kapocs. / Azzal
felcsavarítottuk a vásznat előre. / Volt
fordítófa, / vetőllő, / hozzá borda-
háj. / Nyist, borda, / nyistkarika,

¹H = Hegedüs Lajos.

² Tarka takaró, pokróc vagy
szőnyeg.

/ lábitó. / Volt kettős lábitó, avval szőttük a vékonyakat, / a négyes lábitóval szoktuk a kerekhímest, / meg a négyest. / Így / nyistkarika, / meg a / szinyirejárót is szőttünk. Azoknak külön kampó volt. / Nem nyistkarikákkal szőttük, / Csöllő vo-t, tekerőkerék, / tekerőlevelek, / meg a vetőfa, / matolla. / Matollára mejékeltük fel. / Eccer átmértük az egyik felin, az volt egy mejék. / Akkor odatettük a jegyet. / És ahány mejéket akartunk tenni, / annyiszor kerekítettük meg és tettük, mindenhová jegyet tettünk. /

H: Mijem mintákat tettek a szötesegbe? /

Rózsákat, / nefe¹ejcset, / apróvirágot, / kégyót, / vadvirágot, / Azután szőttünk ejen kendőket, kendőt szoktak rakni képekre, / rúdra is. / Igen. / Szőttünk, szőttünk lepedőket. / Vartunk díjőszemekkel. Hímestünk. Akkor volt párnafej, szedett. pjeneket. kendőt.

Megnyírik a birkát. / Akkor a gyapjat megmossák, mekszarítytyák, mekfésülik. / Akkor aszt mekfonnyák. / Mikor mekfonnyák, akkor aszt fölmatolláják azon a matollán. / Akkor aszt megtekerik tekerővel. / Akkor aszt felvetik a vetőfára. / Aszt mekszövik. / Akkor onnan leveszik. /

Akkor e-viszik a ványolóba. / A ványolóba van egy ojan láda. / A ványolóba van egy válju. / Oda beleteszik. / A víz fojik. Ot van elkészítve kerék. / A víz fojik, ot van két kalapács. Akkor fojik meleg víz is, hideg víz is. / Akkor az mindig úgy megy, ahogy fojik a víz, úgy megy és asztot veri úgy apróra. / Addig veri, amíg az meg nem készül. / A csergét is így húzzák. /

6. Magunk készítytük a férfiruhákat: / ing, / vászoning, / vászongatya. / Azé legtöbbjük nyáron így jártak. / Nagyon meleg volt. Nem voltak más ingvel hozzá szokva, mek hasonlóhoz. / Azé / ijen volt a vászonfehérnemű. / Télen / fehér / gyapjúból szót harisnya, / vaty szürkéből, / vaty feketéből. / Fekete posztó, / és amit / mink szőttünk / a junak a gyapjából. / Mer itten Bukovinába nagy / gyapjú juhok voltak. / Azokat szépen kimostuk, / és mekfésültük, / sajátkezüleg. / És mindig szépen mekfontuk, / megványoltattuk / és azután / kikerült be-öle a / harisnya,¹ / meg a takaró. / Kalap: / nyúlszörkalap volt. /

¹ Háziposztóból készült szűk székelly nadrág.

TARTALOM:

	lap
Zs irai Miklós: Nyelvrokaink a Szovjetúnióban	129
Hajdú Péter: Nyelvtudományi munkásság a Szovjetúnióban	138
Trócsányi Zoltán: Motuz Mihály bajóti paraszt nyelve	142
Beke Ödön: Névutódaink történetéhez.	148
Moór Esemér: A magyar nyelvtört. őstörténeti vonatkozásai. (IV.)	151
Timár Magda: Nagy Lajos íróművészete	154
Gáldi László: A román nyelv magyar elemeinek tört. időrendjéhez	157
Kilián Zoltán: A rádióműsor műszavai	160
Dénes Szilárd: Apró megfigyelések a nyelv életéből	163
Magyarázatok. Könyvekről. Népnyelvi gyűjtés	168

Előfizetések a Magyar Nyelvőr kiadóhivatalához küldendőek a Szikra csekkszám-láján: 16.984. Egész évre 15 Ft. Külföldön 1½ dollár. Egyes szám ára 4 Ft.